

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : XIII

Sayı : 50

Nisan 1949

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A

1 9 4 9

İÇİNDEKİLER

Makaleler, Etüdler :	Sayfa
ŞENYÜREK, Dr. MUZAFFER SÜLEYMAN: Anadolu'nun eski sakinlerinde Taurodontism.	215
—— : The Occurence of taurodontism in the Ancient inhabitants of Anatolia.	222
—— : Anadolu'nun eski sakinlerinde büyük azı dişlerinin aşınması. .	229
—— : The attrition of molars in the Ancient inhabitants of Anatolia.	237
ALP, Dr. SEDAT: Hititlerde sosyal sınıf Nam. Ra'lar ve ideogramın hititçe karşılığı	245
OGAN, AZİZ: Fethiye camii	271
—— : The Byzantine Church of the Holy Virgin Pammacaristos at İstanbul.	303
MİRMİROĞLU, VI. : Orhan Bey ile Bizans imparatoru III. Andronikos arasındaki Pelekano muharebesi.	309
 Tercümeler :	
BARTHOLD, W. (Rusçadan Türkçeye çeviren ABDÜLKADİR İNAN); Uluğ Beg'in sikkeleri.	323
—— : (Rusçadan Türkçeye çeviren ABDÜLKADİR İNAN): Farsça Ark-Erk ارك «Kal'e» «Citadel»	327
 Küçük Notlar :	
KÖKTEN, Dr. İ. KILIÇ: Anadolu'da prehistorik adamların kullandıkları malzeme ve ele geçen bazı maddî kültür belgelerinin etnografya yolu ile izahı	331
TUNAKAN, Doç. Dr. SENİHA: Türk Tarih Kurumu Alacahöyük kazılarında şimdiye kadar çıkarılan iskeletler üzerinde yapılan incelemelerin bibliyografyası	339
MİRMİROĞLU, VI. : Studio Kalesi	341
İNAN, ABDÜLKADİR: «İnk» mı ? «İdik» mü ?	349
 Bibliyografya :	
TEMİR, Dr. AHMED: Nizamüddin Şamî, Zafernâme	351
TANSEL FEVZİYE ABDULLAH: Halit Ziya Uşaklıgil, Saray ve ötesi.	356
 Haberler :	
ALKIM, U. BAHADIR: Üçüncü mevsim Karatepe çalışmaları	363
—— : Third season's work Karatepe	371
—— : Milletlerarası XXI. Şarkiyatçılar Kongresi	375
1949 Yılı Ocak, Şubat ve Mart aylarında Türk Tarih Kurumu Kütüphânesine gelen kitap ve dergiler.	387
 Levhalar :	
XXVIII — M. S. Şenyürek.	
XXIX — XLV — A. Ogan.	
XLVI — XLVII — İ. K. Kökten.	

BELLE TEN

Cilt: XIII

Nisan 1949

Sayı: 50

ANADOLUNUN ESKİ SAKİNLERİNDE TAURODONTİSM¹

Ön Rapor

Dr. MUZAFFER SÜLEYMAN ŞENYÜREK

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Doçenti

Bundan takriben 40 yıl evvel Neandertal adamının dişlerinde diş özü odacıklarının (cavité pulpaire = chambre pulpaire), değişik olmakla beraber, geniş oldukları müşahede edilmişti. Diş özü odacıklarının genişlemesinin anthropoid maymunlarla bugünkü insanda bulunmadığı farzedildiğinden, bu özellik *Homo primigenius*'a (Neandertal adamı) has olan bir specialization (özelleşme) sayıldı. O zaman, bu specialization dolayısıyla ve başka mülahazalarla Neandertal adamının, daha evvelki faraziyelerin aksine olarak, *Homo sapiens*'lerin evriminde bir safhayı temsil edemeyeceği neticesine varıldı. Antropoloji biliminin kendisine bir çok şeyler borçlu olduğu meşhur İngiliz antropoloğu Sir Arthur Keith ilk önce bu görüşe taraftar değildi, fakat sonradan bunu tamamen kabul etti. Sir Arthur Keith diş özü odacığı küçük olan büyük azı dişleri

¹ Bu rapor 1948 yılında 15-23 Ağustos tarihleri arasında Belçika'da Brüksel şehrinde toplanan üçüncü Milletlerarası Antropolojik ve Etnolojik Bilimler Kongresinde okunmuştur. Burada çıkan yazımızda haşiyelere bazı ilâveler yapılmıştır.

(Moler = Molaire) için cynodontism terimini teklif etti. Sir Arthur Keith diş özü odacıkları genişlemiş ve diş çukurları içinde derin bir surette gömülü olan dişlerdeki aksi hale de taurodontism adını verdi.

Bundan sonra uzun bir zaman antropoloğların çoğu taurodontism'in bir specialization'u temsil ettiği hususunda hemfikirdiler ve, bunlara göre, bu hali gösteren fosil insanlar *Homo sapiens*'lerin evrim (tekâmül) hattı üzerinde duramazlardı. Fakat bilhassa, mutedil derecede taurodontism gösteren, Peking adamının (*Sinanthropus pekinensis* Black) keşfinden sonra müteveffa Davidson Black (1927) ve Franz Weidenreich (1937) zıt fikirler ortaya attılar. Yani, bundan takriben on yıl evvel bu hususta iki ayrı fikir okulu vardı. P. Adloff ve Sir Arthur Keith'in önderlik ettikleri fikir okulu, taurodontism'in bir specialization karakteri olduğunu ve bu özelliği gösteren fosil insanların *Homo sapiens*'lerin evriminde bir safhayı temsil edemeyeceklerini iddia ediyordu. D. Black (1927), J. C. M. Shaw (1928) ve F. Weidenreich'in (1937) önderlik ettikleri diğer fikir okulu da taurodontism'e iptidai bir karakter gözü ile bakıyor ve taurodont fosil insanları *Homo sapiens*'lerin evrim hattına kabul ediyordu.

Mamafih, taurodontism'in önemi hakkında zıt fikirlerin ileriye sürülmüş olmasına rağmen, hiç kimse kâfi bir Primat serisinin diş özü odacıklarını tetkik etmemişti. Bu ihtiyaç dolayısıyla, Primat'ların dişlerini rontgenle tetkik etmeğe karar verdim. Bu ilk etüdde, çoğu infrahuman Primat'lara ve bazıları da insana ait olmak üzere, 90 Primat'ın azı dişlerinin rontgeni alındı². Bu araştırmanın neticelerini 1939 da neşrettim (Şenyürek, 1939). Bu etüdümdede, eski iddiaların aksine olarak, taurodontism'in bazı anthropoid maymun cinslerinde oldukça sık görüldüğünü ve Güney Amerika maymunlarında (*Platyrrhinae*) çok bulunduğunu gösterdim. Bundan başka taurodontism'in iptidat insanların bir karakteristiği olduğunu ve *Homo sapiens* türünün (nev'i) mutedil derecede taurodont bir atadan doğduğunu gösteren delilleri ortaya koydum.

² 1946-1947 de Amerikaya yaptığım ikinci bir seyahat esnasında American Museum of Natural History ve U. S. National Museum'da daha bazı infrahuman Primat'ların azı dişlerinin rontgenini aldırđım. Bunlar evvelce Harvard'da alınmış olan rontgenlerle birlikte ileride çıkacak bir raporumda neşredilecektir.

Daha sonra kafataslarını tetkik ederken, Anadolu'nun eski sakinlerine ait bazı büyük azı dişlerinin, diş özü odacığının genişlemesine işaret eden, büyük gövde kısımlarına (mine ile köklerin ayrıldıkları nokta arasında kalan kısım) sahip olduklarını tesbit ettim ve bunların rontgenini aldırmağa karar verdim³. Üç defada⁴, muhtelif yerlerden gelen 108 eski Anadolu insanının alt azı dişlerinin rontgeni alındı⁵. Bu alt çeneler Kalkolitik çağdan Alishar höyükde Osmanlı çağına ait iskânın sonuna kadar geçen zamanı temsil etmektedir⁶. Yeni gelen birkaç parça hariç⁷, çoğu daimi (sürekli) ve bazıları da süt (düşücü=süresiz) azı dişlerinden müteşekkil olan bu seri Ankara üniversitesi Antropoloji enstitüsünde muhafaza edilen eski çağlara ait alt çenelerin hemen hemen tamamını temsil etmektedir. Bu materyel üzerinde mufassal bir rapor hazırlanmaktadır ve bu konu ile ilgili bütün problemler rontgeni alınan dişlerin hepsinin skiagram'larını (rontgen resimleri) ihtiva edecek olan bu raporda gözden geçirilecektir. Bu ön raporda daha ziyade bu araştırmanın umumî neticelerini bildirmekle ve *Homo sapiens* türünde taurodontizm vak'alarının gözden geçirilmesiyle iktifa edeceğiz. Alınan skiagram'ların bir kısmı bu rapora eklenmiştir (levha I). Bu rontgen resimlerinin okuyuculara eski Anadolu halkında diş özü odacığının durumu hakkında bir fikir vereceğini ümid ediyorum.

Diş özü odacığının hacminin, umumi olarak, inkişafını tamamlamamış dişlerden yaşlı ve aşınmış dişlere doğru küçüldüğü görülmektedir. Yani bir büyük azı dişinin ömrü esnasında bunun

³ Maşat höyük'den gelen taurodont bir diş ile (Şenyürek, 1946), Karahöyük'den çıkan cynodont bir ferdin dişleri (Şenyürek, 1949) neşredilmiş bulunmaktadır. Maşat höyük'den gelen bu diş burada yeniden neşredilmektedir (şekil 5).

⁴ Bu dişlerin rontgenleri 1945, 1946 ve 1948 yıllarında alınmıştır. Son grubun rontgenlerinin alınması ancak kısa bir zaman evvel bitirilmiştir.

Bu münasebetle yardımları dolayısıyla Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanlığına ve rontgenleri itina ile almış olan Prof. Dr. Efdal Aşar'a ve Dr. Celâl Maral'a burada teşekkürlerimi bildiririm.

⁵ Bunlardan başka menşei şüpheli iki numarasız alt çene vardır.

⁶ Yani takriben M. ö. dördüncü bin yılın son kısmından M. s. 18'inci yüzyıla kadar.

⁷ Bu satırlar yazıldığı zaman, yalnız Yümüktepe'de bazı kafatası parçaları gelmişti. Fakat, bundan sonra Gözlü Kule ve Kültepeden de materyel gelmiştir.

diş özü odacığının hacmi tedrici olarak küçülmektedir. Courtney-Lyne (1916) bu processus'ü yaşa atfetmekte, Campbell (1925) ise bunu aşınmanın ilerlemesine bağlamaktadır. Bir dişin ömrü esnasında diş özü odacığının küçülmesi olayı bir büyük azı dişinin diş özü odacığının büyüklüğü bir başka dişinki ile karşılaştırılırken göz önünde tutulmalıdır, zira inkişafını tamamlamamış bir dişin inkişaf etmiş bir dişle mukayesesi tamamen yanlış bir fikir verebilir. Henüz daha inkişaf halinde bulunan genç dişler arasında da diş özü odacıkları büyüklüğünün değişik olduğuna burada işaret edebiliriz (şekil 1 ve 2'yi karşılaştırınız). Evvelce de bildirdiğim gibi (Şenyürek, 1939), sonunda taurodont olacak olan bir diş inkişafına cynodont bir diş meydana getirecek olan bir dişden daha büyük bir diş özü odacığı ile başlar. Bir dişin ömrü esnasında diş özü odacığının küçülmesi meselesi gelecek raporda etraflı bir şekilde ele alınacaktır.

Diş özü odacığının hacminin, umumi olarak, alt birinci büyük azıdan üçüncü alt büyük azı dişine doğru arttığı görülmektedir. Böylece, muhtelif fertlerin diş özü odacıklarının büyüklükleri arasında bir karşılaştırma yapar iken yalnız büyük azı serisinde aynı numarayı taşıyan dişler birbiriyle mukayese edilmelidir. Meselâ alt birinci büyük azı alt birinci büyük azı ile, vesaire.

Anadolunun eski sakinleri arasında hem cynodont ve hem de taurodont dişler mevcuttur. Bütün seri göz önünde tutulursa, dişlerin ekseriyeti cynodont olmakla beraber, bunların yine büyük bir kısmı taurodontizm göstermektedir. Bu rapora eklenmiş olan levhada hem cynodont ve hem de taurodont dişler gösterilmiştir. Okuyucular bu resimleri birbiriyle karşılaştırmalıdır. Anadolu'nun eski sakinlerinde bulunan taurodontizm mutedil derecededir ve şekil 9 da gösterilen genç bir fertde görülen geniş diş özü odacıklarının hacmi bu serinin hemen hemen en büyüğüdür.

Şimdi *Homo sapiens* türünde, halihazır ve fosil, taurodontizm'in mevcudiyetini kısaca gözden geçirebiliriz. G. S. Miller, 1918 yılında, taurodontizm'in Amerika yerlileri ve eski Mısırlılar arasında mevcut olduğunu göstermişti. Taurodontizm'in adı geçen bu kavimlerde ve bunlardan başka, orta çağ Avrupalılarını temsil eden, eski İzlandalılarda mevcut olduğunu ben de müşahede ettim (Şenyürek, 1939). Ayrıca, J. C. M. Shaw (1928-1931) taurodontizm'in bazı Güney Afrika yerlilerinin yüzde otuzunda bulunduğunu gös-

termiştir. Taurodontism Güney Afrikada Mapungubwe'den çıkarılan kafataslarında da bulunmaktadır (Fouché, 1937, naşir). Zikredilen misaller taurodontism'in izlerinin bugünkü Avrupanın dışında el'an bulunduğunu göstermeğe kâfi gelecektir. Gerçekten, taurodontism bazı kavimlerde oldukça sık görülmektedir.

Fosil *Homo sapiens*'lere gelince, J. C. M. Shaw (1928) Güney Afrikanın fosil Boskop ve Strandlooper tiplerinde taurodontism'in varlığını göstermiş bulunmaktadır. Keza Choukoutien'de yukarı mağrada (upper cave) bulunmuş olan fosil *Homo sapiens* de mutedil derecede taurodont'dur (Bak: Weidenreich, 1937, levha XXXIII, şekil 323). Wadjak adamının diş özü odacıkları da bugünkü Avrupalılarınkinden büyüktür (Bak: Weidenreich, 1937, levha XXXIII, şekil 316). Fosil Obercassel kadınında da, bir tarafta, aynı büyüklükte olması muhtemel olan, diş özü odacıkları görülmektedir (Bak: Bonnet, 1919, levha XV, şekil 44). Diğer taraftan, fosil Galley Hill ve Combe Capelle adamları, dişleri aşınmış ve böylece diş özü odacıklarının hacmi muhtemel olarak küçülmüş olmakla beraber, cynodontism göstermektedir. Literature'de nisbeten büyük diş özü odacıkları gösteren daha başka fosil insan numuneleri de mevcut olmakla beraber, burada vermiş olduğumuz misaller mutedil derecede bir taurodontism'in hiç olmazsa bazı fosil *Homo sapiens*'lerde bulunduğunu göstermeğe kâfi gelecektir.

Netice

Anadolunun eski sakinleri arasında, dişlerin ekseriyeti cynodont olmakla beraber bunların henüz daha büyük bir yüzdesi mutedil derecede taurodontism göstermektedir. Keza, taurodontism, halihazır ve fosil, başka *Homo sapiens*'lerde de bulunmaktadır.

Bu raporun başında söylediğimiz gibi, taurodontism gösteren fosil insanların *Homo sapiens*'lerin filojenisinde bir safhayı temsil edemeyeceği hakkındaki eski hipotez bu karakterin anthropoid maymunlarda ve bugünkü insanlarda bulunmadığı faraziyelerine dayanıyordu. Fakat şimdi bu faraziyelerin her ikisinin de yanlış olduğunu biliyoruz.

Diğer taraftan, elimizdeki vakıalar *Homo sapiens*'lerin mutedil derecede taurodont bir atadan doğduğuna ve türün evrimi esnasında diş özü odacıklarının hacminin küçülmüş olduğuna işaret etmektedir. Fakat bu küçülme hadisesinin bütün insan ırklarında

aynı hızla ilerlemediği aşikârdır; zira bazı ırklar henüz daha mu-
tedil derecede bir taurodontism'in izlerini muhafaza etmektedirler,
yahut hiç olmazsa yakın bir tarihe kadar muhafaza etmişlerdir.

Bibliyografya

- Adloff, P. (1907). *Die Zähne des Homo Primigenius von Krapina. Anat. Anz.*, XXXI, s. 273-282.
- Adloff, P. (1908). *Das Gebiss des Menschen und der Anthropomorphen*. Berlin.
- Black, D. (1927). *On a lower molar hominid tooth from the Chou Kou Tien deposit. Palaeont. Sinica*. VII.
- Campbell, T. D. (1925). *Dentition and palate of the Australian aboriginal. Keith Sheridan Foundation publ. sayı 1, Adelaide Üniversitesi, Adelaide*.
- Fouché, L. (neşreden, 1937). *Mapungubwe-Ancient Bantu civilization on the Limpopo*.
- Keith, Sir A. (1913). *Problems relating to the teeth of the earlier forms of prehistoric man. Proc. Roy. Soc. Med.*, VI, *Odontol. seksiyonu*.
- Keith, Sir A. (1925). *The antiquity of man. Londra*.
- Keith, Sir A. (1930). *New discoveries relating to the antiquity of man. New York*.
- Lyne, C. (1916). *The significance of the radiographs of the Pilt-down teeth. Proc. Roy. Soc. Med.*, IX, *Odontol. seksiyonu*, s. 33-51.
- Miller, G. S. (1918). *The Pilt-down Jaw. Amer. J. Phys. Anthrop.*, I, s. 25-52
- Şenyürek, M. S. (1939). *Pulp cavities of molars in Primates. Amer. J. Phys. Anthrop.*, XXV, s. 119-130.
- Şenyürek, M. S. (1946). *Türk Tarih kurumu adına yapılan Maşat höyük kazısından çıkarılan kafataslarının tetkiki. Study of the skulls from Maşat höyük, excavated under the auspices of the Turkish Historical Society. Belleten, sayı 38, s. 231-242, 243-254*.
- Şenyürek, M. S. (1949). *Türk Tarih Kurumu adına yapılan Karahöyük kazısından çıkarılan kafataslarının tetkiki. Study of the skulls from Karahöyük, excavated under*

the auspices of the Turkish Historical Society. Belleten, sayı 49, s. 1-10, 11-20.

Shaw, J. C. M. (1928). *Taurodont teeth in South African races. J. Anat., LXII, s. 476-498.*

Shaw, J. C. M. (1931). *The teeth, the bony palate and the mandible in Bantu races of South Africa. Londra.*

Verworn, M., R. Bonnet ve G. Steinman (1919). *Der diluviale Menschenfund von Ohercassel bei Bonn. Wiesbaden.*

Weidenreich, F. (1937). *The dentition of Sinanthropus pekinensis, a comparative odontography of the hominids. Palaeont Sinica, N. S. D., sayı 1, (Bütün seri sayı 101). Peking.*

THE OCCURENCE OF TAURODONTISM IN THE ANCIENT INHABITANTS OF ANATOLIA¹

A Preliminary Report

MUZAFFER SÜLEYMAN ŞENYÜREK, M. A., Ph. D.

Assistant Professor of Anthropology, University of Ankara

About four decades ago it was observed that the teeth of Neanderthal man, though variable, had rather large pulp cavities. As it was assumed that the enlargement of the pulp chambers did not occur in the Anthropoid apes and in modern man, this feature was considered to be a specialization peculiar to *Homo primigenius*. It was then concluded that on account of this specialization and other considerations Neanderthal man could not represent a stage in the evolution of *Homo sapiens*, as it was till then assumed. Sir Arthur Keith, the eminent British anthropologist to whom our science owes much, was at first not in favor of this view, but subsequently fully adopted it. Sir Arthur Keith proposed the term cynodontism for the condition of the molars where the pulp chamber was small. He designated the opposite condition where the pulp chambers were enlarged at the expense of the roots and were deeply embedded in the dental alveoli, taurodontism.

For a long time thereafter most of the authorities were in agreement that taurodontism was a specialization and hence, according to them, the fossil hominids exhibiting this condition could not stand on the line of evolution of *Homo sapiens*. However, notably after the discovery of Peking Man (*Sinanthropus pekinensis* Black), displaying taurodontism in a moderate degree, opposite views were also expressed by the late Davidson

¹ This report was read in the Third International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences held in Brussels, Belgium, between August 15 and 23rd, 1948. In the Present paper some additions have been made to the footnotes.

LEVHA I
Şekillerin izahı
(Resimler biraz küçültülmüştür)

- Şekil 1 — Kaledoruğu (Samsun) No. 1. Çağ : Bakır.
Şekil 2 — Alaca Höyük No. VIII. Çağ : Bakır.
Şekil 3 — Maşat Höyük No. 7. Çağ : Bakır.
Şekil 4 — Alaca Höyük No. 2. Çağ : Bakır.
Şekil 5 — Maşat Höyük No. 3. Çağ : Bakır.
Şekil 6 — Alishar Höyük No. bX 37. Çağ : Hitit İmparatorluğu.
Şekil 7 — Alishar Höyük No. bX 35. Çağ : Hitit İmparatorluğu.
Şekil 8 — Alishar Höyük No. bX 43. Çağ : Hitit İmparatorluğu.
Şekil 9 — Pazarlı No. p. XI. Çağ : Post - Hitit - Frig.
Şekil 10 — Alishar Höyük No. cX. 7. Çağ : Post - Hitit - Frig.
Şekil 11 — Karaoğlan No. V. Çağ : Post - Hitit - Frig.
Şekil 12 — Alishar Höyük No. dX 20. Çağ : Met - Pers - Hellenistik.
Şekil 13 — Pazarlı No. p. t. s. V. Çağ : Met - Pers - Hellenistik. ?
Şekil 14 — Pazarlı No. p. t. XIII. Çağ : Met - Pers - Hellenistik. ?
Şekil 15 — Alishar Höyük No. dX 13. Çağ : Roma - Bizans.
Şekil 16 — Alishar Höyük No. dX 1. Çağ : Roma - Bizans.
Şekil 17 — Alishar Höyük No. dX 6. Çağ : Roma - Bizans.
Şekil 18 — Alishar Höyük No. bX 65. Çağ : Türk.
Şekil 19 — Alishar Höyük No. bX 56. Çağ : Türk.

(Taurodontism hem dolichocephal ve hem de brachycephallerde mevcuttur.
İrk ve cins meseleleri gelecek raporumda münakaşa edilecektir).

PLATE I
Explanation of the Figures
(Figures are slightly reduced)

- Fig. 1 — Kaledoruğu (Samsun) No. 1. Period : Copper.
Fig. 2 — Alaca Höyük No. VIII. Period : Copper.
Fig. 3 — Maşat Höyük No. 7. Period : Copper.
Fig. 4 — Alaca Höyük No. 2. Period : Copper.
Fig. 5 — Maşat Höyük No. 3. Period : Copper.
Fig. 6 — Alishar Höyük No. b X 37. Period : Hittite Empires.
Fig. 7 — Alishar Höyük No. b X 35. Period : Hittite Empires.
Fig. 8 — Alishar Höyük No. b X 43. Period : Hittite Empires.
Fig. 9 — Pazarlı No. p. XI. Period : Post - Hittite - Phrygian.
Fig. 10 — Alishar Höyük No. c X 7. Period : Post - - Hittite - Phrygian.
Fig. 11 — Karaoğlan No. V. Period : Post - Hittite - Phrygian.
Fig. 12 — Alishar Höyük No. d X 20. Period : Medo - Persian - Hellenistic.
Fig. 13 — Pazarlı No. p. t. s. V. Period : Medo-Persian-Hellenistic. ?
Fig. 14 — Pazarlı No. p. t. XIII. Period : Medo-Persian-Hellenistic. ?
Fig. 15 — Alishar Höyük No. dX 13. Period : Roman-Byzantine.
Fig. 16 — Alishar Höyük No. dX 1. Period : Roman-Byzantine.
Fig. 17 — Alishar Höyük No. dX 6. Period : Roman-Byzantine.
Fig. 18 — Alishar Höyük No. bX 65. Period : Turkish.
Fig. 19 — Alishar Höyük No. bX 56. Period : Turkish

(Taurodontism occurs in both the dolichocephals and brachycephals.
Questions of race and sex will be discussed in my coming report).

Black (1927) and Franz Weidenreich (1937). In other words, about a decade ago there were two opposing schools of thought in this regard. One school of thought, led by P. Adloff and Sir Arthur Keith, assumed that taurodontism was a specialized feature and that the fossil hominids possessing this feature could not stand on the line of descent of *Homo sapiens*. The other school of thought, led by D. Black (1927), J. C. M. Shaw (1928) and F. Weidenreich (1937), regarded it as a primitive hominid feature and admitted the taurodont fossil hominids into the line of evolution of *Homo sapiens*.

However, in spite of the opposing views expressed on the significance of taurodontism, nobody had yet studied the pulp chambers of a sufficient series of infrahuman primates. In view of this need, I decided to study the teeth of Primates by means of the x-rays. In this first study, the molars of 90 Primates, mostly infrahuman and some human, were x-rayed² and the results of this investigation were published in 1939 (Şenyürek, 1939). In this study it was demonstrated that, contrary to the previous claims, taurodontism occurred quite frequently in some Anthropoid genera and was of common occurrence in some Platyrrhine monkeys. Furthermore, evidence was brought forward to demonstrate that a moderate degree of taurodontism was characteristic of primitive hominids in general and that *Homo sapiens* was derived from a moderately taurodont ancestor.

At a later date, while studying their crania, I noticed that some molars of the ancient inhabitants of Anatolia had relatively large bodies, indicating an enlargement of the pulp cavities and I decided to have them x-rayed³. Altogether, in three installments⁴, the lower molars of 108 ancient Anatoli-

² During the course of a second visit to U. S. A. in 1946-1947 the molars of some more infrahuman primates were x-rayed in the American Museum of Natural History and the U. S. National Museum and they will be published in a future report together with the previous material x-rayed at Harvard.

³ A taurodont tooth from Mağat höyük (Şenyürek, 1946) and the teeth of a cynodont individual from Karahöyük (Şenyürek, 1949) have already been published. This tooth from Mağat höyük is reprinted here (fig. 5).

⁴ The teeth were x-rayed in 1945, 1946 and 1948, the x-raying of the last installment having been only recently completed. In this connection, I wish to

ans⁵, coming from various sites and ranging from the Chalcolithic period to the end of the Ottoman settlement at Alişar höyük⁶ have been x-rayed. This series, consisting mostly of permanent molars and some milk molars, represents almost all of the available ancient mandibles, with the only exception of a few new arrivals⁷, preserved in the Department of Anthropology of the University of Ankara. A full report on this material is in preparation and all the pertinent questions will be discussed in detail in this coming paper, which will also contain the skiagrams of all the teeth x-rayed. In this preliminary report we shall confine ourselves to the statement of the general results of this investigation together with a brief survey of taurodontism in the species *Homo sapiens*. A number of skiagrams have been appended to this report (Plate I) which, I hope, will give a sufficient idea to the reader regarding the nature of the pulp chambers in the ancient inhabitants of Anatolia.

It is found that the size of the pulp chamber, in general, diminishes from the immature towards the old and worn teeth (See the plate). That is, during the life of a molar the size of its pulp chamber progressively diminishes. Courtney-Lyne (1916) attributes this process to age, while T. D. Campbell (1925) attributes it to the progress of attrition. The fact that during the life of a molar the size of its pulp chamber progressively diminishes must be taken into consideration in comparing the pulp cavity of one molar with that of another, as the comparison of an immature tooth with a mature one may give a totally erroneous notion. It may also be pointed out here that among the developing immature teeth also there is some variation in the size of the pulp cavity (Compare figures 1 and 2), as there is in the ma-

express my thanks to the administration of the Dil ve Tarih-Coğrafya Faculty of the University of Ankara for their aid and to Professor Dr. Efdal Aşar and Dr. Celâl Maral for taking the x-rays with care.

⁵ In addition there are two numberless lower jaws of doubtful provenance.

⁶ That is, roughly from the latter part of 4th millenium B. C. to 18 th. Century A. D.

⁷ When these lines were written only some fragmentary crania from Yümüktepe had come. Since then, however, more material from Gözlükule and Kültepe have arrived.

ture teeth of comparable ages. As I pointed out before (Şenyürek 1939), a tooth that is going to be taurodont starts with a larger pulp chamber than the one that will develop into a cynodont tooth. The question of the reduction in size of the pulp cavity during the life of a tooth will be discussed in detail in the coming report.

It is also noted that in general the size of the pulp chamber progressively increases from the first to the third lower molar (See the plate). Therefore, in comparing the sizes of the pulp cavities of various individuals with one another, only the teeth having same number in the molar series should be compared with each other; viz., first lower molar with the first lower molar etc.

Among the ancient inhabitants of Anatolia both the cynodont and taurodont individuals are found. While, on the whole, the majority of the teeth are cynodont, still a large proportion of them display taurodontism. In the plate appended both the cynodont and taurodont teeth are shown, and the reader should compare them with each other. It is found that the taurodontism occurring in the ancient inhabitants of Anatolia is of a moderate degree, the size of the roomy pulp chamber of an immature individual shown in fig. 9 being about the largest.

We may now briefly survey the occurrence of taurodontism in the species *Homo sapiens*, recent and fossil. G. S. Miller in 1918 had shown the occurrence of taurodontism amongst the American Indians and the ancient Egyptians. I, too, observed its occurrence in some individuals of these peoples and in addition in some ancient Icelanders, representing the medieval Europeans (See Şenyürek, 1939). J. C. M. Shaw (1928-1931) also has shown that taurodontism occurs in about 30 % of some South African natives. It is also found in the skulls unearthed at Mapungubwe in South Africa (Fouché, 1937, editor). The examples cited will suffice to show that outside of modern Europe traces of taurodontism are still found. Indeed, it is of quite frequent occurrence in some peoples.

As for the fossil *Homo sapiens*, J. C. M. Shaw (1928) has already shown that taurodontism occurs in the fossil Boskop and Strandlooper types of South Africa. The fossil *Homo sapiens* from the upper cave in Choukoutien also is moderately taurodont (See Weidenreich, 1937, plate XXXIII, fig. 323). The pulp cavities

of Wadjak man also are larger than those of modern Europeans (See Weidenreich, 1937, plate XXXIII, fig. 316). The female of the Obercassel man (See Bonnet, 1919, plate XV, fig. 44), on one side, exhibits pulp chambers which are probably of a similar size. On the other hand, the Galley Hill and Combe Capelle men show pulp cavities which, though worn and probably somewhat reduced in size, are cynodont. In the literature there are other instances of fossil specimens with relatively large pulp chambers, but the examples given above will suffice to show that a moderate degree of taurodontism also occurred in at least some of the fossil *Homo sapiens*.

Conclusion

In the ancient inhabitants of Anatolia, though the majority of the teeth are cynodont, still a large proportion of them display taurodontism of a moderate degree. Taurodontism is also found in other *Homo sapiens*, recent and fossil.

As it was stated at the beginning of this report, the old hypothesis, that the fossil hominids possessing taurodontism could not represent a stage in the phylogeny of *Homo sapiens*, was based on the assumptions that taurodontism did not occur in the Anthropoid apes and in modern man. But we now know that both of these suppositions are wrong.

On the other hand, the evidence we possess indicates that *Homo sapiens* is derived from a moderately taurodont ancestor and that during the course of evolution of the species the size of the pulp chambers have been reduced. But it is evident that this process of reduction has not proceeded at an equal pace in all the races, as some still preserve, or have at least till recently preserved, traces of a moderate degree of taurodontism.

Literature Cited

- Adloff, P. (1907). *Die Zähne des Homo primigenius von Krapina*. *Anat. Anz.* XXXI, pp. 273-282.
- Adloff, P. (1908). *Das Gebiss des Menschen und der Anthropomorphen*. Berlin.
- Black, D. (1927). *On a lower molar hominid tooth from the Chou Kou Tien deposit*. *Palaeont. Sinica*, VII.

- Campbell, T. D. (1925). *Dentition and palate of the Australian aboriginal. Keith Sheridan Foundation publ. No. 1, Univ. of Adelaide, Adelaide.*
- Fouché, L. (editor, 1937). *Mapungubwe - Ancient Bantu civilization on the Limpopo.*
- Keith, Sir A. (1913). *Problems relating to the teeth of the earlier forms of prehistoric man. Proc. Roy. Soc. Med., VI, Odontol. sect.*
- Keith, Sir A. (1925). *The antiquity of man.* London.
- Keith, Sir A. (1930). *New discoveries relating to the antiquity of man.* New York.
- Lyne, C. (1916). *The significance of the radiographs of the Piltdown teeth. Proc. Roy. Soc. Med., IX, Odontol. sect, pp. 33 - 51.*
- Miller, G. S. (1918). *The Piltdown jaw. Amer. J. Phys. Anthrop. I, pp. 25 - 52.*
- Şenyürek, M. S. (1939). *Pulp cavities of molars in Primates. Amer. J. Phys. Anthrop., XXV, pp. 119 - 130.*
- Şenyürek, M. S. (1946). *Türk Tarih Kurumu adına yapılan Maşat höyük kazısından çıkarılan kafataslarının tetkiki. Study of the skulls from Maşat höyük, excavated under the auspices of the Turkish Historical Society. Belleten, No. 38, pp. 231 - 242, 243 - 254.*
- Şenyürek, M. S. (1949). *Türk Tarih Kurumu adına yapılan Karahöyük kazısından çıkarılan kafataslarının tetkiki. Study of the skulls from Karahöyük, excavated under the auspices of the Turkish Historical Society. Belleten, No. 49, pp. 1-10, 11-20.*
- Shaw, J. C. M. (1928). *Taurodont teeth in South African races. J. Anat., LXII, pp. 476 - 498.*
- Shaw, J. C. M. (1931). *The teeth, the bony palate and the mandible in Bantu races of South Africa.* London.
- Verworn, M., R. Bonnet and G. Steinman (1919). *Der diluviale Menschenfund von Obercassel bei Bonn.* Wiesbaden.
- Weidenreich, F. (1937). *The dentition of Sinanthropus pekinensis, a comparative odontography of the hominids. Palaeont. Sinica, N. S. D., No. 1, (Whole series No.101), Peking.*
-

ANADOLU'NUN ESKİ SAKİNLERİNDE BÜYÜK AZI DIŞLERİNİN AŞINMASI¹

Ön Rapor

Dr. MUZAFFER SÜLEYMAN ŞENYÜREK

*Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi
Antropoloji Doçenti*

Prehistorik insanların ve bugünkü iptidai kavimlerin dişlerinin bariz surette aşındığı iyice bilinmektedir. Toprakla karışık gıda maddeleri yiyen prehistorik ve iptidai kavimlerin tersine, çok medeni kavimlerde, dişler, aynı processus'e tâbi olmakla beraber, gıda maddelerinin ve yemek usullerinin incelenmesi neticesinde, daha az aşınır. Mamafih, Broca'nın (1879) söylediği gibi, bir diş maddesi ne kadar sert olursa olsun, neticede, karşılıklı dişlerin öğütücü faaliyeti ve çığnenen gıdanın yıpratıcı tesiriyle, aşınmağa mütemayildir. Fakat yukarıda da söylediğimiz gibi muhtelif kavimlerde aşınma derecesi farklıdır.

Aşınmanın yaşla ilerlediği umumiyetle bilindiğinden, diş aşınması kafataslarının yaşlarının tahmini hususunda kullanılmıştır. Mamafih, Ashley - Montagu'nun (1938) dediği gibi, kafataslarının yaşlarının tâyini işinde şimdiye kadar en büyük dikkat dikişlerin kapanmasına çevrilmiştir ve diş aşınmasının dikişlerin kapanması hâdiseşi ile ve yaşla olan münasebeti oldukça ihmal edilmiştir. Böylece, Anadolu'nun eski sakinlerinin hayat süresi konusu üzerindeki bir araştırma (Şenyürek, 1947) esnasında, kafatası yaşlarının tâyini işinde aşınmaya ne dereceye kadar itimat edilebileceğini öğrenmek maksadıyla diş aşınması ile yaş arasındaki münasebetin araştırılmasının faydalı olacağını düşündüm. Bundan önceki etüdümde (1947) bildirdiğim gibi, epiphysis'lerinden faydalanılan iki fert hariç, kafataslarının yaşları yalnız dişlerin çıkış safhaları

¹ Bu rapor 1948 yılında 15 - 23 Ağustos tarihleri arasında Belçika'da Brüksel şehrinde toplanan üçüncü Milletlerarası Antropolojik ve Etnolojik Bilimler Kongresinde okunmuştur.

ve diğışlerin durumu vasıtasıyla tesbit edilmiştir. Diğ aşınması sadece bunun ilerleyişinin yaşla olan münasebetini tetkik etmek maksadiyle kaydedilmiştir ve yaş tâyininde kullanılmamıştır.

Bu etüdde muhtelif mevkileden gelen² ve Kalkolitik çağdan Alışar höyükde Bizans çağının sonuna kadar geçen zamanı³ temsil eden, ferdi yaşları malûm 87 kişinin bakiyeleri tetkik edilmiştir. Ayrıca kâhillere ait tecrid edilmiş çenelerle veya yaşları tayin edilemeyen kafatası parçalarıyla temsil edilen 18 ferdin bakiyeleri de tetkik edilmişse de bunlar şimdiki rapora dahil edilmemiştir.

Bu araştırmada yalnız dişlerin çiğneme yüzlerine tesir eden occlusal aşınma kaydedilmiş ve mücavir dişler arasındaki interproximal aşınma tetkik edilmemiştir. Her büyük azı dişinin (Moler—Molaire) çiğneme yüzü üzerindeki aşınma derecesi ayrı olarak kaydedilmiştir. Bu etüdde kullanılan aşınma tasnifi küçük bir tadil ile, sistemi Campbell (1925-1939), Drennan (1929) ve Shaw (1931) tarafından da kullanılan, Broca'dan (1875-1879) alınmıştır ve aşağıdaki gibidir :

I — Aşınma yoktur. Dişcikler (cusps) sivridir.

II — Yalnız mine (substantia adamantina) aşınmıştır ve dentine henüz daha meydana çıkmamıştır.

III — Dişcikler bazı dentine adacıkları meydana çıkacak kadar aşınmışlardır.

IV — Taç daha fazla aşınmış ve dentine tamamen meydana çıkmıştır.

V — Aşınma dişin boyun kısmına kadar gelmiştir ve taç tamamen kaybolmuştur.

1 ve 2 numaralı tablolar herbir daimi büyük azı dişi üzerindeki aşınmayı ve bunun, her iki cinsde, yaşla olan münasebetini göstermektedir. Bu tablolarda hiç bir büyük azı grubunda fert sayısının 87'ye müsavi olmadığı görülmektedir. Bu bazı çenelerde bir veya daha fazla büyük azının bulunmamasından ileri gelmektedir.

² Tetkik edilen iskeletler şu mevkilerden gelmektedir : Alhatlıbel, Alaca höyük, Karahöyük, Karaoğlan, Kumtepe, Kusura, Maşat höyük, Pazarlı, Samsun bölgesi ve Tilkitepe. İki mevki hariç, bu mevkilerden gelen materyelin hepsi hayat süresi üzerindeki etüdde (1947) tetkik edilmiştir.

³ Yani takriben M. ö. dördüncü bin yılın son kısmından, Alışar höyükde Bizans çağının sona erdiği, M. s. on birinci yüzyıla kadar.

Gençlerde tabiatıyla bir veya iki büyük azı henüz daha çıkmamıştır ve kâhillerde de bir veya daha fazla büyük azı, ölümden evvel veya sonra, düşmüştür.

Materyelin takdimini kolaylaştırmak maksadiyle, bu raporda dikkatimizi bütün serideki diş aşınması ile yaş arasındaki münasebete tahsis edeceğiz. İlgili diğer problemler (çağ, cins) bu konu üzerinde hazırlanmakta olan daha mufassal bir raporda münakaşa edilecektir.

Şimdi yaş gruplarını ayrı ayrı ele almak suretiyle 1 ve 2 numaralı tabloların tetkikine geçebiliriz.

7-12 arasındaki yaşlar : 12 yaşına kadar, ki bu sırada ikinci büyük azı çıkışını tamamlamaktadır, mevcut birinci büyük azıların çoğu ya hiç aşınmamıştır veya sadece bunların mineleri yıpranmıştır. Üzerinde birkaç dentine adacığı meydana çıkmış olan numuneler, görünüşe göre, nadirdir.

13-20 arasındaki yaşlar : Bazı birinci büyük azı dişlerinde yalnız mine aşınmışsa da birkaç dentine adacığının meydana çıkması hali daha sık görülür. İkinci büyük azı ya hiç yıpranmamıştır veya bunun sadece mine'si aşınmıştır.

21-40 arasındaki yaşlar : Birinci büyük azılar en çok III'üncü, daha seyrek olarak IV'üncü ve daha da ender olarak (yalnız bir numunede) V'inci dereceden aşınma göstermektedir. İkinci büyük azı dışında ya sadece mine aşınmıştır, yahut bazı dentine adacıkları meydana çıkmıştır. Bu ikinci hal birinciden daha sık görülür. Diğer taraftan, IV'üncü derece aşınma nadiren görülür. Akıl dişleri (üçüncü büyük azı dişi) ya hiç yıpranmamıştır yahut bunların yalnız minesini aşınmıştır. Bunlardan bazılarında bir miktar dentine meydana çıkmıştır, fakat yalnız bir tek akıl dişi IV'üncü derece aşınma göstermektedir.

41-60 arasındaki yaşlar : Bazı birinci büyük azıların III'üncü dereceden yıpranma göstermesine karşılık, ekseriyet IV ilâ V'inci dereceleri arz etmektedir. İkinci büyük azılar ancak nadiren II'inci, en çok III'üncü ve yine nadiren IV ilâ V'inci aşınma derecelerini göstermektedir. Akıl dişlerinde, numunelerin yarısında veya yarısından fazlasında, yalnız mine yıpranmıştır. Bunların mütebakisi III-IV'üncü aşınma dereceleri göstermektedir, fakat sonuncusu (IV) nadirdir.

61 yaşını geçmiş olanlar : Elimizde maalesef ancak birkaç yaşlı numune mevcut olduğundan, bu yaş grubundaki aşınmanın şiddeti hakkında kat'i birşey söyleyemeyeceğiz. Evvelce de (1947) işaret ettiğim veçhile, eski Anadolu halkının ortalama ömrü bugünkü medenî insanlarınkinden daha kısa idi ve bunların yalnız küçük bir kısmı ihtiyarlayıncaya kadar yaşayabiliyordu. Binaenaleyh, serimizde yaşlı numunelerin az olması hayret uyandırmamaktadır. Fakat mevcut materyel nazarı itibara alınırca, birinci büyük azı dişlerinin IV - V ve ikinci büyük azıların da nadiren III ve daha çok IV'üncü aşınma dereceleri gösterdikleri görülür. Üç akıl dışından biri II ve ikisi de III'üncü aşınma derecesi göstermektedir.

Yukarıda verilen izahat, yaş grupları bazan birbiri içine geçmekle beraber, umumiyetle aşınmanın yaşla arttığını göstermektedir. Bundan başka aşınmanın, tahmin edilebileceği gibi, birinci büyük azı dışından üçüncü büyük azıya doğru azaldığı görülmektedir.

T.D. Campbell de (1939) aşınma ile yaş arasındaki münasebeti gösteren iki tablo neşretmiştir (Campbell, 1939, tablo 1 ve 2). Campbell'in tablolarının tetkiki de aynı neticeyi vermektedir. Yani, aşınmanın şiddeti yaşla artmakla beraber, ferdi tenevvu ve yaş grupları arasında birbiri içine geçme hâdiseleri de mevcuttur. Bu ferdi tenevvu (variation) ve grupların birbiri içine geçmesi hâdisesi yaş tâyininde kat'i bir miyar olmak bakımından aşınmanın kıymetini tahdit etmektedir. Fakat bu yalnız muhtelif yaş gruplarında müşterek olan aşınma derecelerine şamil olacaktır. Diğer taraftan, muayyen bir yaş grubunda başlayan yahut bundan evvelki veya sonraki bir yaş grubuna mahsus olan aşınma safhaları bir kafatasının yaşı hakkında bize yine umumî bir fikir verebilir. Meselâ, bu seride II'inci aşınma derecesi gösteren bir birinci büyük azı dışı 20 yaşından genç bir ferde işaret edecektir. Diğer taraftan, IV'üncü aşınma derecesi gösteren bir birinci büyük azı 20 yaşını geçmiş ve V'inci safhayı gösteren bir birinci büyük azı da 20 ve, daha büyük bir ihtimal ile, 40 yaşını aşmış bir ferde işaret edecektir. Diğer bir tabirle, kafataslarının yaşlarının tâyininde umumî bir tahmine varmak hususunda aşınmadan bir dereceye kadar istifade edebiliriz. Diş aşınması, çok kırık kafatasları, kâhillere ait tecrit edilmiş çeneler ve inkişafını tamamlamış fakat tecrit edilmiş büyük azı dişleri gibi kullanabileceğimiz başka

miyarların bulunmadığı hallerde yaş tayıni hususunda bilhassa faydalı olabilir.

Aşınmayı yaş tayini işinde kullanırken gözönünde tutulması gereken başka bir nokta daha vardır. Aşınma derecesinin büyük ölçüde gıdanın mahiyetine tâbi olduğu bilinmektedir. Toz toprakla karışık gıda maddeleri kullanan prehistorik ve iptidai kavimlerde dişler çok aşınmağa mütemayildir. Diğer taraftan daha temiz gıda maddeleri kullanmaları ve yemek hazırlama usullerinin terakkisi dolayısıyla, medeni insanların dişleri pek az aşınma temayülü gösterir. Yani dişlerin yıpranma derecesi büyük ölçüde kültüre tâbidir. Bunun önemi aşikârdır, zira bu herhangi bir insan topluluğu için tesbit edilen bu standart'ın bütün insanlara, farklı kültürlerle sahip olan kavimlere tatbik edilemeyeceğini gösterir. Müteveffa Dr. Hrdlicka'nın (1939) işaret ettiği gibi, diş aşınmasının bir yaş miyarı olarak kullanılabilmesi için evvelâ tetkik edilecek grupta, canlılarda veya kafatasları üzerinde, diş aşınmasının yaşla olan münasebetini tayin etmek gerekir. İskeletler mevzuubahis olunca, gençlerde diş aşınmasının epiphysis'lerin kapanış ve dişlerin çıkış safhalarıyla ve kâhillerde de symphysis pubis'deki değişiklikler ve dikişlerin kapanış durumları ile olan münasebetleri tesbit edilmelidir.

Netice

Büyük olmamasına ve hususiyle muahhar arkeolojik çağların birkaç fertle temsil edilmesine rağmen, tetkik edilen seri bize yine bazı faydalı işaretler göstermektedir.

Umumî olarak, aşınmanın şiddeti yaşla artar. Ferdî tenevvu (variation), yaş gruplarının birbiri içine geçmesi hâdisesi ve kullanılan gıdanın mahiyetine tâbi olması keyfiyeti, yaş tayıninde kullanılabilir kat'i bir miyar olmak hususunda, aşınmanın kıymetini tahdit ederlerse de, bahis mevzuu olan bir insan topluluğunda yaşla olan münasebeti tetkik edilmiş olmak şartıyla, diş aşınması, hiç olmazsa bazı hallerde, bize bir kafatasının ferdi yaşı hakkında el'an umumî bir fikir verebilir.

Bibliyografya

Ashley - Montagu, M. F. (1938), *Aging of the skull*. American Journal of Physical Anthropology, XXIII, sayı 3, S. 355 - 375.

- Broca, P. (1875). *Instructions craniologiques et craniométriques*. Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris, II, 2 série. Paris.
- Broca, P. (1879). *Instructions générales pour les recherches anthropologiques, A faire sur le vivant*. Paris.
- Campbell, T. D. (1925). *Dentition and palate of the Australian aboriginal*. Keith Sheridan Foundation Publication, sayı 1, Adelaide Üniversitesi. Adelaide.
- Campbell, T. D. (1939). *Food, food values and food habits of the Australian aborigines in relation to their dental conditions*. Kısım IV. Australian Journal of Dentistry, 43, sayı 5, s. 141 - 156.
- Drennan, M. R. (1929). *The dentition of a Bushman tribe*. Annals of the South African Museum, 24, Kısım 1, s. 61-87.
- Hrdlička, A. (1939). *Practical Anthropometry*. Philadelphia.
- Şenyürek, M. S. (1947). *A note on the duration of life of the ancient inhabitants of Anatolia*. American Journal of Physical Anthropology, 5, N. S., sayı 1, s. 55-66.
- Shaw, J. C.M. (1931). *The teeth, the bony palate and the mandible in Bantu races of South Africa*. London.

Tablo 1 — Anadolunun eski sakinlerinde üst büyük azılardaki aşınmanın yaşla olan münasebeti. Her iki cins

	Yaş 7 — 12					Yaş 13 — 20					Yaş 21 — 40					Yaş 41 — 60					Yaş 61 — X						
	I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V		
Üst Birinci Büyük Azı Dışı	Kalkolitik - Bakır	2	—	1	—	—	1	5	—	—	—	12	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Eski Tunç	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Hittit İmparatorluğu	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	4	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Post - Hittit - Frig	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Met - Pers - Hellenistik	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Roma - Bizans	1	—	—	—	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Yekûn	5	1	1	—	—	—	4	8	—	—	21	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	6	2	—	—	—
Üst İkinci Büyük Azı Dışı	Kalkolitik - Bakır	—	—	—	—	—	2	3	—	—	—	7	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	1	—	—
	Eski Tunç	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Hittit İmparatorluğu	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Post - Hittit - Frig	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Met - Pers - Hellenistik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Roma - Bizans	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Yekûn	—	—	—	—	—	6	4	—	—	—	10	11	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	5	1	1	—	—
Üst Üçüncü Büyük Azı Dışı	Kalkolitik - Bakır	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—
	Eski Tunç	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Hittit İmparatorluğu	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Post - Hittit - Frig	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Met - Pers - Hellenistik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Roma - Bizans	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Yekûn	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	12	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	3	1	1	—	—

THE ATTRITION OF MOLARS IN THE ANCIENT INHABITANTS OF ANATOLIA¹

A Preliminary Report

MUZAFFER SÜLEYMAN ŞENYÜREK, M. A., Ph. D.

Assistant Professor of Anthropology, University of Ankara

It is well known that the teeth of prehistoric men and of modern primitive peoples show a marked degree of attrition. In contrast to the prehistoric and primitive peoples, consuming gritty food, the teeth of the highly civilized peoples, though subject to the same process, are worn to a lesser extent, because of the refinement of their food and food habits. It may be said however that, as has been remarked by Broca (1879), no matter how hard a tooth substance may be it tends to wear down in the long run through the grinding action of one opposing tooth against the other and the abrasive effect of the food chewed, though, as was stated above, to varying degrees in different peoples.

In view of the common knowledge that the wear increases with age, the attrition has been employed in estimating the age of crania. As has been stated by Ashley-Montagu (1938), however, in aging the skulls the greatest amount of attention has so far been devoted to the synostosis of the sutures and the relation of attrition to suture closure and age has been rather neglected. Hence, during the course of a study on the duration of life of the ancient inhabitants of Anatolia (Şenyürek, 1947) it was decided that it would be profitable to study the relation of attrition to age to see to what extent the degree of tooth-wear could be relied upon in estimating the age of a skull. As was stated in the previous study (1947), the age was determined solely by means

¹ This report was read in the Third International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences held in Brussels, Belgium, between August 15 and 23 rd, 1948.

of the eruption stages of the teeth and the union of the sutures, excepting two specimens where epiphyses were also used. The attrition was recorded only to study the relation of its progress to age and was not used in aging.

In this study the remains of 87 individuals of known individual age, coming from various sites² and ranging from the Chalcolithic period to the end of the Byzantine time at Alişar höyük³ have been examined. In addition 18 isolated adult jaws or fragmentary crania of unknown individual age have also been investigated, but these are not incorporated in the present report.

In this investigation only the occlusal attrition, affecting the masticating surfaces of the teeth, was recorded and the interproximal attrition was not studied. The degree of occlusal attrition has been recorded separately for each permanent molar, upper and lower. The classification of attrition employed has been adapted from Broca (1875-1879), whose system has also been used by Campbell (1925-1939), Drennan (1929) and Shaw (1931) and is as follows:

- I — No attrition. The cusps are sharp.
- II — Only the enamel is abraded and no dentine is exposed.
- III — The cusps have been worn down to the extent of exposing some islands of dentine.
- IV — The height of the crown is further reduced and the dentine is completely exposed.
- V — The wear has extended to the neck, the crown being entirely worn off.

Tables 1 and 2 show the degree of attrition on each permanent molar and its relation to age for both sexes. It is noted that in no molar group does the total number of individuals equal 87. This is due to the fact that all three molars were not present in all the jaws. In young ones, naturally, one or two molars had

² The sites studied are: Ahlatlıbel, Alaca höyük, Alişar höyük, Karahöyük, Karaoğlan, Kumtepe, Kusura, Mağat höyük, Pazarlı, Samsun sites and Tilkitepe. With the exception of two, all these sites are included in the previous study on the duration of life (1947).

³ That is, roughly from the latter part of the fourth millennium B. C. to the eleventh century A. D., when the Byzantine time ends at Alişar höyük.

not yet erupted and in some of the adult specimens one or more of the molar teeth had fallen off, before or after death.

To facilitate the presentation, we shall confine our attention in this report to the relation of attrition to age in the total series. All other pertinent questions (periods, sex) will be discussed in a fuller report on this subject which is in preparation.

We may now proceed to examine tables 1 and 2, taking the age groups separately.

7 - 12 years : Up to the 12 th year, when the second permanent molar completes its process of eruption, most of the available first molars are either unworn or only their enamel is abraded. The cases with some islands of dentine exposed appear to be rare.

13 - 20 years : While in some first molars only the enamel is abraded, it is more often the case that some islands of dentine are exposed. The second permanent molar is either unworn or only its enamel is abraded.

21 - 40 years : First molars in the majority of cases show degree III, more rarely degree IV and still more rarely degree V (one specimen only). In the second molars, either only the enamel is abraded or some islands of dentine are exposed, the latter case being somewhat more frequent. On the other hand, degree IV appears rarely. The wisdom teeth are either unworn or only their enamel is abraded. In a few some dentine is exposed, while only one shows degree IV.

41 - 60 years : While some of the first molars show degree III, the majority exhibit degrees IV to V. The second molars show only rarely degree II, most often degree III and again rarely degrees IV to V. In the wisdom teeth, in half or more than half of the cases only the enamel is abraded, while the rest exhibit degrees III to IV, the latter being rare.

61 - X years : It is unfortunate that there are only a few aged individuals and therefore nothing definite can be said about the intensity of attrition in this age group. As was pointed out before (Şenyürek, 1947), the average longevity of the ancient Anatolians was shorter than that of recent civilized man and only a few of them succeeded in reaching a ripe old age. The paucity of the aged individuals in this series is, therefore, not surprising. But

as far as the present material goes, it is seen that the first molars exhibit degrees IV to V, while the second molars rarely show degree III and more often degree IV. Of the three lower wisdom teeth one shows degree II and two degree III.

From the foregoing account it is apparent that while there is some overlapping between the age groups, in general, the intensity of attrition increases with age. Furthermore, it is seen that the intensity of attrition diminishes from the first to the third molar, as would be expected.

T. D. Campbell (1939) also gives two tables (Campbell, 1939, tables 1 and 2) showing the relation of attrition to age. A scrutiny of Campbell's tables also leads to the same conclusion, namely that while the intensity of attrition increases with age, there is still some individual variation and overlapping between the age groups. This individual variation and overlapping would limit the value of attrition as a precise age criterion. But this would only apply to degrees of attrition common to various age groups, while those beginning or confined to under or over certain age groups may still give us a general idea about the age of a skull. For instance, in our series a first molar showing degree II (with only the enamel abraded) would indicate an individual under 20 years, while a first molar with degree IV would indicate an individual over 20 and one with degree V would point to an individual over 20, and more probably over 40. In other words, the attrition can still be used to some extent in reaching a general estimate of the age of crania. It may especially be useful in the case of very fragmentary skulls, isolated adult jaws and isolated mature molars where no other aging criteria are available.

There is another point that must be considered in utilizing the attrition as an age criterion. It is well known that the intensity of attrition, to a very large extent, depends upon the nature of the diet. The prehistoric and primitive men consuming gritty foods tend to have strongly worn teeth, while the civilized people of today with their refined food and food habits tend to have very little wear. In other words, the degree of attrition on the teeth depends in a large measure upon the culture. The significance of this is apparent as it indicates that the criteria

established for one group of people cannot be applied universally to peoples with different cultures. As has been pointed out by the late Dr. Hrdlicka (1939), in order to utilize attrition as an age criterion, it is first necessary to study the progress of attrition in that group in relation to age, either in the living or on crania. In the case of skeletons the relation of attrition to the epiphyseal union and the eruption of the teeth in the immature specimens and to the age changes in the pubic symphysis or the synostosis of the sutures in the adults must be determined.

Summary and conclusion

Though the series studied is not large, and though the later archaeological periods in particular are represented by only a few individuals, it nevertheless gives us some useful indications.

The intensity of attrition in general increases with age. Though the individual variation and overlapping between the age groups and its dependence upon the nature of the diet consumed limit its value as a precise age criterion, nevertheless the study of attrition may give us a general idea about the age of a skull in at least some cases, provided that its relation to age has already been studied in that group.

Literature Cited

- Ashley-Montagu, M. F. (1938). *Aging of the skull*. American Journal of Physical Anthropology. XXIII, No. 3, pp. 355 - 375.
- Broca, P. (1875). *Instructions craniologiques et craniométriques*. Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris. II, 2 série. Paris.
- Broca, P. (1879). *Instructions générales pour les recherches anthropologiques, A faire sur le vivant*. Paris.
- Campbell, T. D. (1925). *Dentition and palate of the Australian aboriginal*. Keith Sheridan Foundation Publications No. 1, University of Adelaide. Adelaide.
- Campbell, T. D. (1939). *Food, food values and food habits of the Australian aborigines in relation to their dental conditions*. Part IV. Australian Journal of Dentistry, 43, No. 5, pp. 141 - 156.

- Drennan, M. R. (1929). *The dentition of a Bushman tribe.* Annals of the South African Museum, 24, part 1, pp. 61 - 87.
- Hrdlicka, A. (1939). *Practical Anthropometry.* Philadelphia.
- Şenyürek, M. S. (1947). *A note on the duration of life of the ancient inhabitants of Anatolia.* American Journal of Physical Anthropology. 5, N. S., No. 1, pp. 55 - 66.
- Shaw, J. C. M. (1931). *The teeth, the bony palate and the mandible in Bantu races of South Africa.* London.

HİTİTLERDE SOSYAL SINIF NAM.RA'LAR VE IDEOGRAMIN HİTİTÇE KARŞILIĞI¹

Dr. SEDAT ALP

Hititoloji Doçenti

NAM.RA mes'eleşi bizden önce Götze tarafından AM 217 ve devamında teferruatlı bir şekilde işlenmiştir.² Götze'nin kitabının çıkışından bu güne kadar neşredilmiş olan yeni malzeme ile eski malzemenin yeniden gözden geçirilmesi sayesinde bu halk sınıfı hakkındaki bilgimiz bazı noktalarda genişletilebilir. Toplamış olduğum malzemenin çokluğu, bu malzeme içinde en önemlilerini seçmeyi ve yalnız bunlar üzerinde durmayı lüzumlu kılıyor.

NAM.R'ların hukuki durumu bakımından III. Hattuşili'nin Kaşka mıntakasında bulunan veya bu bölgeye komşu olan Tiliura şehri ile akdettiği muahede yani KUB XXI 29 hususî bir önem taşıyor.³ Bu muahedenin I. sütunu şu sözleri ihtiva ediyor :

-
- 11 URU *Ti-li-u₂-ra-aš* URU-aš IŞ.TU UD.KAM ¹*Ha-an-ti-li*
  - 12 *dan-na-at-ti-iš e-eš-ta na-an A.BI.IA*
  - 13 ¹*Mur-ši-li-iš EGIR-pa u₂-e-te-it a-še-ša-nu-ut-ma-an* [×]
  - 14 *na-a-vi SIG₅-in a-še-ša-nu-ut-ma-an a-p₁₂-e-el* [×]
  - 15 IŞ.TU NAM.RA ⁶GISKU *tar-aḫ-ḫa-an-ti-it*
  - 16 *an-na-al-li-uš - ma - kan₂ ku-i-e-eš LU₂.MEŞ* [^{URU}*Ti-li-u₂-ra*
LU₂.MEŞ APIN.LAL]⁴

¹ Bu makalenin Almancası Prof. Bossert'in 60. doğum yılı münasebetile çıkmakta olan Anma Kitabına sunulmuştur. Bu yazıda kullanılan kısaltmalar için bk. E. H. Sturtevant, Eti Dili Sözlüğü (Türkçeye çeviren: Münire B. Çelebi).

² Krş. aynı zamanda Götze, Kulturg. 99 ve not 1 ile 120 ve not 10. Ondan önce Forrer «Beuteleute» aktarması ile oldukça isabetli bir çevirme yapmıştı.

³ Tiliura'nın Hititlerle Kaşkalıların temas mıntakasında yani kuzey Anadoluda bulunduğunu bu metnin I 6 v. d. gösteriyor. Metnimiz telif edildiği zaman şehrin halkı Hitit idi. Kaşkalılar ise şehrin dışında oturuyorlardı, krş. sü-tun II 6 v. d. III 30 v. d.

⁴ Tamamlamanın ikinci sözü emin değildir, krş. KBo III 1 II 30.

- 17 EGIR-ar: e-šir na-aš-kan₂ ar-ħa [da-aħ-ħu-un]⁵
 18 na-aš^{DUTU^{SI}} EGIR-pa u₂-ūa-t[e-nu-un]⁵
 19 na-aš EGIR-pa I.NA^{URU}T[i-li-u₂-ra a-še-ša-nu-nu-un]⁵

- “11 Tiliura şehri Hantili'nin gününden beri
 12 boştu. Babam Muşili onu
 13 tekrar inşa etti, fakat
 14 onu iyice iskân etmedi. Onu
 15 silâh ile yendiği NAM.RA'ları ile iskân etti.
 16 Sonradan [çiftçi?] olan [Tiliura'nın]
 17 eski sakinlerini çekip [aldım]
 18 ve (ben) majeste, onları geri geti[rdim]
 19 ve onları tekrar Ti[liura]'da [iskân ettim]. . .

Bu metinden NAM.RA'larla memleketlerinden uzaklaştırılmış ve başka bir yerde iskân edilmiş halkın kastedilmiş olduğu açıkça anlaşılıyor⁶. NAM.RA'ların nasıl takip edilip elde edildiği II. Muşili'nin Arzava seferinde canlı bir şekilde tasvir edilmektedir. Bu sefer esnasında Arzava halkının düşman memleketine sürülme tehlikesi karşısında üç kısma ayrılarak Arinnanda ve Puranda gibi dağlık bölgelere ve deniz aşırı bir adaya kaçtığı anlatılmaktadır. Arinnanda muhasara suretiyle teslim mecbur edilmiş, Puranda şehri ise çetin mücadelelerden sonra işgal edilerek bu dağlık araziye iltica eden halk Hatti'ye nakledilmiştir⁷.

Götze haklı olarak eskiden teamül haline gelmiş olan NAM.RA'nın “esir”, ile tercümesine karşı durmuştur. Çünkü kendisinin de söylediği gibi muharebede esir edilen kimse LU²ŞU.DIB (Hititçe *appant-*, Akkadca *šabtu*) sözü ile ifade edilmektedir ve her iki insan sınıfı KBo V 8 III 37 v. d.; KUB XIV 8 Rs. 31 v. d. ve XXIII 59 II ? 12 v. d. 'ında biri birinden farklı olduğu gösterilerek yanyana anılmaktadır. İşmirika muahedesi KUB XXIII 68'de NAM.RA'lar mücadele eden erkeklerle karşı karşıya gösterilmektedir. Bir şehrin isyanı esnasında bu şehrin erkeklerinin ölüm cezasına çarptırılması emredildiği halde NAM.RA'ların yalnız Büyük Kralın huzuruna getirilmesi emredilmekle yetinilmektedir :

⁵ Tamamlama metnin muhtevasının icabına göre yapılmıştır.

⁶ Krş. aynı zamanda KBo VI 28 Rs. 16; KUB XXVI 43 Vs. 6 ve Sommer, Bil. 122.

⁷ Bk. Götze, adı geçen yerde 52 v. d.

- Öy. 25 *ma-a-an-kan₂* KUR-*ia-ma iş-tar-na* I URU^{LUM} *ua-aş-da* [-*a-i nu*] KUR URU^I *Iş-mi-ri-ka an-da a-ar-te-ni* L^[U2] GAL. *ŞU.NU*⁸
- 26 *IŞ.TU LU₂.MEŞ ku-en-te-en* NAM.RA-*ma MA.ĦAR* DU[TU^{S'} *u₂-ua-t*]e-*et-ten* GUD.ĦI.A-*ia* UDU.ĦI.A *šu-um-me-e-eş* [e-*ip-ten*]⁹
- 27 *ma-a-an-kan₂* A.NA URU^{LIM}-*ma iş-tar-na* I E₂^{TUM} *u[a-aş-da-a-i]*¹⁰ *a-pa-a-at* E₂-*ir* LU₂.MEŞ-*it a-ku* SA[G.GIM₃.IR₃.MEŞ-*ma MA.ĦAR* DUTU^{S'}]¹¹
- 28 *u₂-ua-te-et-ten* GUD.ĦI.A-*ma-za* UDU.ĦI.A *šu-me-e-eş e[ip-ten ma-a-a]*n I-EN LU₂-*ma ua-aş-da-a-i na[an ku-en-te-en]*¹²

- “ 25 Eğer memleket içinde bir şehir günah [işlerse ve] (siz) İşmirika memleketine varırsanız, [başlarını]
- 26 erkeklerle (birlikte) öldürün. Fakat NAM.RA'ları m[ajes-temin] huzuruna [getir] in ve sığırlarla koyunları siz [alın].
- 27 Eğer şehir içinde bir ev gün[ah işlerse], o ev (halkı) erkeklerle (birlikte) ölsün. Fakat u [şakları majestemin huzuruna]
- 28 getirin ve sığırlarla koyunları siz a[lin]. Fakat [eğer] bir erkek günah işlerse, [onu öldürün] „

Alınan ganaimden bahseden KUB XXVI 69 yukarıda Tiliura muahedesinden naklettiğimiz pasaja uygun olarak NAM.RA'ların aynı zamanda kadın olabileceğini gösteriyor:

Sütün V (?) 10 *nu-kan₂* XII NAM. RA *ŞA* ^IUR. SA[G]

11 I. NA URU^I *ia-u₂-pa-pa* EGIR-*an* [da-ah-*hu-un*]¹³

12 II SAL URU^I *u₂-mi-ia-tal?-li₂?*¹⁴

13 II SAL URU^I *u₂!?-mi!?*¹⁵ *-te-li* I SAL URU[....]

14 II SAL E.PIŞ BA. BA. ZA E₂ ^IDXXX-SUM[×]

⁸ Tamamlama emin değildir.

⁹ Krş. satır 28.

¹⁰ Krş. satır 25.

¹¹ Krş. satır 26. Tamamlamanın ilk sözü emin değildir. Eğer doğru ise, bundan önceki satırdaki NAM.RA ile muvaziliği dikkati çeker.

¹² Krş. satır 26.

¹³ Tamamlama çok şüphelidir.

¹⁴ Veya URU *I-u₂-mi-ia-ri-ni*, krş. satır 13'teki şehir adı ile.

¹⁵ Bu işareti bundan önceki satırdaki şehir adı ile karşılaştırarak *mi* okudum; fakat bu okuyuş, metnin müellifinin «I.'nin 4 kadını» diyeceğine arka arkaya «I.'nin 2 kadını, I.'nin 2 kadını» gibi mantıksız bir şekilde ifadesini kabul etmiye yol açar.

15 I SAL ^{URU}Za-al-pu-ut-ta EGIR-a[n da-aḫ-ḫu-un] ¹⁶

16 ŞU. NIGIN XX NAM. R[A. M]EŞ ^{URU}Dur-x [-ş] a ?

“ 10 ^I UR. SAG'ın on iki NAM. RA'sını

11 İyaupapa şehrinde sonradan [aldım].

12 İ. şehrinden iki kadın,

13 İ. şehrinden iki kadın, [...] şehrinden bir kadın,

14 ^{1D} XXX-SUM'un evinden iki çorba (?) - hazırlayıcı kadın

15 (ve) Zalputta şehrinden bir kadın sonradan [aldım].

16 Ceman D. şehrinden yirmi NAM. RA.,,

Mahkeme tutanağı KUB XIII 35 de NAM. RA ile her iki cinsten insan ifade edildiğini gösteriyor:

Sütun II 9 NAM. RA-ma-ua-mu ku-in IŞ. TU E₂. GAL^{LIM} EGIR-pa
pi₂-eş-kir

10 nu-ua-za I ^{LU2} AMA. A. TU I SAL^{TUM}-ia da-aḫ-ḫu-un

“Saraydan bana tekrar verdikleri NAM. RA'ları - bir erkek ev hizmetçisi ve bir kadın - (teslim) aldım.,,

Harp haberlerinde NAM. RA'ların aksine olarak esir alınan askerlerden ne kadar az bahsedildiği dikkat nazarımızı çekiyor ¹⁷. Anlaşılan Hititler NAM. RA'lar için verdikleri rakamlar arasında esir alınan askerleri de saymış olacaktırlar. Bu sebepten NAM. RA'nın umumiyetle “sivil esir,, diye tercümesi de her zaman isabetli olmayacaktır.

Sommer'in OLZ XXXVIII [1935] 280 v. d.'ında ifade ettiği gibi NAM. RA'ların muharebeden sonra mücadele sahasında ve civardaki meskûn yerlerde düşmandan kalıp ele geçirilen insanlar olduğu hakkındaki fikrine iştirâk ediyorum ¹⁸. Çünkü Muşili yıllıklarında geçen bir bahisten NAM. RA'larla döğüşme kabiliyetindeki erkeklerin de kastedilmiş olduğu anlaşılıyor. KBo IV 4 IV 17 ve devamının tercümesi şöyledir (transkripsiyon ve tercümesi için bak Götze, AM 134 v. d.): “(17) Ertesi gün Dukkama'ya karşı muharebeye yürüdüm. (18) Dukkama'lılar beni karşılarında görünce, (19) huzuruma geldiler ve ayaklarıma (20) kapandılar ve (şöyle)

¹⁶ Tamamlama çok şüphelidir.

¹⁷ Krg. Götze, AM 311.

¹⁸ NAM. RA'yı öldürülmüş olan adamlardan (^{LU2}.MEŞkunanza) sonra ganimet olarak alınan hayvanlarla birlikte sayan KUB XXXI 6, 6 v. d. (=2 BoTU 40, 6 v. d.) da doğrudan doğruya mücadele sahasına işaret eder.

dediler: 'Efendimiz! Aripşa (21) gibi (bizi) Hattuşa'nın yağma etmesine müsaade etme! (22) Efendimiz, bizi birlikte (?) sevket ve bizi Hattuşa'ya (23) götür ve bizi piyade (ve) arabalı muharip yap!' Bunun üzerine, (ben) majeste, (24) Dukkama şehrinin yağma edilmesine müsaade etmedim, (25) ve onu NAM. RA - ile [getirdim]. Dukkama'nın (26) sar[aya] sevkettiğim NAM.RA'larını - 3000 NAM. RA - (27) piyade (ve) arabalı muharip yaptım.,,

Mezopotamya kültür çevresinde NAM.RA'nın (orada aynı zamanda NAM.RI, Hititlerde aynı zamanda NAM.RU KUB XXIII 87, 11, 13) Akkadca *šallutu* "ganimet,,e tekabül etmesine (bk. Deimel, ŞL II/1, 79/110) karşılık Hititlerde NAM.RA ile yalnız ganimet olarak alıp götürülen insan kastediliyor. Ganimet için kullanılan umumî söz *šaru*'dır. *šaru* umumiyetle NAM.RA, *aššu*¹⁹, sığır ve koyundan tereküp ediyor.

NAM.RA insanları Büyük Kıral ile komşu vasalları arasında çok defa bir müzakere veya mücadele konusu teşkil etmekte idi.²⁰ Çünkü onlar Büyük Kıralla ait olup kendi bölgelerine sevkedilmiş veya kaçmış olan NAM.RA'ları elde tutmak arzusunu taşıyorlardı. Vasallerle akdedilen muahedelerde umumiyetle NAM. RA'ların iadesi şart koşuluyor ve yemine tabi tutuluyordu.²¹ NAM. RA'ları iade etmemek harp için kâfi bir sebep teşkil ediyordu.²²

Hitit kırımının görüşüne göre yakalanıp sevkedilmelerine niyet edilmiş olup henüz elde edilmeyen bu gibi insanlar da NAM.RA ola-

¹⁹ Krş. KBo III 1 I 27 v. d. (=KUB XI 1 I 27 v. d.); 3 I 21 v. d.; 4 I 21; KUB XIV 1 Vs. 49, 50, 54, 55 (Götze, Madd. 12 v. d.); XXIII 11 II 31. Andığımız bu yerlerde *aššu* ile nakledilebilen kıymetli eşya bahis konusudur. KBo V 6 III 40 v. d.'ında *aššu* yerine altın ve bronz aletlerden bahsedilmektedir. Bk. aynı zamanda Sommer, Bil. 129 not 2. *aššu* aynı manada şu metinlerde de geçmektedir: KB, III 22 Rs. 57 v. d. (=KUB XXVI 71 I 6 v. d.); VI 3 I 18 (=2 I 5); 4 I 4, 5 ve KUB XXVI 17 II 12 (müellif tarafından Belleten XI 383 v. d.'ında işlenmiştir).

²⁰ KBo III 3 III 12 v. d.; IV 4 IV 28 v. d., 42 v. d. (Götze, AM 138 v. d.); V 3 III 66 v. d. (Friedrich, Vert. II 128 v. d.); KUB XIV 1 Rs. 21 v. d., 88 v. d. (Götze, Madd. 24 v. d., 38); 3 III 7 v. d. (Sommer, AU 12 v. d.); 17 III 1 v. d. (Götze, AM 94 v. d.); 30 IV 1 v. d. (= 29 + XIX 3 I 1 v. d.) (Götze, adı geçen yerde 102 v. d.); XIX 49 I 34 v. d. (Friedrich, adı geçen yerde II 6 v. d.).

²¹ KBo V 4 Rs. 50, 51 (Friedrich, Vert. I 68); 9 II 38 v. d. (Friedrich, adı geçen yerde I 18); KUB VI 48 I 10 v. d. (Friedrich, adı geçen yerde I 148).

²² Bk. KUB XIV 16 III 23 v. d. (Götze, AM 58 v. d.); 17 III 1 v. d. (Götze, adı geçen yerde 94 v. d.).

rak düşünülüyorlar ve böyle anılıyorlardı²³. Kendilerine zorla tatbik edilen hukukî durumu Hitit esaretinden kurtulduktan veya başka bir kuvvetin kontrolü altına girdikten sonra da Büyük Kıralla karşı muhafaza ediyorlar ve aynı şekilde adlandırılmaya devam ediyorlardı.

Yurtlarından uzaklaştırılan insanlarla tabiatile yeni bir sosyal sınıf vücade getirilmiş oldu. Bu insanların hukukî durumu hürlerle köleler arasında idi. Bunlar III. Hattuşili'nin kendi hal tercümesinde sosyal bir sınıf olarak hürlerle karşı karşıya anılıyorlar.²⁴

Yukarıda bir pasajını naklettiğimiz KUB XXVI 69'da — bu metnin müellifinin kiral olması ihtimali zayıf olup daha ziyade yüksek bir asker şahış olacaktır — elde edilen ganimet ve bu arada bir çok NAM.RA hakkında bilgi verilmektedir. Bu metinden NAM.RA'ların satışa bile çıkarıldığını öğreniyoruz. Burada bahis konusu olan NAM.RA'lara karşı hususî bir muamele veya bir ceza tatbik edilmiş olması mümkündür ve bu durumu umumleştirip NAM.RA'ların istenildiği zaman satılabileceğini düşünmemiz doğru olmayabilir. Burada düşmandan elde edilmiş olan köleler de bahis konusu olabilirler. Düşmanın kölelerinin de NAM.RA olarak anılmış olması mümkündür. Hitit hukukunda geniş bir rol oynayan köle sınıfının²⁵ menşei, düşmandan ganimet olarak elde edilmiş olan insanların satışı ile ilgili olsa gerektir. Andığımız metinde şöyle deniliyor:

Sütun V (?) 5 *nu-kan₂* NAM.RA.MEŞ ŞA₃ URU *LIM*
 6 *u₂-e-mi-e-ir nu-kan₂* VII LU₂. MEŞ [× ?]
 7 *ku-en-ni-ir ŞU. ŞI V* NAM. RA-*ma*
 8 *pi₂-e-ĥu-te-ir nu-kan₂* X NAM. RA
 9 *ar-ĥa uš-ša-ni-ja-nu-un*
 “ 5 Sonra şehrin içinde NAM. RA'ları

²³ NAM.RA'ların bulunduğu bildirilen metin yerlerine bakınız (S. 263 not 73). Yani Hitit kiralına göre bu kimseler yakalanmadan önce de NAM.RA'dırlar. Götze, AM 218'de Arzava seferinde yakalanmadan önce NAM.RA diye anılan kimselerin durumunu Büyük Kıralla ile aralarında eskiden mevcut bir münasebet ile izâh eder.

²⁴ KBo VI 29 III 34 v. d. (Götze, NBr. 50).

²⁵ Bk. Koroşec, Einige Beitrage zum hethitische Sklavenrecht [Festschrift Paul Koschaker 127 v. d.] .

- 6 buldular ve yedi erkek [× ?]
 7 öldürdüler. Fakat altmış beş NAM.RA'yı
 8 götürdüler ve on NAM.RA'yı
 9 sattım.,,

NAM. RA'lar kırala karşı sorumlu olup köleler gibi münferit sahiplerin arzularına tabi değildiler. Muhtemelen yalnız kıralın ve ailesinin veya kıral namına vazife gören me'murların onlara emir yetkisi vardı. KUB VIII 43, 5'te açıkça "Kıralın NAM. RA'ları,, diye anılıyorlar. Yıllıklarda çok defa şu veya bu miktarda NAM. RA'nın kıral tarafından saraya sevk edildiğini bildiren cümleyi de aynı şekilde izâh etmek istiyorum. Anallerde ilgili yerlerde bunu takip eden ve "Hatti'nin beyleri,, nin ve piyadelerle arabalı muhariplerin ganimet olarak aldıkları NAM. RA'lardan bahseden cümle, NAM. RA'ların beylerin emrine onlara karşı diledikleri gibi hareket etmek üzere verildiği manasına gelmese gerektir. Çünkü KBo III 4 II 42 v. d.'ında (Götze, AM 56) aynı NAM. RA'ların kıral tarafından Hattuşa'ya gönderildiği kaydedilmektedir. NAM. RA'lar Büyük Kıral tarafından işçi olarak mabetlere veya diğer büyük ziraî işletmelere yani büyücek timar mülkü beylerine²⁶ her halde reaya olarak tahsis edilebiliyorlardı. Adak metni KUB XV 21'de şöyle deniliyor :

-
- 4 [ki-e-da-²⁷]-ni-pat₂ INIM-ni še-ir ma-a-an-za LU²KUR₂ [tar-aḫ-
mi nu-ut-ta]²⁷
 5 [ALAM.Hİ.]²⁸A^{TİM} DU₃-mi EZEN.MEŞ an-na-al-[i-uš-ša
EGIR-]pa²⁹ t[e-iḫ-ḫi]³⁰
 6 [nu N]AM.RA-ia-at-ta p₁₂-iḫ-ḫi
-

- " 4 Adı geçen [şu] mesele dolayısı ile : Eğer düşmanı [yenersem, sana]
 5 [heykel]ler yap(tır)acağım ve eski bayramları [tekrar] va[kfe-
deceğim]

²⁶ Bunun için Şahurunuva'ya terk edilen NAM.RA'ların anlaşılan varisleri-ne de bırakıldığını bildiren berat metni KUB XXVI 43 Vs. 4 v. d. , 49 v. d. , Rs. 6 v. d. 'na bakınız.

²⁷ Krş. satır 9 ve 12.

²⁸ Tamamlama emin değildir, krş. satır 10.

²⁹ Tamamlama emin değildir.

³⁰ Krş. satır 17.

6 [ve] sana [N]AM. RA dahi vereceğim³¹„

Evlenen bir prensese de NAM.Ra'lardan eskidenberi hissesine düşen kısım verilebiliyordu. Kraliçe Puduhepa'nın Kıbrıs kiralına yazdığı mektup KUB XXI 38'de şu sözleri okuyoruz³² :

Vs. 17 A.NA ŞEŞ.IA-ma ku-it kiš-an AŞ.PUR A.NA DUMU.
SAL-ua ku-in NAM.RA.MEŞ GUD.MEŞ UDU.HI.A pi₂-eš-
ki-mi nu-ua-mu-kan₂ ŞA₃ KUR.KUR.MEŞ

18 [h₂al-]ki-iš NU.GAL₂ nu-ua ta ku-e-da-ni me-e-hu-ni LU₂.MEŞ
TE.ME an-da u₂-e-mi-ia-an-zi nu-ua-mu-kan₂ ŞEŞ.IA LU₂
PIT₂.H₂AL.LI pa-ra-a [na-a-u₂]³³

19 A.NA EN.MEŞ KUR^{T1}-ia-ua GIŞ.HUR.MEŞ me-na-a₂-h₂-ha-an-
da u₂-da-an-du nu-ua NAM.RA.MEŞ ku-in [GU]D.MEŞ UDU.
HI.A pi₂-e h₂ar-kan₂-zi

20 nu-ua-ra-an-kan₂ ar-ha da-aš-kan₂-du nu-ua-ra-an par₂-na-vi-
iš-kan₂-du

“ 17 Kardeşime aşağıdaki gibi yazdığım cihete gelince : ‘Kız(ım)a her zaman verdiğim NAM.RA'lara, sığırlara (ve) koyunlara gelince, - illerde

18 [zahi]rem yoktur - haberciler(im) seni ne zaman bulurlarsa, bana kadeşim suvari(lerin)i [göndersin],

19 ve valiler(im)e vesikaları göstersizler; ve (valilerin) yanlarında tuttıkları NAM.RA'ları, sığırları (ve) koyunları

20 (onlardan) alsınlar ve onları (kardeşimin) saray(ım)a teslim etsinler (?)’ — (devamı kırıklıdır)„³⁴.

Babil'e gönderilen bir kervan münasebetiyle³⁵ vukua gelen kayıplardan bahseden mahkeme tutanağı KUB XIII 35'de de belki kraliçenin gönderdiği hediyeler³⁶ bahis konusudur; bu arada I 3 ve II 9'da NAM.RA'lardan da bahsediliyor.

³¹ Bk. aynı zamanda KBo VI 29 III 35 v. d. (Götze. NBr. 50); KUB XXI 73, 8; XXVI 83 III 12 v. d.

³² Mektup hakkında Bk. Sommer, AU 235 v. d.

³³ Tamamlama metnin muhtevasının icabına göre yapılmıştır.

³⁴ Bu metin parçası için krş. aynı zamanda Güterbock, Smybolae Koschaker 34 v. d.

³⁵ Krş. sütun IV 35 v. d.

³⁶ Krş. sütun II 17 (kırıklıdır): IGI.DU₈.HI.A «hediyeler». İdeogram hakkında bk. müellif, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi II [1944] 792 (Martin, Studia Orientalia VIII/1,50'yi takiben).

Buraya kadar verdiğimiz bilgilere göre NAM.RA'ların hukukunun hürlere nazaran daha az olduğu görülüyor. Onlar için en büyük yük her halde kendilerine gösterilen çalışma yerlerini terk etmiye mezon olmamaları idi. Bir müddet geçtikten sonra hareket serbestilerini elde edip etmediklerini yani eski haklarına tekrar kavuşup kavuşmadıklarını bilemiyoruz³⁷. Hitit kanun kitabının NAM. RA'ları sosyal bir sınıf olarak tanımakla beraber onlar için köleler hakkında olduğu gibi hürlerden ayrı ceza hükümlerini ihtiva etmemesi, belki de ceza hukuku bakımından hürlere tatbik edilen hükümlerin onlara da tatbik edildiğini gösterir³⁸.

Hitit ve Babil - Assur kırıllarının yenilmiş ülkelerin ahalisini yurtlarından uzaklaştırıp kendi ülkelerinin başka bir kısmına yerleştirerek³⁹ göttükleri politikanın maksadı, her halde bir yandan yenilen düşman memleketinin kuvvetlerini daha da zayıflatmak, diğer yandan kendi memleketlerinin iktisadiyatı için iş kuvveti kazanmak suretiyle halkın daha bir kısmını harp maksatları için seferber edebilmek imkânını elde etmektir. Düşman memleket halkının parçalanmasıyla tabiatıyla onların temsili de kolaylaşmış oluyordu.

Verilen rakamlara göre nakledilen düşman memleket halkı büyük sayıda idi, ve bazen onbinleri aşırıyordu⁴⁰. Böyle bir hareket için muhakkak iyi bir teşkilâta ihtiyaç vardı. Devlet bu insanlara karşı ahlâkî bir sorumluluk yüklenmiş oluyordu. Vesikalardan Hitit devletinin onları Hitit iktisat sistemine bağlamak suretiyle yardım arzusunu görüyoruz⁴¹. Devletin onların durumunun iyi olmasında menfaati vardı ve bu durum memleketin kudretini artıran bir faktör olarak mütalâa ediliyordu. Murşili salgına karşı ettiği dualarından birinde, KUB XIV 14 Vs. 31 v. d. 'ında, babası Şuppiluliuma'nın

³⁷ KUB XXXI 73, 10'da [ar]ḫa taranza deyimini ile satır 8'deki NAM.RA'nın kastedilmiş olup onun serbest bırakılmasıyla ilgili olduğu metnin kırıklı durumu yüzünden kat'i olarak söylenemez.

³⁸ Burası için Kaşka muahedesinde Hatti'nin GIŞKU adamlarının Kaşkallıların hürlerine tekabül ettirildiği gözönünde tutulmalıdır, bk. Sommer, Bil. 129. Aşağıda görüleceği gibi GIŞKU adamları NAM.RA'ların arasında gelebiliyorlardı.

³⁹ Bk. Meissner, Babylonien und Assyrien I 40, 141, 386.

⁴⁰ KBo III 4 III 33 (Götze, AM 76)'te verilen 66000 rakkamı dikkate şayanıdır. Metne göre Hatti'nin beylerinin, piyade ve arabalı muhariplerin elde ettikleri NAM.RA'lar bu rakkamın dışında kalıyordu.

⁴¹ Aşağıya bakınız.

parlak devirleri hakkında şu sözleri sarfediyor (transkripsiyon ve tercüme Götze tarafından KIF 168 - 169'da): "(28) Sonra kırallığı esnasında diğer komşu memleketleri de [yendi] (29) ve Hatti memleketini refaha kavuşturdu ve ona şurada ve burada arazi [temin] etti; (30) onun idaresi altında (?)⁴² Hatti memleketi(nin işleri) eyi gitti ve onun idaresi altındâ (?)⁴² [insanlar], (31) sığırlar ve koyunlar çoğaldılar. Düşman memleketinden [getirilmiş] olan NAM.RA'lar da (32) inkişaf ettiler; hiç bir şey mahvolmadı,,

Hitit kırallarının NAM.RA'lara karşı güttüğü siyaset herhalde her zaman muvaffakiyetli olmamıştır. Bir memleketin ona yabancı ve alışmamış olan halkla isyanı tabiatıyla kolay bir iş değildi. Kaçmaya teşebbüs eden NAM.RA'lar muhtemelen ender değildiler. III. Hattuşili bile yukarıda bir kısmını naklettiğimiz muahedesinde, babası II. Murşili tarafından NAM.RA'larla iskân edilmiş olan Tiliura şehrinin henüz muvaffakiyetle iskân edilmemiş olduğunu kabul ediyor. III. Hattuşili NAM.RA'ların kaçma teşebbüslerinden veya passif mukavemetlerinden doğmuş olması muhtemel olan bu durumu düzeltmek için şehrin eski sakinlerini geri getirmek ve şehri onlarla yeniden iskân etmek mecburiyetinde kalmıştı.

Teferruatı açık bir şekilde görmemekle beraber NAM.RA'ların hepsinin aynı muameleye tabi tutulmadıkları anlaşılıyor. İstidlâlimize göre hem herhangi bir yerde iskân edilerek orada müstakillen çalışabiliyorlardı, hem de diğer müstakil iktisadî birliklerin hizmetine verilebiliyorlardı. NAM.RA'nın müstakil bir ziraî iş tutması bahis konusu olduğu takdirde devlet ilk yardımı üzerine almıştı. Bu yardım, aşağıda görüleceği gibi onlara arazi, tohumluk ve eğer NAM.RA'nın Hititçe okunuşunun *arnuğala-* olduğu hakkındaki tesbitimi şimdiden açıklamaya mezun isem, gıda maddesi, elbiselik yün ve büyük ve küçük baş hayvandan ibaretti. Devletin kendilerine tahsis ettiği tohumluk, muktemelen arazinin terki anında iadesi gereken avans olarak kabul edilmelidir. Devlet tarafından teslim edilen diğer maddeler hakkında da aynı düşünce varit olabilir.

Tahsis edilen arazi kendilerine herhalde temlik edilmiş olmalıyacaktır; çünkü yalnız orada kaldıkları müddetçe araziden istifade

⁴² Lugavî olarak: onun önünde. Götze, adı geçen «onun zamanında» diye tercüme ediyor.

edebiliyorlardı. Verilen arazinin terki, aynı zamanda kazanılan hakların kaybedilmesi demektir⁴³. NAM.RA'lara emanet edilen arazi, *şahhan* ve *luzzi*⁴⁴ gibi tekâlîfe bağlanmış olsa gerektir. Kanun kitabı madde 40 ve KUB XXXI 84 III 66 v. d. ile mukayese edildiği takdirde buraya aidiyeti muhtemel olan madde 112 'ye nazaran, eğer Walther'e istinaden yaptığımız tamamlama doğru ise, NAM.RA'lar araziye bağlı olan *şahhan* mükellefiyetinden üç yıl muaf tutuluyorlardı, ancak dördüncü yılda tekâlîfi yerine getirmek mecburiyetinde idiler : KBo VI 11 Vs. 21 v. d. (diğer nushalar KBo VI 10 Vs. 24 v. d. ve KUB XXXIX 24, 1 v. d.) :

- 21 [*tak₂-ku A.NA NAM.RA.HI.*]⁴⁵A A.ŞA₃^{LAM} ŞA LU₂ GIŞ KU
hal-ki-in^{45a} *pi₂-an-[(zi)]*
 22 [III MU.HI.A *ša-aḥ-ḥa-a*]ⁿ⁴⁶ U₂.UL *i-ia-an-zi*⁴⁷ I.NA MU IV.
 KAM-*ma ša-a[ḥ-ḥa-an]*
 23 [(*e-eš-šu-u-ḡa-an da-a-i IT.T*)] I LU₂.MEŞ GIŞ KU *da-a-[i]*⁴⁸

- " 21 [Eğer NAM.RA'lara] GIŞ KU adamının tarlasını (ve) hububat verilerse,
 22 [Üç yıl *şahha*]ⁿ (mükellefiyetini) ifa etmezler. Fakat dördüncü yılda
 23 *ša[ḥhan]*'ı ifa etmiye başlar. (*şahhan* vergisini) GIŞ KU adamları ile (birlikte) teslim (?) eder⁴⁹.

Kanun kitabınının 40. maddesi ile aşağıda *bēl madgalti* fermandanlarından aşağıda nakledilen metin yeri, NAM.RA'ya arazi tahsisi için araziyi işliyen GIŞ KU adamının mevcut olmamasını şart olarak kabul eder.⁵⁰ Kanun kitabınının andığımız maddesinin son hükmü

⁴³ Bk. KUB XIII 2 III 36 v. d. (aşağıda işlenmiştir).

⁴⁴ Krş. Götze, NBr. 54 v. d., Kulturg. 97, 101 v. d. : müellif, Belleten XI [1947] 411.

⁴⁵ Bk. Walther, CH 263, fakat krş. Sommer, Bil. 122 not 1.

^{45a} Krş. Hrozný, CH 108 not 3.

⁴⁶ Tamamlama metnin muhtevasının icabına göre yapılmıştır.

⁴⁷ Diğer nushalarda fiil müfret olarak kullanılmıştır.

⁴⁸ KBo VI 10 Vs. 26 : *ḥar-ap-zi*.

⁴⁹ Diğer nusha KBo VI 10 Vs. 26'ya göre tercihan böyle olacaktır. Krş. Walther, adı geçen yerde 264.

⁵⁰ Bu nokta fermandaki metin yerine göre biricik şart olmasına mukabil kanun kitabınının 40. maddesinde bir timar mükellefinin de bu işe katılması (?)

dikkate şayandır ; bu hüme göre ilgili arazi tahsis edildikten sonra NAM.RA, ^{GIŞ}KU (adamı) oluyor. Bu cümle, yenilen Arzava memleketinin sevkedilen NAM.RA'larının ^{GIŞ}KU adamları yapıldığını bildiren Targ. § 14 ve Kup. § 29 (Friedrich, Vert. I 68 ve 148) ile mutabakat halindedir.⁵¹ Bu durum tabiatile ^{GIŞ}KU adamlarının daima NAM.RA sınıfından geldiğini ifade etmez.

^{GIŞ}KU mes'elesi, Sommer tarafından Bil. 120 ve devamında büyük bir itina ile incelenmiştir. Friedrich ve Sommer, ^{GIŞ}KU adamlarının silâhla veya silâh hizmeti ile ilgili olarak hiç bir zaman geçmediklerinde müttefikler (Bil. 121). Bu tesbite büyük bir önem vermek gerekiyor. KUB XIII 35 III 39 ve devamı da Sommer'in ^{GIŞ}KU adamının "el işçisi,, (veya belki de umumiyetle "işçi,,) olduğu hakkındaki tasvirlerine uyar. Kanunların ilgili maddelerinde ^{LU2} ^{GIŞ}KU ziraat bir muhitte görülür. Acaba burada ^{GIŞ}KU "alet,, sözünün Sommer'in adı gecen yerde 131 ve devamında ^{GIŞ}KU GID₂.DA için kabul ettiği gibi ziraat âletle ilgili olup olmadığı sorulabilir. Böylelikle ^{LU2} ^{GIŞ}KU için "ziraatçı, çiftçi,, gibi ikinci bir tecüme elde edebilirdik ki, bu tercüme yukarıda bahsettiğimiz muahedelerin maddeleri için tavsiyeye şayan olabilirdi. Bu takdirde ^{LU2} ^{GIŞ}KU ile ^{LU2} ^{GIŞ}KU GID₂.DA arasındaki fark Sommer'in adı geçen yerde 132'de söylediği gibi birincisinin şehirde oturan (ve aynı zamanda bir zanaat sahibi olabilen) "ziraatçı,,yi sonun-

ihtimali düşünülmüştür, ancak bu da ^{GIŞ}KU'yu reddettiği takdirde ^{GIŞ}KU adamının tarlasının boş olduğu ilân edilir (40. maddenin tamamlanması için bk. KUB XXIX 14 III 4 v. d.). Bu ilândan sonra kanun kitabı iki ihtimali gözönünde tutuyor; bunlardan birisi tarlanın şehir tarafından iştetilmesi, diğeri ise, eğer Kıral tarafından NAM.RA tahsis edilirse, tarlanın ona teslim edilmesidir. Krq. aynı zamanda Sommer, Bil. 121.

⁵¹ Bunlarla NAM.RA ŞA ^{GIŞ}KU (KUB XXVI 54, 2; HT 14, 16) ve NAM. RA ŞA ^{GIŞ}KU GID₂.DA (KUB XXVI 54, 5) deyimleri de karşılaştırılmalıdır. Aşağıdaki metin yerleri de her halde aynı konu ile ilgilidir :

KBo III 1 III (= 2 BoTU 23 A III)

74 nu-za ma-a-an NAM.RA-an tu-u-ri-ia-a[n?]-zi? .....

75 na-pa ^{GIŞ}KU.HI.A şar-ni-in-ki-iş-ki ERIN₂.M [EŞ .....

KBo VI 28 Rs.

16 ..... [...] ... [..... NAM.RA.MEŞ k]u-e ^{GIŞ}KU-it tar-aş-
hi-iş-ki-mi

17 nu NAM.RA.MEŞ ku-e u₂-e.[d]a-a-mi nu-kan₂ x[..... ^{GIŞ}KU]U?

IŞ.TU NAM.RA.MEŞ an-da şar-ni-ki-eş-ki-mi

KUB VIII 34 Rs. 21 v.d.'ından da NAM.RA, ^{GIŞ}KU civarında geçiyor.

cusunun ise, çiftçiliği meslek edinmiş olan kimseyi (veya köyde oturan çiftçiyi yani köylüyü) ifade etmiş olması şeklinde olabilir.

NAM. RA'lara devletin yaptığı maddî yardımlara ve bu yardımlarla ilgili işlerin devlet tarafından kontroluna gelince, bu bakımdan *bēl madgalti* yani bir nevi Askerî Vali'ye⁵² hitaben yazılmış olan fermanlar bize en önemli ve enteresan bilgileri veriyorlar. KUB XXXI 108'in üçüncü sütununun diğer nushası olarak tesbit ettiğim ve bu sayede NAM.RA'lar bakımından en mühim kısmının restorasyonunu mümkün kıldığım KUB XXXI 84 III'ün⁵³ ilgili bahislerinde şöyle deniyor⁵⁴:

- 60 [(A.NA NAM.R)]A.HI.A-ma ku-ya-pi₂ NUMUN.HI.A an-ni-iş-kan₂zi nu a-u₂-ya-ri-aš EN-aš
 61 [hu-u-ma-a]n-da-aš-ša IGI.HI.A.ŠU še-ir hu-ja-an-za e-eš-tu ma-a-an ki-iš-ša-an-ma
 62 [ku-i]š-ki me-ma-i NUMUN-ya-mu pa-i nu-ya-ra-at-za-kan₂ am-me-el A.ŠA₃-ni-mi
 63 [an]-da a-ni-ja-mi nam-ma-ya iš-[h]u-e-eš-šar iš-hu-uḫ-ḫi nu še-ir

⁵² Bk. son olarak müellif, Belleten XI [1947] 397 v. d.

⁵³ Her iki metnin satırlarına uyarlığı şöyledir :

Nu. 84 III	Nu. 108 III
52	1?
53	2?
54	3?
55	4
56	5
57	6
58	7
58/59	8
59	9
60	10
60/61	11
61/62	12
62/63	13
63	14/15?

Nu. 108'in I. sütunu daha kısa bir şekilde olmakla beraber KUB XIII 1 l'deki konuları ele almaktadır.

⁵⁴ Krğ. Götze, Kulturg. 101.

- 64 *a-u₂-ya-r[i-i]a-aş-pat₂* EN-aş IGI.HI.A[.ŞU] *hu-ia-an-za e-eş-tu*
- 65 *ma-ağ-ha-an-m[a]* EBUR-an-za *ki-ša-ri na-aş-ta a-pu-un* A.ŞA₃^{LAM} *ar-ha ya-a[r-aş-zi]*⁵⁵
-
- 66 *ha[r-k]an₂-ta-aş-ša* LU² GIŞKU *ku-iş* A.ŞA₃.HI.A *tal?-an-na-a-at-ta-ia*
- 67 *[k]u-e⁵⁶ pi₂-e-it-ta ne-it-ta hu-u-[m]a-an* GUL-aş-ša-an *e-eş-tu*
- 68 *[m]a-ağ-ha-an-ma* NAM.RA.HI.A *pi₂-an-zi nu-uş-ši p[a-r]a-hu-u-da-ak*
- 69 *hi-in-kan₂-du gi-im-ra-aş-ša ku-i-e-e[š u]a-al-hu-u-ya-un-te-eş*
- 70 *nu-uş-ma-aş-ša-an u₂-e-tum-ma-aş ud-a[a-n]i-i* IGI.HI.A-*ya har-ak*
- 71 *na-aş* SIG₅-*in u₂-e-da-an-za e-eş-[t]u*

"60 NAM.RA'lar üstüne, onlar tohum ekerlerken [he]r Askeri Vali'nin

61 gözleri tevcih edilmiş⁵⁷ olsun. Eğer [bir ki]mse şöyle

62 derse : 'Bana tohum ver, onu tarlama

63 ekeceğim ve bundan sonra da tohumluk⁵⁸ olarak kullanacağım'. Bu iş üstüne de

64 Askeri Vali'nin gözleri tevcih edilmiş olsun.

65 Hasat olunca, o tarlayı bi[çecektir].

66 Hangi tarlalar kaybolmuş bir GIŞKU adamının iseler ve boş iseler,

67 (ve) hangileri hediye (?)⁵⁹ (olarak tesbit edilmiş) iseler, onlar senin tarafından kaydedilmiş⁶⁰ olsun.

68 NAM.RA'ları verdikleri zaman, onlara⁶¹ (hediyeyi(?)) derhal

⁵⁵ Tamamlama için krş. KBo VI 26 I 44 v. d. ve KUB XXIV 3 II 7 v. d. (Gurney tarafından AAA XXVII 3 v. d.'ında işlenmiştir).

⁵⁶ Forrer, RHA I 153 not 33'te *ki-e* diye okuyor.

⁵⁷ Lugavî olarak : gütmiş.

⁵⁸ *işhuesşar*'ın manasını böyle anlıyorum. Başka türlü Götze, Madd. 62 v.d.

⁵⁹ *pitta* veya *petta* hakkında şimdilik krş, Güterbock, ZA NF 8, 230, v. d.; orada «von Rechtswegen zukommend» tercümesi teklif ediliyor.

⁶⁰ GUL-(a)ş- hakkında bk. son olarak Friedrich, J(ournal of) C(uneiform) S(tudies) I 280 v. d.

⁶¹ Lugavî olarak : ona.

69 tahsis etsinler ve hangi (NAM.RA'lar) araziye ayrılmış⁶² iseler,

70 onlara inşa işinde dikkat et⁶³

71 ve o (iş), iyi inşa edilmiş olsun,,⁶⁴.

Biraz önce transkripsiyon ve tercüme halinde takdim edilen paragraflar, konu bakımından aynı fermanın bunlara takaddüm eden ve bu defa *arnuḡala*-'dan bahseden başka bir parçasıyla yani KUB XIII 2 III 36 ve devamı ile müşterek noktalar ihtiva ediyor. Her iki metin yerinin karşılaştırılması, *arnuḡla*-^{64a} sözünün NAM. RA ideogramının Hititçe okunuşu olmasını muhtemel yapıyor. Son olarak anılan kısmın transkripsiyon ve tercümesi şöyledir :

36 *ar-nu-ḡa-la-ša-kan₂ ku-iš* KUR-*ḡa an-da ar-za-na-an-za nu-uš-ši-ša-an*

37 *iš-ḡu-e-eš-ni-it* NUMUN.HI.A-*it* GUD UDU IGI.HI.A-*ḡa ḡar-ak nam-ma-an-kan₂*

38 *IŞ.TU* GA.KIN.AG *IM.ZI* SIG₂.HI.A *aš-nu-ut ar-nu-ḡa-la-ša-tak₂-kan₂*

39 *ku-iš* KUR-*az ar-ḡa u₂-iz-zi pi₂-di-ma-aš-ši-ša-an ku-iš a-aš-zi*

40 *nu-uš-ši* NUMUN.HI.A *a-ni-ḡa-pat₂ nam-ma-aš-kan₂ A.ŞA₃.HI.A-it šu-u-ḡa-an-za e-eš-ḡ[u]*

41 *nu-[u]š-ši pi₂-it-ta ḡu-u-da-a-ak hi-in-kan₂-du*

“ 36 Memleket içinde iskân edilmiş olan *arnuḡala*-'ya
37 ekimlik tohum ile⁶⁵, sığır (ve) koyun ile bak⁶⁶. Ayrıca ona

⁶² Lugavî olarak : vurulmuş.

⁶³ Lugavî olarak : gözleri(ni) tut. Bk. not 66.

⁶⁴ Satır 72 ve devamı ile karşılaştırıldığı takdirde burada her halde hububat ekiminin kontrolundan ziyade, *gimra*-'nın da işaret ettiği gibi, kırdaki diğer inşa işlerinin kontrolu bahis konusu olacaktır.

^{64a} Krş. Hrozný, CH 151 not 6.

⁶⁵ *išḡuešnit* NUMUN.HI.A-*it*'i Arab grameri deyimi ile «badal» olarak kabul ediyorum, bk. Friedrich, Heth. Elementarbuch I § 224. Başka türlü Götze, Madd. 62 v. d.

⁶⁶ IGI.HI.A *ḡar(k)*-, lugavî olarak «gözleri tutmak», her halde objenin Datif'i ile «(birini bir iş esnasında) kontrol etmek, (birine) dikkat etmek» (böyle not 63), objenin Instrumental'i ile «(birine yardım sureti ile) bakmak, ihtiyacı (ni) temin etmek» manasına geliyor.

- 38 peynir, yoğurt (?), yün temin et. Ve senin ilinden
 39 ayrılan *arnuğala*-nın yerine kim kalırsa,
 40 ona aynı şekilde tohumluk teslim et. Ayrıca o, arazi
 ile teçhiz edilmiş⁶⁷ olsun,
 41 ve ona hediyeyi (?) derhal tahsis etsinler,,.

İleriye sürdüğüm tahminimi bundan evvelkine çok benzer bir ifade tarzını ihtiva eden ve bu defa *arnuğala*- yerine NAM.RA'dan bahseden kırık parça KUB XXVI 5 te destekliyor:

2 [. . . . .] NAM. RA-ma-k [*an*₂? *ku-iş* KUR-*ja an-da*]⁶⁸

3 [*a*]r-z[*a*] - *na-a-an-za e-eş-ta nu*[-*uş-şi* NUMUN.HI.A]⁶⁸

4 *a-ni-ja-at na-aş-şi-ia-kan*₂ [*I. NA*]⁶⁹

5 EBUR. HI.A *hal-ki-in pa-a-i*

"2 [. . . . .] Fakat [memlekette]

3 iskân edilmiş olan [ve tohumluk]

4 teslim ettiği NAM. RA'ya da

5 hasat zamanı[nda] hububatı verecektir,,.

Vazettiğimiz müsavâtı destekliyen başka bir nokta da gerek NAM. RA'nın gerekse *arnuğala*-nın hem erkek hem de dişi oluşlarıdır. Kanun kitabının 200 (A) maddesinde *arnuğala*- kadınları ayrı bir sosyal sınıf olarak tanıınıyorlar. Çünkü 191. ve 194. maddelerde aynı cinsten suçlar hür kadınlara ve cariyelere karşı işlendiği taktirde ayrıca ele alınıyorlar.

KBo VI 26 IV 25 v. d. (diğer nusha KUB XIII 14 Rs. 1 v. d.):

25 . . . . . *tak*₂-*ku ar-nu-ya-la-an* [(*ku-iş-ki*)]⁷⁰

26 *kat-ta*⁷¹ *še-eş-ki-iz-zi an-na-aş-ša-an* *u*₂-*e*[(*n-zi*)]⁷²

27 *U*₂.UL *ha-ra-tur*

"25 . . . . . Eğer bir kimse, bir *arnuğala*-

⁶⁷ Lugavî olarak: doldurulmuş. Götze, adı geçen yerde bizim cümlemizde *suua*-yı «koğınak» ile tercüme ederse de, Instrumental A.ŞA₃.HI.A-*it* böyle bir çevirmenin lehinde değildir.

⁶⁸ Tamamlama emin değildir, krş. KUB XIII 2 III 36 v. d.

⁶⁹ Tamamlama emin değildir.

⁷⁰ Diğer nushaya göre tamamlanmıştır. Transkripsiyon halinde verdiğimiz metnin kırık kısmında bu tamamlama mevcut olmayabilir. Diğer nushada sözünün yeri değişiktir.

⁷¹ Diğer nusha: *kattan*.

⁷² Edition tarafından çizilen izlerin aksine diğer nushaya göre sözün böyle okunması gerekiyor.

26 ile yatarsa (ve üstelik) anasına cinsî bakımdan yaklaşırsa (?),

27 ceza yok (tur),.

KUB XXVI 57 I 5 ve devamında bütün memleketlerin *arnuğala*-adamının Hatti memleketinde olduğu bildiriliyor ki, bu da NAM. RA'lar hakkındaki bildiklerimize mükemmelen uyar :

5 [.....]x^{LU2}*ar-nu-ğa-la-aš-ša-k* [an₂]

6 [.....] KUR.KUR.MEŞ-aš *ğu-u-ma-an-da-aš*

7 [...] KUR^{URU}*Ha-at-ti an-da e-eš-zi*

İdeogramın tamamlanışı, arkasında gizli olan Hititçe söz hakkında bu sözün bir *-a-* gövdesi olduğundan başka bir biligi vermiyorsa da (Nom.?: NAM. RA-*aš-ša*[? KUB XXIII 36 II 3, Akk. : NAM.RA-*an* KBo III 1 III 74; KUB VIII 34 Rs. 22, NAM.RA.HI. A-*an* KBo VI 2 II 22) *arnu-* ve *-ala-*'dan teşekkül etmiş olan *arnuğala-*'nın tahlili bizi bir az daha ileriye götürüyor.

Hititlerin NAM.RA'ların yakalanması ve sevki ile ilgili sözleri, aşağıda transkripyon halinden sunacağımız bazı örneklerde görüleceği gibi, şunlardır : A) *ğemiğa-* "bulmak,, (Akk. *kšd*)⁷³, *ep-* "tutmak,, (Akk. *šbt*)⁷⁴ (ayni zamanda *anda ep-*)⁷⁵, *da(i)-* "almak,,⁷⁶ (ayni zamanda *arğa da(i)-* "çekip almak,,⁷⁷, *şarā da(i)-* "kaldırmak,,⁷⁸. B) *arnu-* "getirmek, nakletmek, sevket-

⁷³ KUB XIV 1 Vs. 55 (Götze, Madd. 14); XXVI 69 V (?) 5 v. d. Ayrıca transkripsiyon halinde sunulan metin yerlerine bakınız.

⁷⁴ KBo II 5 I 15 v. d. (Götze, AM 180) III 52 v. d. (Götze, ayni yerde 190); V 4 Rs. 53 (Friedrich, Vert. I 68); 8 III 37 v. d. (Götze, adı geçen yerde 158); 9 II 41 (Friedrich, adı geçen yerde I 18); KUB VI 48 I 6 (Friedrich, ayni yerde I 148); XIX 37 III 32 v. d, 34 (Götze, adı geçen yerde 176).

⁷⁵ KBo III 3 III 19; IV 4 III 38, 42 (Götze, AM 128); V 8 IV 19 (Götze, ayni yerde 162); KUB XIX 37 III 23 v. d. (Götze, ayni yerde 174) IV 16 v. d. Götze, ayni yerde 178).

⁷⁶ KBo III 3 III 8, 23 v. d., 25; 4 II 78 (Götze, AM 64); KUB XIV 1 Vs. 50 (Götze, Madd. 12); 17 III 16 (Götze, AM 98); XIX 41 III 7.

⁷⁷ KBo II 5 II 12 (Götze, AM 182); III 3 III 26; 4 II 76 (Götze, ayni yerde 64); V 8 III 36 (Götze, ayni yerde 158); KUB XIX 18 IV 24 v. d.; KUB XXXIV 13 I 10.

⁷⁸ KBo III 3 I 21 v. d.; 4 I 33 v. d. (Götze, AM 22), 45 v. d. (Götze, ayni yerde 24 v. d.) IV 31 v. d. (Götze, ayni yerde 128 v. d.); V 6 III 40 v. d.; KUB XIV 15 I 6 (Götze, ayni yerde 34), 26 (Götze, ayni yerde 38); 16 I 29 v. d. (Götze, ayni yerde 30); 17 III 3 v. d., 8 v. d. (Götze, ayni yerde 94 v. d.); XIX 22, 10 v. d.; 30 I 6 v. d. (Götze, ayni yerde 90).

mek,,⁷⁹ (ayni zamanda *arħa arnu-*⁸⁰, *anda arnu-*⁸¹), *šaruça(i)-* “ganimet olarak alıp götürmek,,⁸², *peħute-* “götürmek,,⁸³ (ayni zamanda *arħa peħute-* “eve götürmek,,⁸⁴, *katta peħute-* “aşağı götürmek,,⁸⁵, *šarā peħute-* “yukarı götürmek,,⁸⁶), *kattanda peda-* “aşağı götürmek,,⁸⁷, *uda-* “getirmek,,⁸⁸ (ayni zamana *arħa uda-* “eve getirmek,,⁸⁹), *uēda-* “getirmek,,⁹⁰, *uuate-* “getirmek,,⁹¹ (ayni zamanda *arħa uuate-* “eve getirmek,,⁹². EGIR-*pa uuate-* “geri getirmek,,⁹³, *šarā uuate-* “yukarı getirmek,,⁹⁴, *katta(n) uuate-* “aşağı(ya) getirmek,,⁹⁵, *pē ħar(k)-* “elde tutmak,,⁹⁶ :

⁷⁹ Transkripsiyon halinde sunulan metin yerlerinden başka bk. KUB XXXIV 23 I 10.

⁸⁰ KUB XXIII 87, 13.

⁸¹ KUB XIX 30 IV 8 (Götze, AM 104).

⁸² KBo II 5 II 13 (Götze, AM 182); KUB XIX 37 III 30 (Götze, ayni yerde 174); XXIII 21 Vs. 29 v. d.; 36 II 22 v. d.

⁸³ KUB XXVI 69 VI (?) 7 v. d.; XXXI 6, 6 v. d.

⁸⁴ KBo IV 4 IV 22 v. d. (Götze, AM 136).

⁸⁵ KBo III 4 II 70, 73 v. d. (Götze, AM 62 v. d.).

⁸⁶ KBo V 4 Rs. 50, 51 (Friedrich, Vert. I 68); KUB VI 48 I 10 II 2 (Friedrich, ayni yerde I 148); XIV 15 III 40 (=XIV 16 III 18) (Götze, AM 56).

⁸⁷ KUB XIV 17 III 3 v. d., 8 v. d. (Götze, AM 94 v. d.).

⁸⁸ KBo III 1 I 27 v. d. (= KUB XI 1 I 27 v. d.); IV 4 IV 25 (Götze, AM 136); V 6 III 40 v. d.; KUB XIX 22, 10 v. d.

⁸⁹ KBo III 3 I 21 v. d.; 4 I 33 v. d., 45 v. d. (Götze, AM 22 v. d.) IV 31 v. d. (Götze, ayni yerde 128 v. d.); KUB XIV 15 I 6 v. d., 26 (Götze, ayni yerde 34 v. d.); 16 I 29 (Götze, ayni yerde 30); XIX 22, 10 v. d.; 30 I 6 v. d. (Götze, ayni yerde 90).

⁹⁰ KBo VI 28 Rs. 17.

⁹¹ KBo III 4 II 41 v. d., 83 v. d. (Götze, AM 56 v. d.) III 32 v. d., 52 v. d. (Götze, ayni yerde 76 v. d.) IV 41 v. d. (Götze, ayni yerde 136); IV 4 IV 26 (Götze, ayni yerde 136); V 6 I 35 v. d. III 4 v. d., 42; 8 IV 20 (Götze, ayni yerde 162); KUB XIV 8 Rs. 31 v. d. (Götze, KIF I 216); 15 III 50, 52 (=16 III 20, 22) (Götze, AM 56); 37 II 42 v. d. (Götze, ayni yerde 170); XXIII 11 II 11 v. d. (=12 II 2 v. d.) II 31 v. d.; 59 II ?? 14 v. d.; 68 Vs. 26; XXIV 23 I 10 v. d.

⁹² KBo III 3 III 8 v. d.; 4 II 45, 86 (Götze, AM 56 v. d.) III 6 v. d. (= KUB XXIII 125 III 12), 21 (Götze, ayni yerde 66 v. d.); KUB VI 50 II (?) 13 v. d.; XIX 41 III 7 v. d.; XXIII 59 II ? 14 v. d.

⁹³ KBo III 4 II 76 v. d. (Götze, AM 64).

⁹⁴ KBo V 8 IV 20 (Götze, AM 162).

⁹⁵ KBo II 5 I 18 (Götze, AM 182) II 61 (Götze, ayni yerde 186) IV 9 v. d., 22, 24, 26 (Götze, ayni yerde 192); KUB XIV 16 III 23 (Götze, ayni yerde 58). ⁹⁶ KBo III 1 I 29 v. d. (=KUB XI 1 I 29₄ v. d.).

KBo IV 4 IV 14 v. d. (Götze, AM 134) (14) [nu]-za ERIN₂.MEŞ ANŞU.KUR.RA.ĦI.A ŞA BI.IR.TI NAM.RA.ĦI.A GUD UDU-ia (15) [me]- ik-ki u₂-e-mi-ia-at

KBo IV 4 III 37 v. d. (Götze, AM 128) (37) ... IŞ.TU NAM. RA.ĦI.A < -ma-at > GUD UDU EGIR-an u₂-e-mi-ia-nu-un (38) na-an an-da e-ip-pu-un

KBo V 8 III 37 v. d. (Götze, AM 158) (37) . . . . . nu şa-a-ru ku-it NAM.RA (38) GUD UDU AK.ŞU.UD

KUB XIX 34 III 34 (Götze, AM, 176) IŞ.TU NAM.RA-ma-an GUD UDU e-ip-pu-un

KBo II 5 II 12 (Götze, AM 182) nu-uş-şi-kan₂ NAM.RA.ĦI.A GUD UDU ar-ĥa da-aĥ-ĥu-un

KBo III 4 IV 31 v. d. (Götze, AM 128 v. d.) (31) . . . . . IŞ.TU NAM.RA-ma-at GUD UDU şa-ra-a da-aĥ-ĥu-un (23) [na]-jat URU KUBABABBAR-şi ar-ĥa u₂-da-aĥ-ĥu-un

KUB XIV 1 Rs. 22 (Götze, Madd. 24) . . . . . [KUR] URU Ħa-pa-a-al-la-ya-kan₂ na-aş-şu ku-e-mi na-aş-ma-ya-ra-at QA. DU NAM.RA.ĦI.A GUD.ĦI.A UDU.ĦI.A ar-nu-mi

KBo V 9 II 38 v. d. (Friedrich, Vert. I 18) (38) NAM.RA.ĦI.A KUR URU Nu-ĥaş-şi ku-i-e-eş U₃ NAM.RA.ĦI.A KUR URU Ki-in-za (39) A.BU.IA ar-nu-ut am-mu-uq-qa-at ar-nu-nu-un

KUB XXIII 11 II (31) [nu ki-]e KUR.KUR^{TIM} ĥu-u-ma-an ar-nu-nu-un NAM.RA.MEŞ GUD UDU KUR-e-aş a-aş-şu (32) [A.N]A URU Ħa-at-tu-şi u₂-ya-te-nu-un

KUB XIX 37 III 30 (Götze, AM 174) IŞ.TU NAM.RA-ma-at GUD UDU URU Ħa-at-tu-şa-aş şa-ru-ya-a-it

KBo V 4 Rs. 50 v. d. (Friedrich, Vert. I 68) [nam-ma-za^D] UTU^{SI} ku-it KUR URU Ar-za-u-ya tar-aĥ-ĥu-un nu-kan₂ NAM.RA. MEŞ ku-i-e-eş şa-ra-a pi₂-e-ĥ[u-te-nu-un] (51) [na-aş LU₂.MEŞ GIŞ] KU. MEŞ i-ia-nu-un A. BU.IA-kan₂ ku-i-e-eş NAM.RA.MEŞ şa-ra-a pi₂-e-ĥu-t [e-it

KBo III 4 II 41 v. d. (Götze, AM 56) (41) nu-za^DUTU^{SI} ku-in NAM. RA I.NA E₂ LUGAL u₂-ya-te-nu-un (42) na-aş 1×10000 5 LI.iM 5×100 NAM.RA e-eş-ta URUKUBABBAR-aş-ma-za EN.MEŞ ERIN₂. MEŞ ANŞU.KUR.RA.MEŞ-ia (43) ku-in NAM.RA.MEŞ u₂-ya-te-it nu-uş-şa-an kap-pu-u-ya-u-ya-ar (44) NU.GAL₂ e-eş-ta nam-ma-kan₂ NAM.RA.MEŞ URUKUBABBAR-şi pa-ra-a (45) ne-eĥ-ĥu-un na-an ar-ĥa u₂-ya-te-ir

NAM.RA'nın Hititçe okunuşunun B altında gösterilen fiillerden birinden teşkil edilmiş bir isim olması beklenebilir. Böyle bir isim olarak bana yalnız *arnu*ala- malûmdur. Yukarıda transkripsiyon halinde takdim edilen metin parçalarına nazaran *arnu*-nın diğer manaları arasında aynı zamanda "(ganimet olarak) getirmek, sevk etmek,, manasına geldiğinden, yani NAM.RA'nın Akkadça karşılığı *šallatu*'nın müştak olduğu *šll*'ya tekabül ettiğinden artık şüphe etmemek lâzımdır⁹⁷. -ala- unsuruna gelince, onun hakkında bazı açıklamalar yapmak faydalı olacaktır:

-al(l)a- menşe bakımından bir aidiyet ekidir⁹⁸. Meslek adla-

⁹⁷ *arnu*- «(zorla) sevk etmek, nakletmek» manasında aynı zamanda: KBo IV 4 IV 22 (Götze, AM 136); VI 26 IV 2 (Hrozný, CH 148); KUB XIV 1 Rs. 26 (Götze, Madd. 26).

⁹⁸ Krş. a) *analla*- «evvelki», «anadan kalma (?)» Güterbock, Kumarbi (Almanca nushası) 78 (krş. *annaz* «evvelce, eskiden», *anna*- «ana»), *attalla*- «babaya ait, babadan kalma» (Güterbock, aynı yerde), *irmala*- «hasta» (*irma*- «hastalık»), *genzuuala*- «dostça, ilgili» (*genzu* «dostluk, merhamet, ilgi»), *malteşşnala*-, aslında «malteşşar duasına ait» (*malteşşar* ile çağırılmış), *muriiala*- «üzümünden mamul (??)» (*muri*- «üzüm salkıkımı», Ehelolf, OLZ 36 [1933] 5 ve not 3), *tuuala*- «uzak (sıfat olarak)» (*tuua*- «uzak (isim olarak), uzaklık»), *uarpan(n)ala*- «ritüel olarak yıkanmış (??)» (aslında «yıkanmaya ait»). b) *hattalla*- «topuz (?)» (von Brandenstein, MVAG 46/2, 38 v. d.; Güterbock, Belleten VII 303 not 22; aynı müellif, *Orientalia* NS 15, 485) (*hatta*- «vurmak» fiilinden), *heiauall(a)* ?- «oluk (?)» (KUB XXXI 84 II 2, *heiauai*- «yağmur yağmak»), *kunziiala*- (bir renk maddesi ?, von Brandenstein, adı geçen yerde 57, *kunzi*'den teşkil edilmiştir; sonuncusu hakkında Sommer, ZA NF 12 s. 23), *tertiiala*- (bir kurban içkisi), aslında «3'e ait», *appala*- «dar ağacı (?)», «çift (??, ziraatte)» (krş. *ep*- «(sıkı) tutmak»). Ayrıca krş. *ardala*- «bıçak (?)» (Güterbock, Kumarbi 78), *ariiala*- (Sommer- Ehelolf, BoSt 10, 81). c) *Uşalla*- «Uşa'lı» (KUB VIII 75 IV 2, 24, 65), *SALİşpunnala*- (KBo II 12 V 11, Kültepe metinlerinde geçen yerli şahıs adları *İşpunahşu* ve *İşpunuman* ile karşılaştırınız; bu adlar, Emin Bilgiç'in «Kapadokya Tabletlerine göre Anadolu Kavimleri üzerinde Araştırmalar» adlı henüz neşredilmemiş olan doktora tezinde işlenmiştir; Dr. Bilgiç, tezini neşrinden önce bana görmek fırsatını verdiği için kendisine müteşekkirim), *Niualla*- (KUB XIV 1 Rs. 59, 60, krş. *niualla*-, *niualli*- «suçsuz» ve Kültepe şahıs adları *Niuasu*, *Nimahşu* ve *Niuahşusar*, Stephens, *Personal Names of Cappadocia* 59). -al(l)a- ile sona eren şahıs adlarına Nuzi malzemesinde geçen ve çok muhtemel olarak Anadolu menşeli olan *Atalla* ve *Haştalla* (Gelb — Purves — MacRae, *Nuzi Personal Names* 38, 58, 215 ve 232) ilâve edilmelidir; *Atalla* ile Kültepe adlarından *Atali* ve *Anali*, eğer *Atani* ve *Anani* okunmaları gerekmiyorsa, karşılaştırılmalıdır (Stephens, adı geçen yerde 14, 24; aynı müellif, *Old Assyrian Letters and Business Documents* 203: 5, 10; Gelb *Inscriptions from Alishar and Vicinity* 56: 48).

rının teşkiline yarayan unsur olarak kullanılışı ikinci derecededir, ve bu kullanılış asıl vazifesinin şümülü içine girer. Bu gibi sözlerin hemen hemen hepsinde onu aidiyet eki olarak izah etmek mümkündür⁹⁹. Bu ekin Protohattice menşeden olduğu KBo V 11 Vs. 20'de Protohattice sütunda kayıtlı *LU²du-ud-du-uş-ḫi-ia-al* ile Hititçe sütundaki *LU²du-ud-du-uş-ḫi-ia-al-la-aš'*in karşılaştırılmasından anlaşılır. Aynı Protohattice ek, VBoT 68 III 6-9'da da geçer ve orada Hititler tarafından aynı şekilde gövde vokalinin (ekseriya *-i*¹⁰⁰) ilâvesiyle alınmış olan *-il* (bk. Forrer, ZDMG 1922, 231;

⁹⁹ *LUauriiala-* «müstahkem mevki askeri» (aslında «müstahkem mevkie ait»), *LU²arkammiiala-* «arkammi (aleti) çalıcı(sı)» (KUB XI 23 V 20, aslında «arkammi (musikî aletin)e ait»), *LU²ḫarṣiiala-* «ekmek kurban edici» (aslında «mutad (ekmeğ)e ait»), *LU²ḫattaluala-* «kapucu (?)» (aslında «(kapuyu) sürgülemeye ait»), *SALḫaşnupalla-* «ebe» (Sommer, OLZ 1939, sütun 682, her halde *ḫaşnualla'dan değişmiştir, aslında «doğurtmaya ait»), *LU²ḫuprala-* «ḫuppar kabını imal eden (?)» veya «ḫuppar kabı ile içki sunan (?)» (KBo III 34 II 15; 36 Vs. 21; KUB XXV 28 I 3, aslında «ḫuppar kabına ait»), *LU²/SALḫuuaşşannalla-* (veya *ḫuuaşşannalli-*) «(tanrı) *ḫuuaşşanna-*'nın rahib(es)i» (aslında «*ḫuuaşşanna-*'ya ait», KUB XX 75 II 7, 10; XXVII 49 III 1, 6, 8, 16, 24; 50, 8; 53 Vs. 1, 5, 37; 54 II 5, 11, 13 III 11; 55 II 3 III 5, 7, 13, 14; 56 II 1, 6 III 4, 9; 57 II 1, 6, 9, 13 III 3 ?; 58 I 8; 59 I 3; 61 I 3; 63 IV 9, 15; 64 Vs. 3, 10 Rs. 13; 65 I 8,28, 30; XXXII 125, 6, 12, 14; 126 II 3, 7 III 2, 6; VBoT 61, 9), *LU²işpantuzziiala-* «içki sunan» (aslında «işpantuzzi kabına ait»), *karimnal(a?)-* «mabet hizmetçisi» (KUB XXVII 51, 6, bk. Gurney, AAA XXVII 54, E²karimn- «mabet»), *LU²surrala-* «tanrı *Sura-*'nın rahibi (?)» (fakat krş. Friedrich, Altorient. Stud. 51 ve Laroche, RHA VII 77), *LU²taḫiiala-* (KUB IX 17, 6, 8, 9; X 93 I 8; XX 83 IV 1; VBoT 34 Rs 5. Krş. EZEN *daḫiiaş* KUB XIII 4 I 43 ve Protohattice *taḫaia* «berber»; sonuncusu ile mukayese bakımından krş. Sommer, IF 59 [1948], 205 v. d.), *LU²tarveşgala-* «rakkas, dans eden» (aslında «raks etmeğe, dans etmeğe ait», fiil hakkında son olarak Götze, JCS I 82 v. d.), *LU²taualala-* «taual içkisi imal eden, taual içkisi sunan» (aslında «taual içkisine ait»), *LU²ualḫiiala-* «ualḫi içkisi imal eden, ualḫi içkisi sunan» (aslında «ualḫi içkisine ait»).

¹⁰⁰ a) *karuili-* «eski» (*karu* «eskiden»), *miianti(ia)li-* «ergin, olgun» (Tenger, ZANF 4, 189; Otten, MVAG 46/1, 25 not k, *mai-*, *mīa-* fiilinin particip'inden teşkil edilmiştir), *tarḫuili-* «kudretli, kuvvetli» (tanrı *Tarḫu* veya *tarḫ-* «yenmek» 'ten teşkil edilmiştir ?), *duddumili-* «sessiz, gizli» (krş. *duddmiiāḫḫ-*, *duddmiiant-* ve *duddummeš-*, Ebelolf KIF I 393 v. d.). b) *ḫattuşili-* «ḫattuş'lu», *ḫimmuili-* «*ḫemmuu'a*'lı» (Sommer, AU 123), *ḫnerikkaili-* «*Nerikka*'lı», *ḫantili-* «*ḫant-* «cephe, alın» sözünden teşkil edilmiştir?), *ḫiṣnapili-* («*Giiāşeneuili-* 'den değişmiştir ?), *Giiāşene* KUB XVII 38 I 4, Laroche RHA VII 52'de kaydedilmiştir), *ḫtaḫaruaili-* (ḫ*Taḫarul* ile aynı sözden teşkil edilmiştir ve şekil bakımından her iki söz birbirine tekabül eder, sonuncusu KUB XXVIII 71 Vs. 6; Laroche, adı geçen yerde 31), *ḫtaḫunzili-* «tanrı *Tarḫunz'*a ait., (KUB XXX 52 I 7; tanrı

Laroche, JCS I 214) ile değişik olarak kullanılıyor. Aynı ekin *-el*¹⁰¹ ile değişmesi KBo V 11 I 11 v. d. 'ında görülür, *-ul* ile değişmesi ise ^{LU2}Uašil (KUB XXVIII 2 Vs. 5) ile ^DUašul (KUB XXVIII 60 Rs. 7)'de müşahede edilebilir¹⁰². Aynı değişme tezahürü, Hititçe sözlerde de göze çarpar. Oldukça sık olan *-ala-* teşkilleri yanında ^{LU2}kinirri-la-¹⁰³, ^{LU2}hinkula- "sakl (?)",¹⁰⁴ ve URDUkukulla-¹⁰⁵ gibi teşkilleri de kaydetmeliyim. *-al*, *-el*, *-il* ve *-ul* arasındaki değişik kullanılışın izahı, bunların ancak aynı menşeden oldukları ve *-ul*'a irca edilmeleri ile mümkündür. Karşılaştır : *aiauala-* "mümessil (?)", *annauali-* (aynı zamanda *annauli-*) "müsavi mevkili", *karpiauala-* "hiddetli", (*karpi-* "hiddet,") ve *ešharuul* "kanama (?)", (*ešhar* "kan,"); krş. aynı zamanda Friedrich, Heth. Elementarbuch § 17.

Verdiğimiz örneklere göre bir adım daha ileriye giderek

adı hakkında bk. Gelb, Hittite Hieroglyphs III; Laroche, adı geçen yerde 89). Bk. ayrıca ^IArnili- (KUB XIII 3 III 27), ^HHakkarpili (2 BoTU 13 I 22, 26, 23), ^IKantuzzili-, ^IMurşili-, ^IPiaşşili-.

¹⁰¹ Bu ek, ayrıca *-ašši-* eki ile de değişik olarak kullanılıyor. Protohattice ^{LU2}haggazuel «içirici» (aslında «içirmeğe ait», son olarak Sommer, Hethiter und Hethitisch 83) ile ^{LU2}haggazuaašši-'yi (^{LU2}ha-ag-ga-zu-ua-aš-ši-eš olarak yazılmıştır, IBoT I 36 IV 37) karşılaştırınız. Bununla Kültepe şahıs adları *Hupuala* (aynı zamanda *Hapuaala* ve *Hapula*) ile *Hapuaşu* (aynı zamanda *Hapuaaşu*) arasındaki ek değişikliği de karşılaştırılmalıdır (Stephens, Personal Names of Cappadocia 39; Gelb, Inscriptions from Alishar and Vicinity, Index 70).

¹⁰² Laroche tarafından RHA VII 37'de kaydedilmiştir.

¹⁰³ Sözlük KBo I 5 Vs. 16'da ^{LU2}NAR'ı ^{LU2}ki-nir-ri-la-aš-pat₂ takibediyor. *-pat₂*'ın sözlüklerdeki kullanımına göre (KBo I 42 I 8 II 18, 28, 42 IV 25 V 5; 44 Vs. 15 Rs. 15; 52 Vs. 18) ^{LU2}k. , ^{LU2}NAR'ın Hititçe okunuşu olması icabeder (krş. aynı zamanda Weidner, LSS VII 1/2, 74 v. d.). Bununla beraber ^{LU2}k.'nın İbranca *kinor* ile ilgili olduğu hakkında Hrozný'nin ileriye sürdüğü teklif (SH 52 not 1), değerini muhafaza eder. İdeogramın tamamlanışı hakkında bk. müellif, Untersuchungen zu den Beamtennamen im hethitischen Festszeremoniell 52.

¹⁰⁴ KUB II 7 II 9.

¹⁰⁵ Krş. Schwartz, JAOS 58, 346. ^{SAL}Annella- (KUB XIV 4 III 4, 5, 15; krş. *anna-* ve **anni- *ana** (*šiuanzanni-* «tanrı anası» sözünde) ile tanrı *Annalia* ve *Ana*, Laroche, RHA VII 45, 79 ve Kırıl adı *Anitta*) ile ^{SAL}Huella- (KBo V 7 Vs. 20, krş. *huua(i)-* «koşmak» ve *huella-* «sıyılmak, kaçmak», sonuncusu için son olarak Güterbock, Kumarbi 35) şahıs adlarında muhtemelen *-ella-* teşkilleri bahis konusudur.

-al(l)a-, -al(l)i-¹⁰⁶, al(l)u-¹⁰⁷, -ili-, -ila-, -ul(l)la-¹⁰⁸, -ul(l)i-¹⁰⁹ ve -ul(l)u-^{109a} 'da, sonraki ayrılmalar ne olursa olsun, menşe bakımından aynı ekin bahis konusu olduğu iddia edilebilir;¹¹⁰ son-

¹⁰⁶ Krş. a) *annalli-* "evvelki,, (annaz "evvelce, eskiden,,), *arkammanalli-* "haraç ödeyen,, (arkamman "haraç,,), *kappilalli-* "menfur (?),, (krş. *kappila-* ve *kappilahh-*, Götze, AM 261 v. d.). b) *işşalli* "tükürük,, (aiş "ağız,,), *harşanalli-* "çelenk,, (harşana- "baş, kafa,,), *harşiialli-*, bir nevi kurban kabı (krş. Gurney, AAA XXVII 120 v. d., *harşi-* "mutad, normal,,), *kuttanalli-* "gerdanlık,, (kuttar "omuz, boyun, gerdan,,), *puriialli* "tasma (?),, (puri- "dudak,, Friedrich JCS I 286 v. d.), *tarpalli-* "(şahsın yerine kaim olan) resim, suret,, . c) *işşaralli-* "(dişi tanrı) *işşara*'nın rahib(es)i (?),, (KUB XXX 28 Vs. 8), *ha(n)tantiialli-* "el işçisi (?),, Sommer, Bil. 133), *harpanalli-* "hasım (?),, , *huuşşannalli-* "(tanrı) *Huşşanna*'nın rahib(es)i,, (krş. not 99), *kattuanalli-* "intikamcı,, (kattauatar "intikam,, , Sommer, adı geçen yerde 50 v. d.), ^{LU2}*tapariiali-* "hükümdar, kumandan,, (tapariia- "hükmetmek,,), ^{LU2}*tarrüanalli-* "üçüncü,, (aslında "üçüncüye ait,, , müellif, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi II [1944] 794; Sommer, IF 59 [1948] 205 v. d.), ^{LU2}*duianalli-* "dördüncü,, (aslında "dördüncüye ait,, , Sommer, aynı yerde 205 v. d.). d) ¹*Maraşşalli-* "Maraşlı,, (KUB VIII 75 III 18, 63 IV 42), ^{SAL}*Ammalli-* (KUB V 6 II 42, krş. not 110), ¹*Alantalli-* (KUB XXII 65 II 12 III 28, 33; krş. ^D*Alandaşşı* ve ^D*Alanza*. Laroche, RHA VII 68 ve ayrıca ^D*Allanza*, ^D*Allanzu*, Laroche, aynı yerde 45), ¹*Targaşnalli-* (Friedrich, Vert. II 221).

¹⁰⁷ ^{GIŞ}*hattalu* «sürgü» (krş. *hatta-* "vurmak,,), ¹*Magallu-* (KUB XIII 35 III 40, krş. *mekki-* "çok,,).

¹⁰⁸ Krş. *uarşula-* "teskin,, (bk. Gurney, AAA XXVII 52 v. d., aslında "teskin etmeğe ait,,). Herhalde *dalugnula* ve *parganula* da buraya ait olacaktır. KUB XII 63 Vs. 30 *ma-ni-ku-ua-an-du-şa* KAS.HI.A-uş.U₂.UL-aş *da-lu-ug-nu-la* "Ve kısa yollar, onlar uzatmağa ait değildirler,, (yani "kısa yollar uzatılmazlar,,). Satır 31 *kap-pa-uş* HUR.SAG.MEŞ U₂.UL-aş *par₂-ga-nu-la* "Alçak dağlar, onlar yükseltmeğe ait değildirler,, (yani "alçak dağlar yükseltilemezler,,). Krş. Friedrich, *Orientalia* XIII 205 v. d. ve Pedersen JCS I 60 v. d.

¹⁰⁹ -ul(l)i- ile biten sözlere ait örnekler müellif tarafından *Bulleten* XII [1948] 317 not 38 a'da verilmiştir. Ayrıca bk. ¹*Kukkulli-* ve ¹*Kuuaggulli-* (Friedrich, Vert. II 89; Sommer, AU 371. Bununla Kültepe şahıs adı *Kuku* karşılaştırılmalıdır, Eisser-Lewy. MVAĞ 33, 105, 12. *Kuku*'nun diğer kayuaklarda geçişi hakkında bk. Gelb-Purves-MacRae, Nuzi Personal Names 229) ve ¹*Tapalazunauli-* (aynı zamanda ¹*Tapalazunauli-*, krş. Götze, AM 220 ve Laroche, RHA VII 89).

^{109a} Bu ek ile teşkil edilmiş henüz hiç bir örnek tanımıyorum.

¹¹⁰ Burada kısaca temas edebileceğimiz -(a)talla- ve -(a)talli- ile biten sözler, -al(l)a- ve -al(l)i- teşkillerine müazi olarak değerlendirilmelidirler. -(a)talla- ile biten ve oldukça sık geçen meslek adları ile *huhadalla-* «büyük babaya ait» (Güterbock, Kumarbi 78) ve *muuattala-* (Friedrich, KIF I 376 not 3; Laroche, RHA VII 110) gibi sıfatlar karşılaştırılmalıdır. ^{LU2}*zilipuriatalla-*

daki *a*, *i* ve *u* Hititçe gövde volkali olarak düşünülmelidirler ¹¹¹.

«D *Zilipuri*'nin rahibi» aslında «*Zilipuri*'ye ait» demek olacaktır. (Glossenkeil) *kupiatalli-* «tasarlayıcı (?), suikastçı (?)» (KUB XXI 29 II 53, *kup-* veya *kupia-* «tasarlamak (?), plân yapmak (?)» sözünden teşkil edilmiştir?) sözünde belki de *-(a)talli-* ile sona seren bir söz bahis konusudur (bu söz, *kupiatati-*'den de teşkil edilmiş olabilir, bu takdirde bir *-alli-* teşkili olacaktır). Ayrıca aşağıdaki şahıs adlarına bakınız: *SALAmattalla-* (KUB XXII 70 Vs. 7 v. d. Rs. 28 v. d., krş. not 106'da *SALAmalli-* ve Nuzi'de geçen kadın adı *Amma*, Gelb - Purves - MacRae, Nuzi Personal Names 20), *Armatalli-* (KUB V 6 III 3, krş. *arma-* «ay», Forrer, MDOG 61, 39; Götze, NBr. 18), *Nanatalli-* (KUB XXXI 53 Vs. 6; krş. *INana-LU₂-i-* ve *SAL^DNana*, Bossert, Asia 125 v.d. ve *INanaia-*, KUB XXVI 69 VII 8), *Pittagatalli-* (Götze, AM 323, bunun bir *-alli-* teşkili olması da mümkündür, krş. *URUPittaga*[. . .], KUB XIV 20, 10), *Muuatalli-* (*Mutalli-*) ve ayrıca *Muuattalli-* (Goetze, Kizzuwatna 68; Bossert, Ein hethitisches Königssiegel 74 ve Asia 124; Laroche, adı geçen yerde). Hitit Hiyeroglif metinlerinde *Muuatala* ve *Mutali* hakkında bk. Bossert, Ein heth. Königssiegel 369. *-tala-* ve *-tali-* ekleri Kültepe metinlerinde yerlilere ait şahıs adlarında geçmeye başlıyor. Krş. *Hu(a)tala-* (Emin Bilgiç, yukarıda adı geçen yerde; krş. Hititçe *huu(a)i-* «koşmak») ve *Habatati* (krş. *Haba*, Stephens, adı geçen yerde 39; Laroche, RHA VII 23'te Kültepe şahıs adı *Habatati* ile Boğazköy metinlerinden tanınan tanrı *Hapantali*'yi müsavî tutar).

Neutrum *şiatall* (krş. *şai-*, *şia-*, Güterbock, Kumarbi 63)'daki *-tal* ekinin *-(a)talla-*, *-(a)talli-* ile münasebeti, muhtemelen *-al* ve *-ul* ile bitea Neutrum'ların *-a(l)la-*, *-a(l)li-*, *-al(l)u-*, *-ul(l)a-* ve *-ul(l)i-* ile münasebeti gibidir. *-tal* unsuru ile aynı zamanda *-zil* ile sona eren Neutrum'lar (*şarnikzil*, *taiazil*) karşılaştırılmalı ve okuyucunun dikkati malûm olan *z* ve *t* tebedülüne çekilmelidir (meşelâ krş. *Zaşhapuna* ile *Taşhapuna* ve *zashai-* ile *teşha-*). *-zil* unsuru Hititçe Protohatticeden geçmiştir ve orada *-il* ile değişik olarak kullanılıyor. Kanaatimce birbirinin aynı olan *D^Uşazzil* ile *D^Uşail'* karşılaştırınız. *D^Uşezzali-*deki *-zali-* eki de *-talli-*'nin aynı olabilir (tanrı adı hakkında bk. Laroche, adı geçen yerde 37 ve JCS I 209). Bunun için Hititçe *huhadalla-* ile Hiyeroglif Hititçesi *huhadzali-* (Gelb, Hittite Hieroglyphs III 24) karşılaştırılmalıdır. *-il* ile *-zil* tebedülü için aynı zamanda Kültepe adı *Hupalia* ile Nuzi adı *Huppatal* karşılaştırılmalıdır (L. Oppenheim, RHA V 24. *-til* eki hakkında bk. Oppenheim, WZKM 44, 210 ve Gelb - Purves - MacRae, Nuzi Personal Names 266).

-al(l)a- ile *(a)talla-* eklerinin bir *tl* sesinden ibaret olan eski bir eke *irca* edilip edilemeyeceği sorusunu şimdilik açık bırakmayı tercih ediyorum. Yalnız *-il* ile *-zil* tebedülü ve *-zil* ile *-tal'*ın ayniyeti ihtimali böyle bir eheti düşünme sebeb oluyor. *-tara-* eki ise, belki *-talla-*'nın bir ses variant'ından başka bir şey olmayacaktır. *-talla-* eki etimoljik bakımdan şimdiye kadar Indoavrupa dillerine bağlanmakta idi, bk. H. Pedersen, Hitt. 47.

¹¹¹ *l-* teşkillerinde *a-* ve *i-* gövdesi arasındaki değişik kullanılış hakkında bk. Götze, Madd. 128 v. d.

Geniş bir ölçüde kullanılan ve *-ul* ile biten Neutrum'lar ile nadir olan *-al*¹¹² Neutrum'larında aynı ek bahis konusu olabilir¹¹³.

-ala-, *-ili-* ve *-ula-* vesaire gibi eklerin Protohattice *-al*, *-il*, ve *-ul* ile Hititçe gövde vokallerinden teşekkül etmiş olduğunu gördükten sonra,^{113a} Kültepe metinlerinde geçen yerlilere mahsus şahıs adlarında *-ala-*, *-ili-*, *-ula-* vesaire ile sona eren adlar (krş. meselâ *Aşula*¹¹⁴, *Şişanala*¹¹⁵, *Tarhuala*¹¹⁶, *Hapu(a)la*¹¹⁷, *Tuřuřili*¹¹⁸, *Purřili*¹¹⁹, *Hařtali*¹²⁰) hususî bir önem kazanırlar, çünkü diğer işaretler yanında bunlar, Hititlerin Assur ticaret kolonileri devrinde Anadolu'da mevcut olduklarını gösterirler.

¹¹² Krş. *işhiial* «bağ, (baş) sargısı (?)» (*işhiia-* «bağlamak»'tan, Goetze, Tunn. 49 v. d.), *katral* (*katra-*'dan teşkil edilmiştir, bk. Sturtevant, Eti Dili Sözlüğü 77).

¹¹³ Fakat krş. Sommer, Hethiter und Hethitisch 88.

^{113a}) Nuzi'de geçen ve *-alla*, *al(l)i*, *-elli*, *-il*, *-ili*, *-illu*, *-uli*, *-ula* ile sona eren şahıs adlarına da bakınız. Bu adlar kısmen Anadolu menşeli, kısmen de Anadolu tesiri altında vücuda gelmiş olacaktırlar. Bu adlar üzerinde de durmak, bizi bu makalenin çerçevesinin dışına çıkaracağı için burada bu işten sarfı nazar ediyorum. Krş. Gelb -Purves- MacRae, Nuzi Personal Names 199, 209, 219, 231, 232.

¹¹⁴ Hrozný, Tablettes de Kültépé 15, 4 (neşredilmemiştir, E. Bilgiç, adı geçen yerde).

¹¹⁵ Gelb, Inscriptions from Alishar and Vicinity 7: 10; bk. E. Bilgiç, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi II [1943] 36 ve Bossert, Ein heth. Königssiegel 21.

¹¹⁶ Lewy, Tablettes Cappadociennes, Troisième Série, 252: 2; bk. E. Bilgiç, adı geçen yerde 37 ve Bossert, adı geçen yerde.

¹¹⁷ Bk. not 101.

¹¹⁸ Stephens, adı geçen yerde 33; Eisser - Lewy, MVAG 33, 4, 23; Sommer, Hethiter und Hethitisch 87. Tanrı adı *Tuřuři*'den teşkil edilmiştir (tanrının geçtiği yerler için bk. Friedrich, Vert. I 200 ve Laroche, RHA VII 127). *Tuřuři* Kültepe metinlerinde şahıs adı olarak ta geçiyor (E. Bilgiç, henüz neşredilmemiş olan doktora tezinde).

¹¹⁹ Stephens, adı geçen yerde 27; krş. Eisser-Lewy, adı geçen yerde 105 c; Sommer, adı geçen yerde.

¹²⁰ Eisser-Lewy, adı geçen yerde 143, 11. Hititçede bu sözden teşkil edilmiş olan *haştaliatar* «kahramanlık» (Otten, KUB XXXIII, Önsöz III) ile karşılaştırınız. Bu sözlerin dayandığı esas söz *haşta* veya *hişta*'ya *Hařtařsu*, *Hiřtařsu*, *Hiřtařsuřar* (Stephens, adı geçen yerde 41; E. Bilgiç, adı geçen yerde; krş. L. Oppenheim, RHA V 24 ve Bossert, Asia 170) ve *Hiřtuman* (Gelb, adı geçen yerde, 59: 38) şahıs adlarında rastlanmaktadır. Krş. Hititçe *haştai* «kemik; kuvvet» ve Nuzi'de Hititçe şahıs adı *Haştalla*, bk. not 98.

Hitit zamirlerinin Indoavrupa dilleriyle izah edilemeyen Genetif eki *-el'*de de aynı Protohatti ekini görmek cazip bir düşüncedir¹²¹. Bu takdirde böyle bir gelişmenin vücut bulması için her iki kavmin uzun zaman bir arada yaşamış olduğunu kabul etmek gerekecektir ki, bu da Hititlerin Anadolu'ya muhaceretlerinin er bir çağda vuku bulmuş olmasını icap ettirir.

Neşa'nın iyi bir Hitit adı taşıyan ve Anitta'dan önce Neşa'dan Zalpuva'ya kaçırılıp bu kiral tarafından Neşa'ya iade edilen tanrısı *Şiuşummi* (aynı zamanda *Şiuşmi* ve *Şiunaşummi*, krş. Laroche RHA VII 76) de Anitta'dan önce Neşa'nın Hitit halkı ile iskân edilmiş olduğunu kabul etmemizi icap ettiriyor. Krş. Bossert, Ein heth. Königssiegel 21. Yalnız Anitta ile babası Pithana Kültepe metinlerinde kaydedilmekle kalmıyor, aynı zamanda Neşa şehrinin tanrısı da aynı metinlerde geçiyor; bu tanrının ismi *Şiuaşmi*¹²² şahıs adında geçiyor. Krş. aynı zamanda Bossert, Asia 89. *Şiuaşmi*'den *Şiuaşmi*'ye geçmek malûm olan *u* ile *ua* tebedülü sayesinde hiç bir güçlük arzetmez. Bu tanrı ismi, yalnız Anitta metninin elimize geçmiş olan muahhar kopyasında mevcut olup diğer kaynaklarda anılmadığından Kültepe metinlerinde geçişi, Anitta metninin veya hiç değilse dayandığı kaynakların tarihf bakımdan hakikî olduğu düşüncesini destekler.

arnuuala'ya gelince, şimdiye kadar ileri sürdüğümüz bilgilere göre, lugavî manası "sevketmeğe ait,, yani "sevkedilmiş,, dir. Bu ise, NAM.RA hakkındaki bilgimize tamamen uyar.

DIE SOZIALE KLASSE DER NAM.RA-LEUTE UND IHRE HETHITISCHE BEZEICHNUNG

Die deutsche Fassung des vorliegenden Artikels erscheint in der Festschrift für Herrn Prof. Bossert, die dem verdienstvollen Forscher der alten Kulturen Anatoliens anlässlich seines 60. Geburtstages von seinen Kollegen und Schülern gewidmet ist.

¹²¹ Krş. Sommer, adı geçen yerde 86 v. d.

¹²² Stephens, adı geçen yerde 60. Kültepe şahıs adı *Iştalkian*'i da (Eisser-Lewy, adı geçen yerde 209, 2, 6, 21) Hititçe *iştalkiia-* «düzeltmek» ile ilgili görüyorum.

AYA MARİA PAMMAKARİSTOS
FETHİYE CAMİİ

AZİZ OGAN

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü ve T. T. K. Üyesi

Giriş

Büyük Konstantin tarafından imparatorluk merkezinin Bizans şehrine nakli tarihi olan 330 Mayısından sonra ortada yeni bir san'at ve yeni bir mimarî tarzı görünmeğe başladı. Gerçi bu eserlere Bizans san'atı adını vermek güç ise de daha Diyaklesiyen (284-305) zamanında Romen san'atının mühim bir istihaleye uğradığı inkâr edilemez. Bu imparator zamanında kadim mabed inşasını tahdid eden umumî kaide ve düsturlar tamamiyle terk edildi. Roma'da sonraları kiliseye çevrilen Diyaklesiyen hamamları bu istihalenin başlangıç noktasıdır. Hattâ yine bu imparator tarafından inşa edilen Jüpiter mabedinde eski Romen mimarisinin umumî kaideleri pek mühim değişikliklere uğramıştır. Eyaletlerdeki yeni yapılarda bu cihet o zamana kadar rastlanmamış nisbette göze çarpar. Konstantin'in önceleri, yani müşriklığe bağlı ve sadık kaldığı sırada inşa ettirdiği Roma'daki zafer takında olduğu gibi, diğer mebanide dahi bu değişiklik pek o kadar bariz bir şekil arzetmez. Fakat Milâno emirnâmesiyle hıristiyanlara tam bir serbestî verildiği 313'den sonra, Konstantin'in, hıristiyanlığa karşı artan meyil ve himayesiyle, bu dinin zımnî bir koruyucusu olduğu andan itibaren dinî mebanide değişiklikler kuvvetle göze çarpar. Bu tarihten itibaren Şarkın san'atkârları yeni yeni telâkkilere uyarak hıristiyan âleminin beklediği bir san'at ve mimarinin yer yer meydana çıkmasına âmil olmuştur.

Konstantin yeni dinde öncülük yapıyordu. Evvelâ Kudüs'te "St. Sepulcre," denilen ve sonraları harap olması üzerine imparator Jüstinyen tarafından yeniden inşa edilen İsânın merkadini yaptırdı. Daha sonraları tacının ortasına İsa'ya ait monogramı koydu ve bu alâmet hıristiyanlığın remzi olarak kullanıldı.

Salibe karşı olan eziyet ve akubeti fesih ve ilga etti; kiliselere vakıf kabulünü emreyledi; 7 Mayıs 321'de bir irade ile pazarların bir istirahat günü olmasını istedi ve bu irade 1600 yıldan beri bütün hıristiyanlığın tatbik ettiği bir emir oldu.

Hıristiyanlık yayılmağa başlayınca tabiat ve hayattan mülhem olarak vücade gelmiş olan eski putperest san'atı inhitata uğradı. Fakat kadim Yunan ve Roma düstur ve teamülünün vâris ve müdavimi olan yeni san'at, hıristiyan mezhebinin sevkiyle, bunlardan başka şarktan da bir çok unsurlar iktibas etti ve bu iki san'at unsurlarının birbiriyle ihtilât ve imtizacından "Bizansı san'atı ve mimarîsi," dediğimiz yeni bir san'at meydana geldi. Bununla beraber bu san'at Jüstiniyen devrine kadar bir şebabet devri geçirdikten sonra VI. ncı yüzyılda kemale erdiğini Ayasofya'nın inşasıyla bilfiil isbat etti.

İlk yüzyıllarda yalnız hususî evler veya katakomb tabir olunan yeraltı mezarları inşasıyla iktifa edilirken hıristiyanlığın putperestliğe galebesiyle hükûmetin resmî bir din olması üzerine hıristiyanlar, binalarını aşikâr yapmağa ve kiliselerini serbesti ile inşaaya başlamışlardır. Bilhassa kiliselerini, mucizeler zuhur ettiğine itikad ettikleri yerler üzerine kurmağı tercih etmişlerdi. Bu serbesti, san'at için yeni bir devir açmış; yeni dinin azamet ve haşmetini ilân için uzun süren huzur içinde büyük ve geniş ibadethâneler inşasına ve içlerinde "ebedî," denebilecek mozaik usulüyle resimler yapılmaya başlanmıştır. Bununla beraber san'atta husule gelen bu yeni inkılâp, geçmişin tesiratından kendini kurtaramadı. Velhâsıl Bizanslılar, kendilerinin Greko-Romen dünyasının biricik vârisi Bizantiyon'un da hıristiyan medeniyetinin merkezi olduğuna kani idiler.

Şarkta yer yer yükselmeğe başlayan hıristiyan âbideleri, Konstantin'in hayatındaki hâdiselerin en büyüğü olarak tavsif olunur. Kilise hayatının bu derece gelişmesi hiç şüphesiz diğer mühim san'atlar üzerinde de tesirden hâli kalmıyordu. Fakat, eski Yunan ve Romalıların yaptığı tabii insan şeklindeki tanrı heykelleri artık hıristiyan dinince yapılması memnu ve korkulacak bir madde olmuşlardı. Bundan böyle heykeltraşlık yerine tahta ve fil dişi oymacılığı, altın, gümüş ve minekârî işler, minyatürler, kilise tasvirleri, "fresk," tabir olunan ve ekseriya kiliselerde görülen sıva üzerine boyalı resimler ve mozaikçilik gibi san'atlar kaim olmuştu.

Bütün bunlar, dinî hissiyat ve akidenin husule getirdiği san'atlar-
dan başka bir şey değildi. Denebilir ki Bizans san'atı doğuşunu ve
gelişmesini hep kilise ve mezhebten alınan ilhama medyundur. Paul
Lemerle, Bizans san'atının inkârı kabil olmayan bir hıristiyan
san'atı olduğunu açıklar (*Le style byzantin*, s. 19 ve 23).

Kiliselerin fikrî gelişmeye olan büyük hizmetleri halkın sempatisini çekmeğe ve aynı zamanda siyasî hayat üzerine mühim tesirler icra etmeğe, velhasıl san'atta ruhî bir teşevvüş kendini göstermeğe başladı. Kilise daha III. yüzyılda ahaliden ayrı bir teşkilât vücutte getirmiş, tetricen hükûmete de nüfuz etmiş, sonraları ise kilise ile hükûmet arasında bir fark kalmamıştı.

Bizans'ta bilhassa Jüstiniyen devrinde yükselmeğe başlayan saray, hamam ve saire gibi binalar arasında en çok göze çarpan kiliselerdir. Müteakip devirlerde imparatorların kilise inşasında birbirine rekabet ettikleri bir gerçektir. İstanbul'da yer yer yükselen ve adedleri yüzleri aşan kiliseler, bunun en belîğ ifadesidir.

Bizans mimarları İstanbul ve çevresinde sayısız kilise inşa etmişlerdir. Bu yüzden bunlar mütedeyyin halk tarafından sevildikleri gibi imparatorlar tarafından da daimî surette himayeye mazhar olmuşlardır. Bilhassa Makedonyalı imparatorlar, mimarlara pek riayet ederler, bunlara hususî iş gördürmeyip mütemadiyen eski mabedleri tamir ve yeni saraylar ve köşkler inşa ettirmek suretiyle onların terfihine himmet ederlerdi.

Hiç şüphe yok ki Bizans imparatorları içinde en büyük inşaatçı Jüstiniyen olmuştur. Hayli uzun süren hükümdarlığı esnasında Bizans şehrinde meşhur saraylarla beraber Ayasofya, Aya İrini, Küçük Ayasofya kiliseleriyle Küçük Asya'nın Bergama, Didym, Sard ve daha muhtelif şehir ve kasabalarında, Tuna boyunda, Selânik ve İtalya'da bir hayli kilise inşasına muvaffak olmuştur. Sen Jan namına Ayasuluğ'da inşa edilen ve uzunluğu 119 metreyi bulan muazzam kilise, benzerleri arasında cidden mühim bir binadır. Cesameti kadar ziynet ve ihtişamı da calib-i dikkat olan bu bina, gerçi XIV. yüzyılda vukubulan büyük bir yer sarsıntısında hasara uğramış, hattâ ayakta kalan narteksi, bir müddet Aydınogulları zamanında bir minare ilâvesiyle cami ittihaz edilmişken, müteakip bir zelzele kaim vaziyette duran aksamını da devirmiş ve bu âbide bir moloz yığını halini almıştı. Bu kilisenin azamet ve ihtişamı ancak 1927 yılında yapılan hafriyat sonunda tesbit olunabilmiş-

tir (Aziz Ogan, *Efes hafriyatı*. Maarif Vekâleti Mecmuası, no. 17, 1929, s. 104 v.d.).

Bizans mimarisi, seciye ve karakter itibariyle, dikkate şayan bir tiptir; saraylardan sonra itina ve belki de onlardan daha üstün olmaları hususunda gayret sarfedilen binalar ise hiç şüphesiz kiliselerdir. Bunların dış şekillerinde heybet aranmış, fakat zarafete önem verilmemiştir. Buna mukabil büyük binalarda iç tezyinata çok dikkat edilmiştir. Duvarlar yer yer mozaik levhalarla ve döşemeler çeşidli desenlerde mermer ve renkli taşlarla bezendiği gibi direk başlıklarında da üstün bir güzellikte taş oymacılığı tatbik edilmiştir.

Bu süsleme işinin Bizans mimarisinin inhitat devrine kadar bariz bir şekilde devam ettiğine şahid oluruz. Fakat bunlardaki mozaiklerde i'tilâ devrine ait binalarda görülen mozaikler kadar (Kariye'de II. Andronikos [1282-1328] zamanında yapılan mozaikler müstesna olmak üzere) üstün nefaset aranmamalıdır.

Mozaik bahsına biraz sonra dönmek üzere Bizans kilise plânlarını tetkik edelim.

Bizanslıların kilise inşasına örnek ittihaz ettikleri şey, toplantı yerlerini teşkil eden bazilikler idi. Bazilik ismi bilâhare büyük kiliselerden bazılarına alem oldu. Bunlar müstakil şekilde üstü çatıyla örtülmüş, dahilen karşılıklı sütunlarla birbirinden ayrılmış üç nef ve nısıf daire şeklinde hitam bulan apsid ile arkada, yani girişi teşkil eden kısımda da son cemaat yeri dediğimiz bir narteksten ibarettir. Narteks kadınlara tahsis edilmiş bir yerd. Maa- mafi büyük kiliselerde "gynécée,, tabir olunan kısım kadınlar içindi. Ayasofyadaki gynécée'nin bazı ahvalde imparatoriçeye tahsis olunması mutad idi. Büyük kiliselerin camilerde görüldüğü gibi, etrafı revakla çevrili, ortası açık "atrium,, tabir olunan birer avluları vardı. Aya İrini atriumu bariz bir şekilde mevcudiyetini muhafaza ederse de ¹ Ayasofyanınki harab olduktan sonra ihya edilmemiştir. Bununla beraber 1935 de yapılan hafriyatta plânının tesbitine imkân hasıl olmuştur. Bugün İstanbul'da tam bir bazilik tipini muhafaza eden kilise, Yedikule civarındaki İmrahur İlyas Bey camii olan Studios kilisesidir ². Sonraları kubbeli inşaat vü-

¹ Aziz Ogan, Aya İrini kilisesi. T. T. O. K. ve İstanbullu Sevenler Bel- leteni, Sayı 61-62.

² Aziz Ogan, Aya Studios kilisesi. Güzel San'atlar Mecmuası, Sayı 5.

cûda getirilmeye başlandı. Fakat, bu şekilde yapılan binaların çok kişi istiab edemediği anlaşılınca Bizans mimarları Roma bazilikalarından aldıkları ilhamla "Yunan haçı", denilen kolları müsavi salibe benzer bir şekle rağbet gösterdiler; kare kısmın ortasına pandantif tabir olunan alikalarla dairevî bir şekil vererek kubbeyi bunun üzerine oturttular. Mimarî kabiliyetler arttıkça zaten inşaatın tuğla olmasından elde edilen kolaylıklar yüzünden murabbaî sahtihlar üzerine sütun veya pilpayelere basan geniş kubbeli binalar teammüm etti.

Ekklesia = Kilise, meclis veya toplantı anlamına gelir. Bugün dahi malûmumuz olduğu üzere kiliselerde ibadet toplu bir halde icra edilir. İlk zamanlar ibadet gayet sade idi. Yüksek sesle İncil veyahut Havariyyun mektupları okunur, Allaha dua edilirdi. Hıristiyan dinine salık olmayanlar kiliseye giremezlerdi. Ancak bu dini kabul etmek isteyenler hıristiyan âdab ve erkânını talim ettikten ve vaftiz merasimi yapıldıktan sonra kiliseye dahil olabilirlerdi. Bu suretle hıristiyanlığı kabul edenler dünyaya yeni gelmiş sayılır ve yeni ad alabilirlerdi. Biz burada hıristiyan dininden ve kilise tarihinden bahsedecek değiliz. Maksadımız kilise tipleri hakkında okuyucularımızı aydınlatmaktır. Şurasını da ilâve edelim ki "megaron", ev tipi şemasının müttekâmil bir şekli olan putperest mabedlerinde ibadet, tavaf şeklindedir. Mabedin esas kısmını teşkil eden ve "çellâ", denilen ışık almayan iç salön, tapınağın adına izafe edildiği tanrı heykelinin durmasına tahsis edilirdi. Mahaza, Girit ve Miken mabedlerinde tanrı peykellerinin mevcut olmadığı da vakidir. Bu itibarlardır ki hıristiyanlığın intişarında putperest ibadethânelerinin kiliseye çevrilmemelerindeki en büyük âmilin dinî taassup kadar bu binaların cemaati istiapedecek derecede iç teşkilâtı olmamasıydı. Bununla beraber bazı yerlerde, bilhassa Anadolu'da bir kısım putperest mabedlerin de değişiklikler yapılarak kilise ittihaz edilmiş oldukları malûmdur. Bu hususta Ankara'daki Avgustus mabedi en canlı bir misal teşkil eder. Bazı yerlerde ise, meselâ Sard'da Artemis mabedinin pronaos kısmının bitişiğinde, Didym'de Apollon mabedinin "adyton", yani halvetgâh kısmında âdi bir masoneri ile vücade getirilmiş kiliselere rastlanır. Kullanılmayan mabedler ise kiliseler inşası için hazırlanmış birer taş ocağı mahiyetinde telâkki olunarak bütün mimarî parçaları söküldü. Şüphesiz, insan eliyle

yapılan bu tahribat yer sarsıntıları gibi tabiat hâdiselerinin ika ettiği hasardan daha müdhiş oldu.

Kiliseler, hıristiyanlık mezheb ve akidelerine uygun rölikler ve tasvirlerle dolduruldu, duvarlara mukaddes resimler nakşedildi. Bu resimlerin yapılmasının sebebi, İncili okuyamayan yeni dinin sâlikleri için hıristiyan büyüklerinin iyi fiilleri gösterilerek zihinlerine iyice yerleştirilebilmesi idi. Sürekli bir terqip ve teşvik sayesinde "iconographie," denilen bir "mukaddes resimler san'atı," gelişti ve mutena binaların gerek şakuli duvar tonozlarını gerek kubbelerini mozaiklerle kaplamak bir âdet ve teamül halini aldı. Gözleri okşayan altın yaldızlı zemin üzerine çeşidli renklerde vücûda getirilen Meryem ve İsa'nın resimleri muvaffakiyetle tatbik olundu. Ayasofya, Kariye ve Fethiye camilerinde ve San Vitale kilisesinde görülen mozaikler Bizans san'atının en canlı ve mergup eserlerindedir. Fakat hiç bir değişikliğe uğramadan yüzyıllarca sürüp giden bu monoton kilise resimleri muayyen bir çerçeveden dışarı çıkmıyordu. Bununla beraber, insan resimleri daha beşerî bir mâna ile vücûda getirilmişti ve ifadeler de hafif bir teessür ve heyecan sezilmiyor değildi.

Nihayet Konstantaniyye'de VII. yüzyıl ortalarında başlayan ve IX cu yüzyılda sona eren putkırınlar mücadelesi, bu müddet zarfında Bizans san'atında dehşetli bir buhrana sebep olmakla kalmadı, bir hayli san'at eserlerinin de mahvını intac etti. Bu devirde Bizans taşıyontucuları ve mozaik san'atkârları vatanlarını terke mecbur oldular ve birçokları Şarlman'ın sarayında çalışmak üzere Aix-la-Chapelle şehrine gittiler. Putkırınlar mücadelesi sona erince Bizans san'atının ikinci refah devri başladı.

Gerek sıvalar üzerinde ve gerek mozaik levhalarda tatbik edilen Meryem ve İsa'nın tavsirlerinde sakin ve müşfikane bir eda sezilmektedir. Havariler ile din hâdimi büyükler ve imparatorlar, alekser ayakta mübalâğalı bir surette uzun boylu ve giyimli olarak resmedilmişlerdir. Elbise kıvrımları, biraz sert olmakla beraber, itinalı bir şekilde yapılmıştır. Bütün şahıslarda meşhud olan renkler, takdire şayan derecede diri ve canlıdır. Şurası da açıklanmalıdır ki, Bizans tasvirlerindeki tezyinî ve cazip renkler, parlak fonları teşkil eden yaldızların ortasında pek âhenkli ve imtizaçlı bir hal arzederler. Bu tarz da kendi ibda'larından fazla Asyaî süs ve ziynetlerin kopyasından başka bir şey değildir.

Lâkin Bizanslılar, adapte ettikleri bu san'atları, onlara millî ve dinî ruh ve kabiliyetlerini katarak, mükemmel bir hale çıkarmışlardır. Zaten bilinen bir hakikattir ki, milletler gerek mimarî, gerek bilûmum san'at eserlerini yekdiğerinden ilham alarak vücûda getirmişlerdir. Fakat bunlarda kendi millî kaşelerini ve millî benliklerini izhardan geri durmamışlardır. Yani milletler, "tasavvuru doğuran görgüdür," nazariyesini gözönünde tutarak bir san'at eserini daima ya kendinden evvelki medeniyetten veya hemzaman olduğu yakın veya uzak milletlerinkinden istiâne ederek meydana getirmişlerdir. Hiç şüphesiz, bütün dünya kültür eşyasında bu tesir ve nüfuz daima mevcuttur. Binaenaleyh, bu cihetin bir milletin yüksek san'at ve ibda' kudretine bir nakise vereceği asla düşünülemez. Velhâsıl bu derece tekâmüle mazhar olan Bizans san'atı her tarafta rağbet gördü ve bunun tepkisi bir taraftan Hindistan'da diğer taraftan da İspanya'da müşahede olundu.

Bizans'ın medenî ve kültürel merkezi olan İstanbul'da mevcudiyetini muhafaza edebilmiş olan kiliseler, sütunlar ve yıkık sur parçaları gibi gayr-i menkul eserlerden başka menkul kültür ve san'at eserleri hemen hemen hiç kalmamıştır. Hattâ bu kabil eserlere müzelerde bile ender tesadüf olunur.

Bu parlak medeniyet eserlerinin zamanımıza kadar intikal etmemesinin sebep ve âmilleri ne olabilir ?

Şüphesiz ki, bu hususta ilk hatıra gelen tabiat hâdiseleridir. Fakat bunlar, insanlar tarafından yapılan tahribatın yanında, daha az zararlı olmuştur. Bizans'ın küçülmesi, yurd içinde bitmek tükenmek bilmeyen kavgalar, âsâyışsizlik, kilise münazaraları, dıştan vâki olan mütevali hücumlar ve savaşlar güzel san'atların sönmesinde kuvvetli birer âmil oldukları gibi Putkırınların ihtilâlleri sırasında bir çok kültür ve san'at eşyası da mahv ve harab olmuştur.

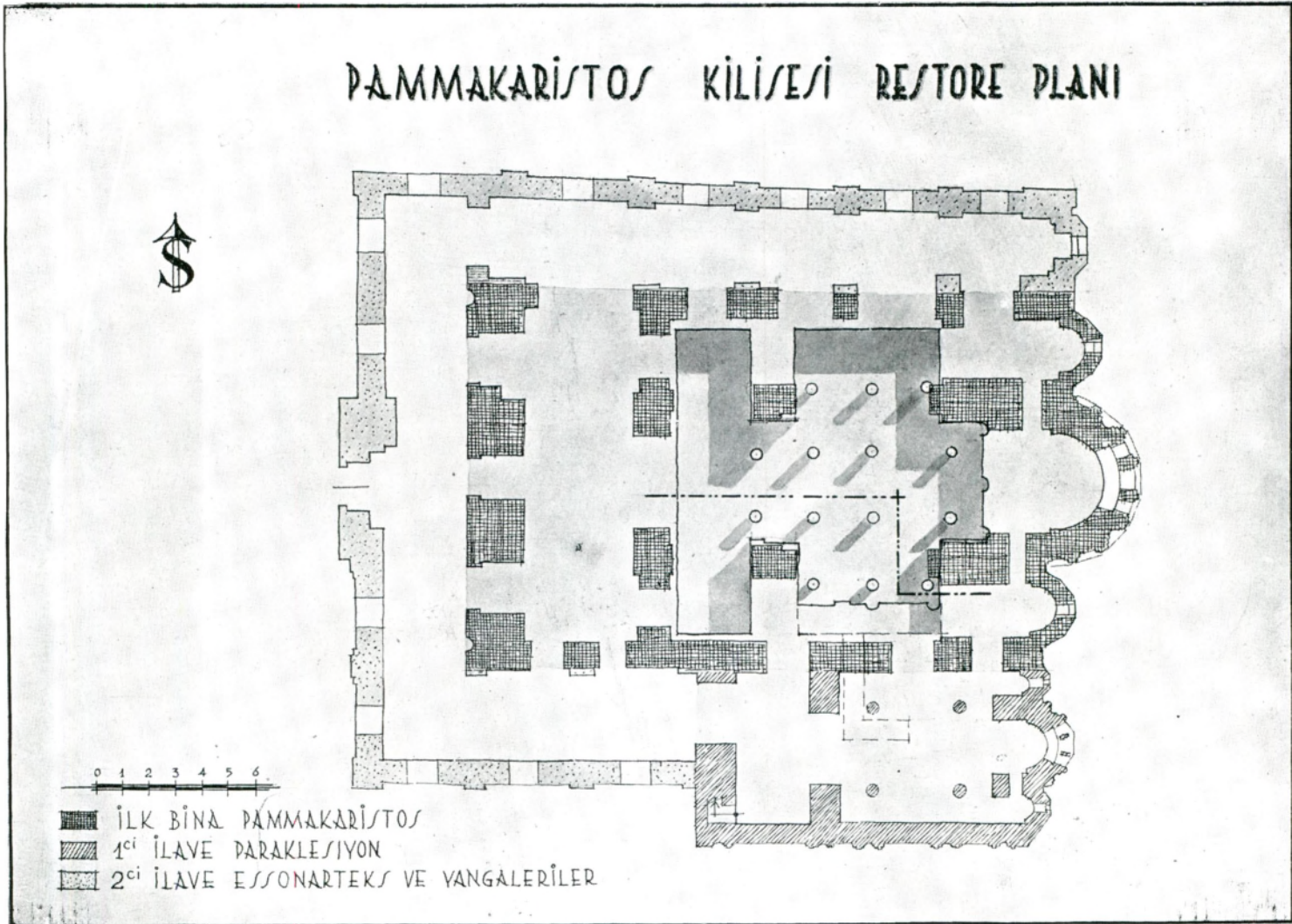
Haçlıların 1203 yılı yazına doğru İstanbul'u istilâları münasebetiyle şehirde yer yer îka olunan büyük yangınlar ve 1204'de tekerrür eden ve insanlık tarihinde benzeri görülmiyen bir vahşetle kilise ve kilise eşyaları ile birlikte mahzenlerinde duran imparator lâhidleri kırılıp açılarak mücevherata kadar teşmil edilen tahribler, yağmalar, Bizans'ın güzel san'atlarına müteallik bütün varlığını mahv ve ziyaa uğratmıştır. Velhasıl şehri tezyin eden ve san'at kıymetini artıran bütün tarihî ve bediî eserler yok edil-

miştir. Lâtin istilâsını müteakip, yani 1260'dan sonra, Bizans'da biraz kalkınma ve gelişme emareleri görülürse de bu da ne devamlı, ne de mahv ve mûnderis olan san'at eserlerinin yerine yenilerini ikame edecek kadar verimli olmuştur.

Türkler İstanbul'a girdikleri vakit, kendilerini, Ayasofya ile bugün dahi ayakta duran ibadethâneler, dikilitaşlar ve surlardan başka birşey kalmamış, yüzyıllarca evvel yanmış yıkılmış, harap bir şehirde bulmuşlardır. Bugünkü Sultanahmet camii ile Çatladıkapı arasında büyük bir saha işgal eden, müteaddit binalardan mürekkep saraylar, haraplığı yüzünden fetihten yüzyıllarca evvel terk olunmuştu. 1204 Latin işgali sırasında diğer mühim yapılar gibi Ayvansaray üstündeki meşhur Blakherne sarayı da ikamet olunamıyacak derecede tahrib edilmişti. Bugün muazzam enkazını gördüğümüz Eğrikapı civarında Tekfur sarayı adıyla anılan Konstantin Porfrogenet sarayı dahi muhasara esnasında hayli hırpalanmıştı. Mahaza Fatih Sultan Mehmet İstanbul'da 20 gün süren ilk ikameli esnasında bu sarayda oturmuştur. Son Bizans imparatoru XI. Konstantin İstanbul'un zaptına kadar bu sarayda ikamet etmekte idi. İstanbul'da sık sık vukua gelen yer sarsıntılarında, bilhassa 1894 zelzelesinde bu bina dahi âdeta dört duvardan ibaret kalmıştır. Sarayın iç cephe duvarlarına mesned vazifesi gören direklerin Müzece 25 yıl evvel tahkim ve demir çenberlerle takviye edilmiş olmalarına rağmen yine islâha muhtaç bir hale geldikleri görülmektedir.

Uzunca süren bu girişten maksadımız ne bir san'at tarihi, ne de bir Bizans kilise tarihi yazmak Pammakaristos ve Agios Ioannis en Trullo kiliseleri gibi İstanbul'un mühim ve tarihî binaları olan konulara temastan doğan zaruretler icabı okuyucularımızın bilgi ve hâtıralarını tazelemekten ibarettir.

Bu hususu açıklarken şu küçük eserin hazırlanması sırasında yardımlarına mazhar olduğum VI. Mırmıroğlu ile Bekir Şükrü Eğeli'ye, müsveddeleri gözden geçirmek zahmetini ihtiyar eden Prof. Arif Mansel'e ve eseri özet olarak ingilizceye çeviren Bayan Seniha Moralı ile plân ve rölevaleri hazırlayan Y. Mimar Mengûhan Ogan'a teşekkür etmeği borç bilirim.

Plan of the Pammacaristos

Pammakaristos Kilisesi

İstanbul'un kadim kiliseleri arasında Aya Maria Pammakaristos kilisesinin önemli bir mevkii vardır. Gerek planı, gerek zarif ve cazip mozaikleri dolayısıyla tetkike şayan olan bu bina, Sultan Selim civarında Çarşamba semtinde bir sed üzerinde ve geniş bir meydanlığın ortasında bulunmaktadır. Halicin karşı sahilinden başlıyarak Şişli tepelerinden Galata'ya kadar bakan bu saha, Bizansın beşinci tepesinin bulunduğu yeri işgal etmektedir. Kilisenin vaktiyle dört duvarla çevrili bir avlusu vardı. Alman tarihçilerinden Martin Crusius tarafından 1584'de tab'olunan "Turcograecia,, adlı eserden sayın Mırmıroğlu'nun kitabında iktibas ettiği resimde (res. 1) bu kilisenin o tarihteki vaziyeti daha vâzıh bir şekilde görülmektedir.³ Hâlen binanın güney - batısında tek katlı bir ilk okul binası bulunmaktadır.

İki kiliseden tereküb eden bu binanın batısındaki kısım, II. Andronikos Paleologos (1282 - 1328) devrinde yüksek bir memuriyet olan "protostratos,, yani "serdar-ı ekrem,, payesini ihraz eden Mihail Dukas Glabas Tarhaneiotis'in karısı Maria Dukena tarafından bir kadın manastırı olarak inşa edilmiştir. Eski müelliflerin ifadesine dayanan Paspatis⁴, müessisleri olan karı ve kocanın resimleriyle kitabelerin mevcudiyetinden bahsetmektedir. Ebersolt dahi Vatikan kütüphanesindeki bir yazma eserde mezkûr olduğunu Gerlach'a atfen bildiren Lampros'un 1905'de Atina'da basılan kitabını işhad eder. Bununla beraber bizim yerinde yaptığımız uzun incelemeler, inşaî tarz ve teknik bakımından paraklesiyon ile merkezî bina arasında bariz bir zaman farkı mevcut olduğunu göstermektedir. Hiç şüphe yok ki merkezî bina inşa tarihi mazbut olan paraklesiyona nisbetle, daha yaşlıdır. Sayın Mamboury⁵ bu kiliseden bahsederken merkezî binayı VIII. yüzyıla kadar çıkarmakta ve iptidaî kilisenin pek güç fark olduğunu ilâve etmektedir. Millingen ve Gurlitt'de dahi fazla malûmata tesadüf edilmez. Yalnız Millingen merkezî binanın

³ VI. Mırmıroğlu, Fatih Sultan Mehmet devrine ait tsihî vesikalar (Sarıyer Halkevi neşriyatından 1945), s. 81.

⁴ A. G. Paspatis, Byzantini Meletai; 1877. s. 298 v. d.

⁵ Ernest Mamboury, Byzance, Constantinople. Guide Touristique, 1934, s. 263 v. d.

bünye ve inşa tarzının daha eski bir devrin mahsulü olduğu hakkındaki kanaati izhar eder. (A. van Millingen, *Byzantine Churches*, 1912, s. 138 v. d.).

Şehrimiz Bizans âbideleri hakkında derin malûmatı ve geniş neşriyatıyla maruf olan sayın Prof. Dr. A. M. Schneider eski müelliflere atfen "choeur," de duran bir kitabenin delâletiyle Glabas'ın binasından evvel bir kilise mevcut olduğunu ve bu kitabede kilisenin bânisi olan Ioannes Komnenos isminin geçmekte olduğunu söyleyerek bu ismin Ioannes Komnenos'un 1067'de ölen büyük babasının olması ihtimalini öne sürer ⁶.

Skarlatos Byzantios, Sotiriu ve Sideridis isimindeki müellifler, ise kilisenin inşa tarihi ve bânisi hakkında daha etraflı ve mukni malûmat vermişlerdir ⁷.

Bu izahlara göre Pammakaristos kilisesi büyük domestikos Ioannes Komnenos ve karısı Anna Dalasini tarafından inşa edilğine hükmetmekte hata olmaz. Ioannes Komnenos, imparator İzakios Komnenos'un (1057 - 1059) kardeşi ve imparator I. Aleksios Komnenos'un (1081 - 1118) babasıdır. Anna Dalasini ise Bizans imparatorluğunun İtalya'daki eyaletlerinden birinin valisi olan Haron'un kızı idi. Şu halde merkezî binanın XI. yüzyıl yapılarından olduğu tezahür eder.

İstanbul'un Lâtinler tarafından işgali müddetince çok bakımsız kalan Pammakaristos onarıma muhtaç bir hale gelmişti. XIII. yüzyılın sonlarında yani 1294 'de, imparator Mihail Paleologos'un (1261-1282) birâderzâdesi protostrator (serdar-ı ekrem) Mihail Dukas Glabas Tarhanieotis tarafından tecdiden tamir ve ihya olunmuştur. Bu tamirin üzerinden on sene geçtikten sonra Mihail vefat etmişti. Karısı Maria Dukena, kocasının ölümünden sonra paraklesiyon (Res. 3) kısmını ilâve ve Halaskâr Hristos'a ithaf etti ⁸. Mütteki olan karı koca ömürlerinin nihayetine doğru, rahib ve rahibe olmuşlardı. Hattâ karısı Maria, rahibeliği esnasında bir

⁶ A. M. Schneider, *Byzans. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt*, 1936, s. 263 v. d.

⁷ Skarlatos Bizantius, *Konstantinopolis*, 1862, C. II, s. 359-363; Sotiriu, *Pammakaristos*, s. 367; X. Sideridis, *Beyoğlu Rum. Cem. Ed. Philologikos Syllogos Mecmuası*, Parartema 20-22, s. 19 ve C. 29, sah. 265.

⁸ Sideridis, *Sylogos*, C. 29, 1905, s. : 273.

manastır tesis etti ve bu manastıra rahibeliğinde aldığı Marta adını verdi. Bu manastır, Vefa civarında Kırkçeşme yöresinde Sekbanbaşı İbrahim Ağa mescididir⁹. Mescid yanmış, harap ve dört duvardan ibaret kalmış iken¹⁰, Atatürk bulvarın yapıldığı sırada, Kırkçeşme¹¹ ile birlikte Belediye tarafından kaldırılmıştır.

Kare bir saha kaplıyan ve plânı bu tipteki kiliselere göre oldukça karışık ve muğlak olan binanın muhtelif kutur ve yükseklikte altı kubbesi vardır.

Pammakaristos, muhtelif devir ve zamanlarda, içten ve dıştan bir hayli değişikliklere uğramıştır. Vaktiyle, paraklesiyonunkinden başka, biri merkezî absidin sağında, diğer ikisi solunda olmak üzere dört apsidi, yâni mihrabı vardı. Büyük absidin yanlarından ötekilere geçit veren üzeri kemerli pasajlar mevcut idi. Bugünkü plânda gördüğümüz gibi bilâhara merkezî apsidele solundaki, kâmilen lağvolunarak mihrabı güneye bakmak üzere ayrıca ve binadan taşkın ve üzeri yayvan bir kubbe taşıyan kısım ilâve olunmuştur (res. 2). Bütün bu değişiklikler, binanın asıl plân ve bünyesi üzerinde hayli tehavvülât vücude getirmiştir. Bu ilâvelerin başında paraklesiyon kısmı ile eso-narteks, exo-narteks ve pencereleri sonradan örülmüş canibî galeriler gelir.

Bir kadın manastırı olarak inşa edilen bu bina, 1456 yılına kadar kadın manastırı olarak kullanılırken patrikhane ittihaz edildi ve III. Murad tarafından 1586 senesinde camiye tahviline kadar 130 sene patrikhâne burada kaldı.

Pammakaristos'un patrikhâne ittihazı hakkında Dr. Paspatis bazı mütemmim malûmat vermektedir. Mumâileyh der ki:

"Valdei İsa namına ta'ziz edilen bu kilise, ta bidayetinden beri rahibeler tarafından işgal edilmekte idi; fetihten sonra şöhret bulan bu mâbedden Bizans tarihlerinde pek az bahsedilmektedir. Bilâhare patrik olan Ioannes (IB = 12) başpapas iken 1304'de bu manastıra iltica etmiştir. Bu manastırda arhimandrit olan Nifon 1397 tarihinde eski Patras piskoposluğuna terfi etmiştir. Üç sene

⁹ Van Millingen, *Byzantine Churches*, s. 140; Germanos, s. 265.

¹⁰ Müze Eski Eserler Enc. Arş. No. 530.

¹¹ Çeşme, Mimar Sinan tarafından yapılmış olup cephesinde tavus kuşu kabartması vardı. Çeşme söküldüğü sırada kabartmanın ziyaa uğramaması için muvakkaten Ayasofya'ya kaldırılmıştı. Çeşme maalesef Belediyece bugüne kadar monte edilmiş değildir.

sonra Teofanis isminde biri Ereğli metropoliti olmuştu. Fatih Sultan Mehmet, fetihten sonra eski âdet ve an'anelerine tebean hıristiyanlara bir patrik seçmelerini emretmişti. Patrikliğe intihap edilen Gennadios'a patrikhâne binası olarak büyüklük ve güzellik itibariyle Ayasofya'dan sonra gelmekte olan Aziz Havariler kilisesini vermişti¹². Bu lûtuftan pek minnettar kalan hıristiyanlar, bir çok Osmanlı ekâbiri tarafından refakat edilmekte olan patriki, Aziz Havariler kilisesine kadar teşyi etmişlerdi,.

Burada biraz tevakkufla Aziz Havariler kilisesi hakkında biraz bilgi verilmesi uygun görüldü.

Eski Havariler kilisesinin temelleri üzerine Fatih camiinin inşa edilmiş olduğu hakkında bir çok iddia ve faraziyeler serd edilmiştir. Bilhassa bu iddiayı serd edenlerin başında, Suriye ve Garbı Arabistan Umum Komutanlığı Âsâr-ı atika Müşavir muavini sıfatiyle Şamda bulunduğum sırada, Berlin Müzeleri müdürlerinden Prof. Dr. Wiegand'ın asistanı olarak, teşkil olunan hey'ete iştirâk eden Dr. Wulzinger gelir. Mumâileyhin "Byzantion," (C. 7,1932, s. 1 v.d.) mecmuasında buna dair çıkan makalesinde Havariler kilisesinin temeli aksam ve bakiyyelerini bizzat aradığını, fakat hiç bir eser ve delile rastlamadığı cihetle temel bakiyyelerinin tamamile Fatih camiinin altında kalmış olduğu kanaatine vardığını söyler.

Fikrimize göre, hâlen kilisenin yerinin lâykiyle ve hatasız olarak tesbitine yarayacak bir vesika veya malzeme mevcut olmadığına göre, bu hususta serd edilen mütalaa ve iddiaların bir faraziye olmaktan öteye geçemeyeceği pek tabiidir.

Gerek Havariler kilisesinin yerini, gerek XV. yüzyılda yapılan, fakat plâni ve mimarı hakkında bazı müelliflerce yekdiğerine zıd fikirler dermiyan olunan Fatih camiini ve onun yerine 1765 zelzelesinden iki yıl sonra III. Sultan Mustafa zamanında yaptırılan bugünkü cami binasının kapladığı sahayı tetkik etmek mevzuumuz dışında kalmaktadır. Bu itibarla Amerika'da Şikago Üniversitesinde Türk ve İslâm san'atları profesörü olan İstanbul Müzelerinin eski memurlarından Mehmed Ağaoğlu ile Prof. Wulzinger'in bu hususta çıkan yazılarının görülmesini (The Fatih Mosque at Cons-

¹² Agioi Apostoloi = Havariyyun kilisesinin yeri üzerine Fatih camii yapılmıştır. Bu kiliseye ait resim, Mirmiroğlu'nun Farih zamanına ait vesikalar adlı kitabında görülmektedir: sah. 71.

tantinople. The Art Bulletin, Vol. XII, No. 2, 1930), aynı zamanda Yüksek mimar Ali Saim Ülgen ile Halim Baki Kunter tarafından müştereken yazılan ve derin tetkik mahsulü olan yazıların okunmasını tavsiye ederiz (Vakıflar dergisi, C. 1, 1938). s. 91 v. d.

Patrik'in kaç ay Havariler kilisesinde kaldığı mâlûm değildir. Phrantzes'e göre bir gece kilisenin avlusunda öldürülmüş bir Türk'ün cesedi bulunmuştu. İntikam alınacağından korkan ve bu semtteki hıristiyan unsurun seyrekleştiğini gören patrik ve maiyeti, patrikhanenin, civarında büyük bir Rum kesafeti mevcut olan Pammakaristos kilisesine nakli için pâdişah'tan müsaade talep etmişlerdi. Patrik, Pammakaristos kilisesinde bulunan bir kaç rahibenin hemen oraya yakın bulunan Sen Jan Baptist kiliselerine¹³ geçmelerini emretmişti. Havariler kilisesine ait ikon ve sair mukaddes eşyanın aynı zamanda yeni patrikhane'ye nakil edilmiş olması muhtemeldir.

Müellif Paspatis'in Gennadios'un patrik nasbiyle Havariler kilisesine kadar Türk memurları tarafından teşyi suretiyle kendisine gösterilen cemileden memnuniyetle bahsettiğini gördük.

Hayrullah Ef. tarihinde görüldüğü üzere Fatih Sultan Mehmet, asâyi teslim ettiği sırada patriğe hitaben "Sen kemal-i rahat ve emniyetle patriklik umurunu gör, müracaatına muhtaç olduğun umuru dahi bizzat bana arz ve ifade eyle," buyurmuşlardır.

Yeni Osmanlı Tarihinin ikinci cildine göre ise "Seni Rum milletine patrik ettim. Delâlet-i rebhaniye mazhar ol. Herhalde mazharı himayeî şahanem olacaksın. Eslafının benden evvel imparatorlar zamanında nail oldukları imtiyaz ve müsaadelere mazhar olacaksın," sözleriyle iltifat buyurmuşlardır.

Gennadios'un patrik intihabı :

Gennadios'un patrik intihap ve tayini keyfiyeti şu yolda mazbuttur :

İstanbul'un fethini müteakip 20 gün sonra Fatih Sultan Mehmet Edirne'ye gitti. Eylül ayı içinde İstanbul'a avdet ettiği zaman İstanbul sekenesinin azaldığını ve Rumların yavaş yavaş hicret etmekte olduklarını görünce sebebini sordu; patrikleri olmadığından dolayı hıristiyan ehalinin hicret ettiğini öğrendi ve bunun üzerine

¹³ Bu kilise Yeniçeri ağalarından Vezir olan Siyavuş Paşa'nın damadı Ahmet Paşa tarafından camiye çevrilmiştir.

patrikliğe kimin münasip olacağını öğrenmek istedi. Herkes Gennadios Skolarios'un münasip olacağını söylediler. Fakat Gennadios o sırada Edirne civarındaki köylerden birinde esir olarak bulunuyormuş. Fatih adamlar göndererek mumâileyhi İstanbul'a getirtti. Gennadios, bütün hıristiyanların recalarına rağmen patrikliği kabul etmek istemediyse de sonra razı oldu (Phrantzes, Bonn tabı, sah. 304-308).

Fakat, usulen bütün büyük rütbedeki ruhanî metropolitler toplanarak mezheplerinin hükümlerine tevfiikan Gennadios'u patrikliğe intihap ettiler. Gennadiosun rütbesi küçük olduğundan bütün dereceleri birer birer kat'ederek nihayet 1454 yılının ocak ayının 6 cı tamidi İsa yortusu günü Aziz Havariyyun kilisesinde piskopos rütbesine yükseltildi ve aynı günde patriklik makamına geçti. (Crusius, *Turcograecia*, 1584, s. 107, 109, 110).

Gennadios muhtelif fasılalarla üç defa patrik oldu ve son istifasını müteakip 1465'de Siroz'da Aziz Prodromos manastırına çekilerek yedi sene sonra, 1472'de orada vefat etti ve na'şı bu manastıra gömüldü. (Oeuvres completes de Georges Scholarios Publiées pour la première fois par Mgr. Louis Petit, X. A. Siderides, Martin Jugie, Paris 1928; Fetihten sonra İstanbul Patrikleri, Sardeon Metropoliti. Cild 1, s. 4 ve 193).

Fatih'in Pammakaristos'u ziyareti :

Bütün müellifler Fatih'in Pammakaristos'da Patrik Gennadios'u ziyaretle mezhebi bazı müsahabelerde bulunduğunu kaydederler. Bu sahada en fazla malûmatı Crusius'un 1584'de "Historiae Politicae Turcograeciae," adıyla neşrettiği kitapta görürüz. Bu esere göre Fatih'in Pammakaristos'da patriki suret-i mahsusada görmeğe gitmediği, ancak bir tesadüf eseri olarak içeri girdiği anlaşılıyor.

"Bir gün Fatih Patrikhâneye civar mahallâta bir teftiş gezintisi yaptığı sırada Pammakaristos'un dış kapısının önünden geçerken bu kilisenin hangi kilise olduğunu sordu, patrik'in ikamesine mahsus olduğunu öğrenince avlu kapısından içeri girdi, atından inerek kiliseye dahil oldu.

Patrik Sultan Mehmed'in kiliseye girdiğini haber alınca hemen ikametgâhından kiliseye indi, pâdişahı kabul ve ta'zimle selâmladı.

Padişah, Skeuophylakion yani hazineye (burada paraklesiyon kastedilmektedir) girdi; bu küçük ve güzel kilisedeki kürsüye oturdu ve Gennadios'a hıristiyan dinine ait pek çok sualler sordu. Pâdişah bu sırada cesaretle cevap verebilmesi için patrike müsaade verdi,,.

Bu ziyaret tesadüfi olmakla beraber Fatih'in patrik ile üç defa mülâki olduğu bir vâkıadır.

* * *

Fatih İstanbul'a girdikten sonra hıristiyanlara karşı çok semahatkârâne ve çok âlicenâbâne davranmıştı. Rumlar ölçsüz bir din serbestisine mazhar olmuşlardı. Londra'da Lord Grawford'un koleksiyonunda bulunan ve Gentile Bellini tarafından yapılan $90 \times 1,60$ eb'adındaki bir tablo Fatih Sultan Mehmed'in patrik Gennadios'a Rumlara bahş ve ihsan ettiği imtiyazat-ı mezhebiye itası merasimini gösteren ne veciz tarihî bir vesikadır¹⁴. VI. Mırmıroğlu, uzun müddet Londra'da Osmanlı hükümetini temsil eden Müzürüs Paşa tarafından 1878 sıralarında bu tablonun bir kopyasını yaptırarak patrikhâneye gönderdiğini söyler. Son senelerde patrikhâne vukua gelen bir yangında bu kopyanın yanmadığını tahmin etmek isteriz.

Sayın müellif Mırmıroğlu, her ne kadar patrikhâne mahafil bu resmin patrik Gennadios'a ait olduğunu iddia ederse de ressam Bellini'nin İstanbul'da bulunduğu yıllar (1476-1481) nazarı itibare alınır ve o devirde patriklik makamının Maksimos tarafından işgal olduğu ve Fatih'in genç olmayup yaşının hayli ilerlemiş olduğu da gözönüne getirilirse resmin Gennadios'a değil, III. Maksimos'a ait olduğu tezahür eder, şeklinde mütalea yürütmektedir ki biz de bu fikirdeyiz.

Yine Paspatis'in yarıda kalan beyanatını dinlemeğe devam edelim¹⁵:

"Kanunf Sultan Süleyman devrinde ve Yeremiyas'ın ikinci patrikliği esnasında hıristiyanların büyük kiliselerden çıkarılmaları hakkında bir niyet mevcut olduğu çünkü kılıç ve hücum cebri ile zaptedilen bir şehirde kiliselerin faaliyette bulunmasının doğru olmu-

¹⁴ VI. Mırmıroğlu, Fatih Sultan Mehmet devrine ait tarihî vesikalar, 1945, s. 65.

¹⁵ A. G. Paspatis, Byzantinai Meletai, 1877, s. 298 v. d.

yacağı müftü tarafından açıklandığı ve hattâ bu halin devamının her hangi bir hâdiseye yol açabileceği mülâhazası üzerine divana şahidler ikamesiyle şehrin anahtarlarının teslim olunduğu tesbit edilmek kararı verilir. Patrikhâne tarafından Edirne'den temin edilen iki şahid divanda şu yolda beyanatta bulunurlar: "Bizler 84 yıl evvel 18 yaşlarında Fatih'in ordusunda asker idik. Fatih Sultan Mehmet günlerce devam eden kanlı muhasaralarda çok miktar asker kaybetmiş ve büyük miktarda kan akmıştı. Kara surlarının birçok aksanı ve bir çok evler yıkılmıştı. Bunları gören ve şehrin nihayet zaptedileceğinden korkan imparator, tebeasını ölümden kurtarmak kaygusuyla Fatih'in nezdine şehrin ileri gelenlerinden murahaslar göndererek, sulh akdedildiği takdirde bütün Osmanlı büyüklerini tahlis edeceğini bildirmişti. Şehrin tesliminden sonra hıristiyanlara fena muamele edilmeyerek mallarının yağma edilmemesi, evlerinde rahat bırakılmaları, bunlara angarye ve diğer külfetler tahmil edilmemesi Fatih'ten rica edilmişti. Bunları memnuniyetle kabul eden Fatih, tahriri bir ifade ile bu hususa riayet edeceğini teahhüd etmişti. İmparator şehirden çıkarak pâdişahın çadırına gelmiş ve ordugâhta üç gün misafir olduktan sonra Fatih ile şehre girmişlerdir. Bu şahadet makbul addedilerek kiliselerin camiye çevrilmesinden vazgeçilmiş fakat, bu hâdiseden sonra o zamana kadar mevcut olan ve uzaktan görülen Pammakaristos'un büyük kubbesinin üzerindeki muazzam salıp yerinden indirilmiştir."

İstanbul'daki Bizans anıtları hakkında oldukça toplu malûmat veren Paspatis, " bu binanın patrikhâne ittihazının sebeplerini izah ederken, bu hikâyeyi kitabına dercetmeyi ihmal etmemiştir. Ancak, hâdisenin Kanunî Sultan Süleyman dervinde değil, Yavuz Sultan Selim zamanında cereyan ettiğini ve adı geçen müftünün de Zenbilli Ali Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Mehmet Ziya Bey eserinde şu yolda izahat verir: ¹⁶

"Fihakika Fatih Sultan Mehmed'in patrike verdiği "hatt-ı şerif," yanmış olduğundan Yavuz Sultan Selim Han zamanında zuhur eden bir mesele üzerine fermanın görülmesine Müftü Ali Ef. (Zenbilli Hoca) tarafından lüzum görülmüş ¹⁷ ve patrik yanmış olduğunu

¹⁶ Mehmet Ziya, İstanbul ve Boğaziçi, s. 207.

¹⁷ Zenbilli Ali Efendi XVI. yüzyıl ulemasından olup 1522'de şeyhülislâm oldu. Yavuz Sultan Selim tarafından ilim ve kemaline gösterilen hürmet Ali Efendi'ye büyük bir nüfuz kazandırdı. Doğruluk ve hak uğrunda metanet ve

söylemiş ise de davayı şer'-i şerife tatbik için ısrar olunması üzerine olarak iki Yeniçeri getirmekle eski imtiyazlar bilmeceburiye Yavuz Sultan Selim tarafından ibka olunmuştur.,,

Binanın sekiz on yıl evvel Vakıflar idaresi tarafından tamiri sırasında düşürülen sıvaların yerine derzleme usulü takip edilmişti. Bu sıvalar kaldırıldığı sırada aynı cephede en yukarı pencere üstlerine tesadüf eden monogram şeklinde girift bir yazı meydana çıkmıştı. Bunda da "Ktitor,, tabiriyle kocası protostratos Glabas Tarhaneiotis namına izafeten vücade getirilen mabedin bânisi zikredilmektedir.

* * *

Ksenofon Sideridis tarafından Beyoğlu Rum Cemiyeti Edebiyesine yapılan bir tebliğe göre¹⁸: Pammakaristos kilisesindeki hitabet kürsüsünün üstündeki dört mısralık yazıda: "Ioannes Komnenos'un eser-i himmetidir. Dük âilesinden olan zevcesi Anna ile birlikte Allaha karşı pâk ve şahavetkârâne şükran mukabelesinde bulunmuş ve kendilerini Allahın evine münzevî ve târiki dünya olarak hasr ve vakfetmişlerdir.,,

Bu mısraın ilk cümlesindeki "eser-i himmetidir,, lâfzından Sideridis "tamir edenler,, mânasını çıkarmaktadır. Umumî kanaat ve mevcut literatürlere göre, yukarıda söylediğimiz gibi, binayı ilk yapanlar, lonnes Komnenos ile karısı Anna Dalasini'dir. Protostrator Mihail Dukas Glabas Tarhaneiotis ile zevcesi Marta kilisesinin bânisi Maria Dukena, Lâtin'lerin işgal müddetince harap olmuş bu kilisenin ikinci banisidirler. Güney-doğu tarafındaki paraklesiyon denilen mahal yani küçük kilise (ki buna Mr. Ebersolt "chapelle funéraire,, demektedir).¹⁹ Tarhaneiotis'un vefatından sonra zevcesi Maria Dukenna tarafından harbin devamı sıralarında ilâve suretiyle inşa olunmuştur. Bu kısım haricinde mermer kornişin üzerinde uzunluğu on bir metreyi bulan güzel ve düzgün bir yazı ile şu mısra yazılıdır:

"İmparatorluğun düşmanlarını ezdikten sonra bu manastırı,

cesaretiyle pâdişahı avucunun içine aldı. Şeyhülislâmların 8. si olup 1525'de vefat etti. Kabri Zeyrek'de evinin civarında yaptırdığı Sübyan mektebi avlusundadır. Harap bir haldedir.

¹⁸ Sideridis, *Philologikos Syllogos*, C. 29, s. 272-273.

¹⁹ J. Ebersolt — A. Thiers, *Les églises de Constantinople*, 1913, s. 236 v.d.

yapmakla dînt ödevini de tamamlamış olan Tarhaneiotis'in zevcesi, kocasının aziz hatırasını idame maksadiyle kendisi kadar müte-deyyin olan zevcesi tarafından inşa edilen paraklesiyon'a gömüldü,,.

* * *

Dış nartekse, apsidin tam mihverine rastlayan orta kapıdan girilir (res. 4 ve 5). Fakat bugün minarenin soluna rastlayan kapı kullanılmaktadır (res. 6). Dış narteks beş kubbelidir. Güney, galeri, paraklesiyonda nihayet bulur, ve sakfı iki kubbeden ibarettir. Kuzey galeri ise dört kubbecikten ibaret olup galerinin eso-narteks ile birleştiği mahallin üstü mütekati tonoz ile örtülmüştür. Mimar Mr. Thiers bunu zuhûlen kubbe olarak kaydetmektedir. Galerinin müntehasındaki kubbe, etrafı pencereleli bir kasnağa basar (res. 7). Gerek canibî galeriler, gerek birinci ve ikinci narteksler, paraklesiyon gibi muahhar devirlerde inşa olunmuştur. Bu kısımlardaki kemer ve kavislerin inşa tarzındaki intizamsızlıklar bariz şekilde göze çarpar ve bütün bunlar bodur ve kalın birer pilpayeye istinad eder ki görünüş oldukça ağır ve kasvetlidir (res. 8). Bu ekler, bir lâhza yok farzedilse Pammakarios'un iç planında diğer Bizans kiliselerine çok yakın bir benzerlik mevcut olduğu müşahede edilir.

Kutru beş metre olan merkezî kubbe, köşeleri pahlanmış dört pilpayeye istinad eder (res. 9). Bu pahlanma işinin Türkler zamanında yapılmış olduğu şüphesizdir. Bu pilpayelerden soldakinin önünde ağız bilezikli bir kuyu vardır (res. 8). Bunun için batıya doğru istikamet alan bir kanal müşahede olunur. Buradaki kemerler oldukça yüksek ve geniştir. Aşağı kısımda nefin kuzey, güney ve batı taraflarını çeviren basık kemer, tonoz kemer duvarlarla bir faslı müşterek teşkil ederki buradaki ağır pilpayelerin üzerine oturan alçak kemer, nefe geçit verir. Yalnız apside açılan büyük kemer merkezî kubbe kasnağına kadar yükselir (res. 10). Nefi çevreleyen duvarlarda kemerin üzengi seviyesinde üzeri motifli mermer bir silme dolaşır (res. 11). Kubbe kasnağının kaidesinde dahi büyük kemer ve alıkların üzerinde de bir ikinci korniş dolaşır.

Kubbe kasnağı, 24 parçaya taksim edilmiş olup 12 tam kemerli pencere ihtiva eder. Mabedin apsid kısmı, Türkler tarafından camiye

kalbinden sonra, tâdil edilmiş, bu suretle (res. 12) istikamet doğudan güney doğuya çevrilmiş ve bir mihrap ilâve olunmuştur. Bu kısmın geniş ve yayvan bir kubbesi vardır. Dış yüzü tamamen değişmiştir. İnşai teknik itibariyle duvar bariz bir intibaksızlık arzeder. Binanın en ferah kısmı merkezî nefdir. Kubbe kasağın-daki pencereler merkezî nefi yeter derecede aydınlatmaktadır. Kubbeye mesned teşkil eden basık ve yayvan kemerler, cidar neflere giren ziyayı önlemektedir. Bu yüzden burası oldukça loşdur. Sağ nefde mermerden güzel bir minber bulunmaktadır. Binanın III. Murad tarafından H. 1000 tarihinde camiye kalbi sırasında yapılmış olan bu minber, devrinin oyma ve taş yotuculuk sanatının güzel örneklerindedir (res. 13).

Birinci narteksi teşkil eden kalın kemer ayaklarından birine dokunulmamış, fakat üçü yontulup inceltilerek altı köşeli yapılmak suretiyle saha genişletirilmesine çalıştırılmıştır. Bu yontulmadan acayip bir başlık vücuda gelmiştir (res. 14). Bu ameliyenin fazla cemaat istiyabına imkân verilmek istenildiği kadar islâm mâbedlerinde aranılan bir ferahlık teminine de matuf olduğuna şüphe yoktur. Velhâsıl gerek fetihten evvel ve gerek sonra Pammakaristos kadar lüzumlu ve lüzumsuz tadilâta maruz kalmış ve ekler yapılmış kiliselere pek az tesadüf edilir.

Ön ve yan gerilerdeki zemin döşemeleri kırmızı tuğladandır. Evvelce buranın döşemesi, merkezî nefde ve paraklesiyonda kısmen görüldüğü gibi, gayri muntazam taşlarla yapılmıştır.

Merkezî nefin döşemesinde kullanılan taşlardan bazılarının üzerinde kabartma eşkalin bulunuşu bunların başka yerlerden tedarik edilip mabedin tamiri sıralarında kullanılmış olduğunu göstermektedir. Yeni mihrabın istikâmetinin değişmesinden dolayı cemaat saflarının bu tebeddülâta intibak edebilmesi için zemin merkezî nefden itibaren mihraba doğru yükseltilmiştir. Binanın halihazırda doldurulmuş olan alt pencereleri Türk'ler zamanında açılıp bilâhare yine kapatılmıştır (res. 15). Kuzey, Güney ve Batı cephelerinde geniş kemerler arasında altı ve üstlü pencereler, hep sonradan açılmıştır. İlk inşaya ait pencerelerin, kemerin kavsine intibak eder bir şekilde geniş oldukları, son tamir sırasında kuzey cephesinden indirilen sıvanın altından meydana çıkan eski pencere kemerlerinin tuğla örgüsünden anlaşıldığını bizzat tetkik ve müşahadelerimize istinaden

söyliyebiliriz. Çok tebeddülâta uğramış olan diğer cephelerde de bu keyfiyetin aynı şekilde olduğuna şüphe yoktur.

Exo-Narteks duvarlarının dış yüzünde binanın saçak kısmına kadar yükselen geniş çifte satırlı kemerler müşterek birer pilastro'ya istinad etmektedir. Fakat, bu pilastro'lar içerde tebarüz ettirilmemiş olduğundan duvar düz bir satıhtan ibaret kalmıştır. Yine bu kısımda, cümle kapısının iç sol kenarının sağdakine nazaran çıkıntılı olmasından dolayı tabiatıyla kemer kalınlaşmaktadır. Bu da bina içinde simetrisinin aranmadığını gösterir. Batı yüzünün sağ ve solunda ikişer pencere bulunan cümle kapısı da tam mihvere isabet etmektedir.

Zaten Bizans kiliselerinin bir çoğunda aks ve simetriye dikkat edilmediği görülür. Anlaşılan mimarlar bu kayda pek bağlanmak istememişlerdir. Aya Mariya Diyakonisis = Kalender camii ile inşa tarihi VI. yüzyıla çıkan Aya Sergius ve Bakhus = Küçük Ayasofya gibi ihtimamkârâne inşa edilmiş binalarda da bu simetri yoksulluğu şiddetle göze çarpar.

Exo-narteksi teşkil eden galerilerin üzerlerini örten kubbeler basık ve yayvan olup kuturları az çok yekdiğerinden farklıdır. Pandantifleri kubbelerle aynı inhinayi takip ettiklerinden adeta kubbe mütemmimi addolunabilirler.

5 numaralı resimde görüldüğü vechile kapının üzerinde beş saptırdan ibaret bir kitabe vardır. Bu kitabenin delâletiyle camide Abdülmeccid zamanında esaslı bir tamir yapıldığı anlaşılmaktadır. Dört beş sene evveline gelinceye kadar camiin narteks kısmında görülen ahşap harap fevkanî odalar belki de bu tamir sıralarında ilâve edilmişlerdir. Vakıflar idaresi tarafından 1942 yılında yapılan son tamir esnasında bunlar kâmilten kaldırılmıştır.

Paraklesiyonun tarifi :

İki bölümden katımlanan Pammakaristos'un en önemli ve karakteristik kısmı "paraklesiyon,, denilen "chappelle funéraire,, bölümüdür. Maria Dukena tarafından ölü kocası Mihail Dukas Glabas Tarhaneiotis'in adını ululamak için XIV. yüzyılın ilk seneleğinde inşa olunan bu kısım, hiç şüphe yok ki, narin kubbeleri ve yeknasak olmayan dış görünüşü ile binaya çekici bir güzellik katmaktadır (res. 2).

Paraklesiyon, haç şeklindeki plâni ve apsidleriyle küçük bir kilisedir. Ortada etrafı tam kavisli, oniki penceresi olan tamburlu bir kubbesi vardır. Fakat, hariçle irtibatı olmayan buraya bir taraftan büyük kiliseden, diğer taraftan da müstatil şekilde olan üzeri tonozlu bir galeriden geçilir. Kubbeye mesned teşkil eden kemerleri, karşılıklı ikişer pilpaye taşımaktadır. Fakat bina, cami ittihaz olunduktan sonra karşılıklı bu iki kemerden sol taraftakiler, kilise mecmuasına mekân bütünlüğü verilmek için, hazfolunarak yerine mesned vazifesi gören geniş ve yüksek bir kemer yapılmıştır (res. 17). Burada iki korniş duvarın boyunca imtidat eder. Daha yukarıda üçüncü bir korniş kubbe ve alikaların etrafını süsler. Kubbe kasnağının içeriye bol ziya veren oniki penceresi vardır. Kubbe oniki müsavi dilime ayrılmıştır ki bu dilimler merkezdeki medalyona doğru darlaşarak nihayet bulur. Kilisenin en büyük varlıklarından birini teşkil eden kubbedeki mozaikler hakkındaki incelemeyi biraz sonraya bırakarak tarife devam edelim.

Filhakika apsid kısmındaki değişiklik merkezî binadan aşağı kalmaz. Elyevm apsid bölümü, duvarla kemer arasına çekilen bir bölme ile kapanmış, içeriye açılan iki pencere ve bir kapılı odacık husule gelmiştir (res. 18).

Paraklesiyonla merkezî binayı yekdiğerine bağlayan (res. 19) kalın beden duvarıyla sonradan açılan büyük kemeri amuden kat'eden kemerlerin arasındaki lünetlerden birinin içinde, düşen sıvaların altından renkli taşlarla hendesî şekiller arzeden bir mozaik levha belirmiştir. Bu tezahürat bu kısımların mozaiklerle bezemiş olduğu kanaatini uyandırmakta olduğundan bu sahada bir yoklama yapılması çok yerinde bir iş olacaktır (res. 20).

Paraklesiyonda eskiden kalma tezyinat kısmen mevcuttur. Gri renkteki iki sütun bugün dahi yerindedir. Bunların mukabili olan iki sütun yukarıda söylediğimiz gibi, açılan geniş ve yüksek kemer yüzünden hafzedilmişlerdir. Fakat zeminde bunların kaide yerleri müşahede olunur. Gedeon'a göre²⁰ buradaki yeraltı mağaraya Aleksios Komnenos, kızı Anna Komnena ile Ioannis Paleologos'un ve patrik I. Pahorios ile I. Teoliptos'un cesedleri gömülmüştür.

Paraklesiyon'un, orta ve içi mozaikli olan kubbesinden başka

²⁰ Patrikhâne binası ve mabedi, 1884, s. 53 v. d.

bunun arka tarafında yan yana iki küçük kubbesi daha vardır. Pammakaristos'un bütün kubbeleri birbirine benzerler. Şurasını da açıklayalım ki, muahhar devirlerde yapılan kubbeciklerin dahi büyük kısmın kubbesine intibak ettirilmiş olmaları kilisenin harici görünüşüne bir ahenk vermektedir. Paraklesiyondaki bu kasnaklı kubbecikler, münhasıran ikinci katı aydınlattıkları için dahilen aşağıdan görülmezler ve hiç şüphesiz bunlar çatıdaki yeknasaklığı izale için mimar tarafından ilâve olunmuşlardır. Bu vaziyet Selânik'teki Havariyyun kilisesinde de aynen meşhud olur. Bu kata, ittisalindeki müstatil bir dehlizin yan duvarlarının içinden üzeri tuğla tonoz ile örülü dar bir merdivenden çıkılır. Merdivenin sonunda bir kapı yeri vardır. Buraya aydınlık veren küçük bir pencere bugün örülüdür. Bu kat $6 \times 5,50$ eb'adında bir sahadan ibarettir. Ortada bir tonoz kubbe ve yanlarda da etrafı sekizer pencereli iki kubbecik bulunur. Güneye açılmış bir pencere vardır (res. 21). Bu itibarla bu kat, paraklesiyonun ve hattâ kilisenin en aydınlık yeridir, denilebilir (res. 22). Bu kattan paraklesiyona bakan bir boşluk vardır. Burası âdeta bir balkon hissini verir. Hiç şüphesiz mütteki ve dindar Maria Dukena kiliseye geldiği vakit kocasının aşağıda medfun bulunduğu yeri bu boşluktan ziyaret ederdi (res. 23).

Paraklesiyonun dış mimarı süslemleri de tetkike şayandır. Apsidlerin saçak altına tesadüf eden kısımlarında kirpi saçak denilen testere ağzı ve bunun altında da sivrileri aşağı gelmek üzere bir sıra kırmızı tuğla ile işlenmiş tezyinat görülür (res. 3).

Bunun altında da dışarı fazla taşkın olmayan mermerden ince bir silme vardır. Bizans dinî mebanisinde an'ane ve âdet halini alan kilise ve apsid duvarlarının tuğladan eşkâl ile süslenmesi Lambakis'e göre XI. asırdan itibaren görülmeğe başlar²¹. Pantokrator = Zeyrek ve Aya Teodosia = Gül camii binalarının dış satırlarında da aynı usulün tatbik edildiğini görürüz. Dahilen çok çekici ve hareketli olan Aya Teodosia, eğer haricen arkatürlerle süslenmemiş olsaydı umumî görünüşü bir istihkâmdan farklı olmazdı.

Pammakaristos'taki apsiyollar ellenmemiş değildir. Camiye çevrildikten sonra bilhassa doğuya bakan ve bu cepheye intibak

²¹ Charles Diehl, Manuel d'Art Byzantin, 1925, s. 451.

etmiyen müstatil birer pencere açılmıştır (res. 2). Üst üste üç sıra halinde arkatür tabir edilen üstü kemerli nişler bir silme ile yekdiğerinden ayrılmışlardır. Ortadaki apsid iyi muhafaza olunmuştur. Bunun sağındaki dar ve tam kemerli pencere ise tamamen denecek derecede örülmüştür. Arkatürlerden ortadakinin iki yanında güzel başlıklar taşıyan fakat, maalesef bugün kırılmış olan köşeli ve üzerleri palmet ve nebat saklarını havi narin birer sütunca vardır (res. 2).

Paraklesiyon absidinin üzerini bir nısıf kubbe örter. Kubbenin üstüne ve tam mihverine rastlayan yayvan kemerli bir pencere vardır ki saçak kenarları kubbe kasnağı seviyesine kadar yükselerek buna intibak eder ve bu suretle geniş bir romen kavisi vücade gelmiş olur.

Paraklesiyonun batı cephesi de, doğu cephesi gibi yeknasaklıktan kurtarılmış olmak için, arkatürlerle tezyin edilmiştir (res. 24). Bu yüzden mozaikli kubbe ile yukarı galerinin küçük kubbesi mihver ittihaz edilerek — doğu yüzünde olduğu gibi — kasnaklara kadar devam eden üst üste üçer pencere vücade getirilmiş ve bunlar birer geniş kemer içine alınmıştır (res. 3). Alt sıradaki müstatil pencereler ise binanın camiliği sırasında yapılmıştır. Fakat burada vaktiyle üzeri kemerli bir pencere bulunduğu elyevm sağdakinin tuğladan kavis başlangıcının delâletiyle anlaşılmakta ise de soldaki pencerede böyle bir ize tesadüf edemedik. Dıvar örgüsüne nazaran bunun sağır olduğuna hükmetmek lâzım geliyor.

Birinci ve ikinci dizi pencereleri yekdiğerinden ayıran ve yukarıda metnini dercetmiş bulunduğumuz yazıyı ihtiva eden mermer silme cepheyi boydan boya katetmektedir. Bu silmenin ucu, absid kısmına kadar devam eylemekte ise de eskiden yapılan bir tamir dolayısıyla mimarî harekâtı maalesef muğlâk kalmıştır. Bununla beraber bu silmenin inceleşmiş olması ötekinin devamı olmadığını anlatmaktadır. Bu yüzden pencere, niş gibi aşağıdaki bütün mimarî hareketler, silmenin üzerinde de tekerrür etmektedir. İkinci ve üçüncü sıra pencereler arasında dekoratif olmayan ve mimarî fonksiyonu kestirilmeyen beş konsol bakiyesi vardır (res. 3). Velhâsıl yukarıda da söylediğimiz gibi pencerelerle kubbelerin aynı mihverde bulundurulması mimarın, hareketli olup zaten hacmen küçük olan binanın cephesinde kaybolan monümantaliteyi ısrarla aradığı müşahede edilir.

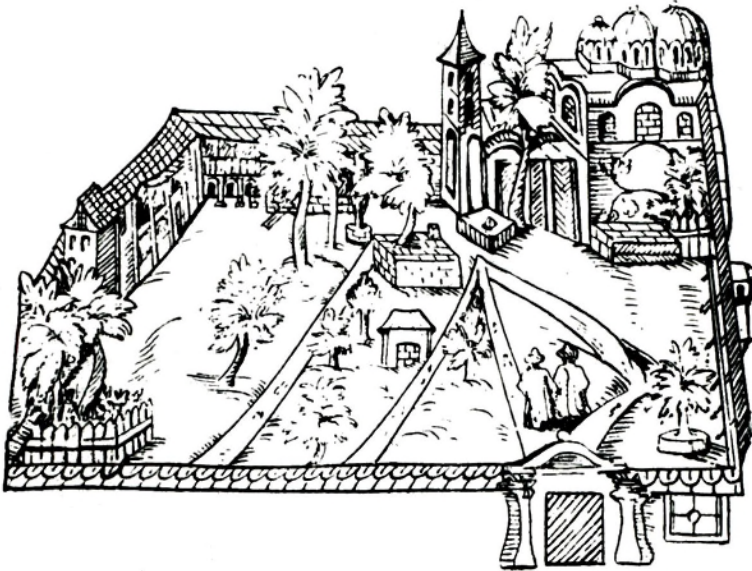
Paraklesiyon ile bugünkü minare arasındaki kısmın dış divarında yer alan içi dolgulu taşıyıcı kemerlerden ikisinin ortalarında birer pencere açılmış ve üçüncüsü methal olarak kullanılmıştır (res. 24).

Pammakaristos'un dış cephesi umumiyetle dört sıra taşı dört sıra tuğla ile örülmüş ve araları derzlenmiştir (res 25). Taşların oldukça düzgün yontulmuş olması ve tuğla motiflerin mevcudiyeti, binanın dış yüzünün sıvasız olarak yapılmış olduğunu isbat eder. Nitekim son senelerde binayı tamire memur edilen Vakıflar idaresinin mimarı Vasfı Eğeli sıvaları kaldırmış ve derzleme suretiyle hakikî restore usul ve şeklini muvaffakiyetle tatbik etmiştir.

Paraklesiyonun mozaikleri :

Paraklesiyon kubbesinin içinde zemini yıldızlı gayet iyi muhafaza olunmuş mozaiklerin mevcudiyetinden bahsetmiştik. Mozaikler, kubbe kasnağı etrafındaki pencerelerden aldığı ışık ile yeter derecede aydınlanmaktadır (res. 26). Bunları birer birer inceleyelim :

Ortada, ince bir bordürle tahdid edilmiş medalyonun içinde başı haleli İE. XC remzleri arasında sağ elini omuz seviyesine kadar takdis etmek üzere kaldırmış, sol eliyle, üzeri kıymetli taşlarla haylı müzeyyen İncili tutmakta bulunan büyük kıt'ada İsa'nın yüziyle parmaklarını teşkil eden mozaik taneleri o kadar mahirâne bir şekilde tertiplendirilmiştir ki renklerde görülen âhenk ve imtizac, ancak kudretli bir fırça eda edebilir. Ne yazık ki çene altı bir zamanlar su sızıntısı yüzünden müteessir olmuştur. Sönük ve uçuk olan elbisesinin kahve rengi, mor ve altın renkteki mozaik zemin ile gayet ahenklidir. Etrafında kubbe dilimlerini ayıran kabarık kanadların âdeta şua hüzmelerine benzeyişleri vardır. Bunların aralarına tesadüf eden içerlek üçgen kısımların içinde ayakta, kadim tarzda giyinmiş, ellerinde bir tomar tutan ve başları üzerinde isimleri yazılı olan bazı Peygamber ve nebilerin tasvirleri vardır. Bu tomarların üzerinde Kitab-ı mukaddesten âyetler yazılıdır ki her birinden bahsettiğimiz sırada yazıların tercemelerini göstereceğiz. Elbise kıvrımlarındaki hatlar, vücûdun hareketleriyle tam bir tetabuk halindedir. Bütün bu şahısların birbirlerine benzeyişleri olmadığı gibi hal ve tavırları da başka başkadır. Başları yıldızlı ve kırmızı renkte birer hâle içindedir. Mo-

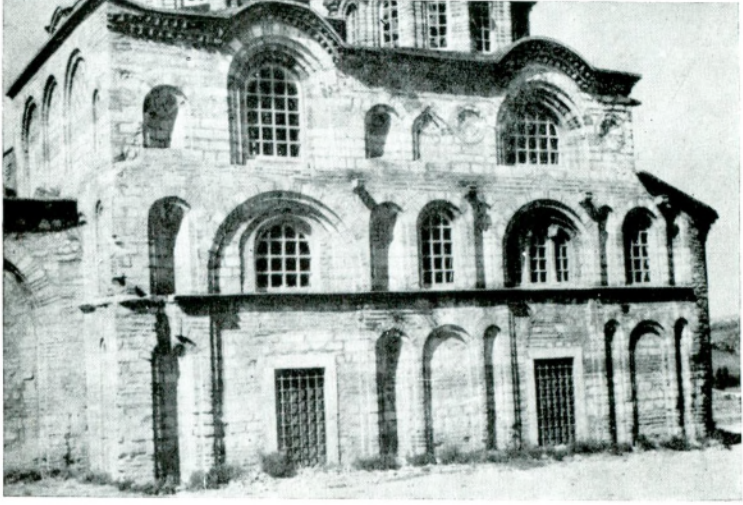
Res. 1 — Pammakaristos'un eski bir resmi.

Fig. 1 — An ancient drawing of the Church of Pammacaristos.

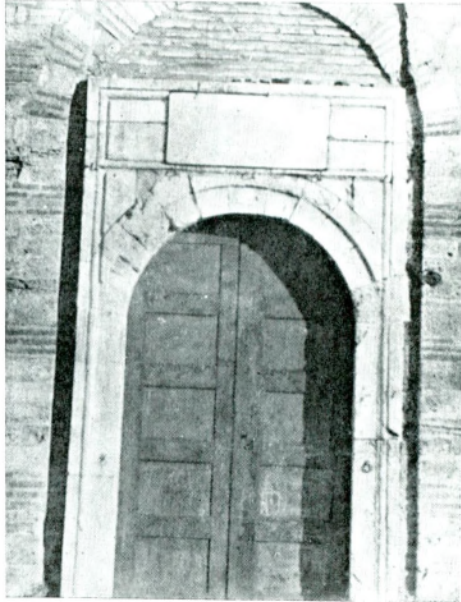
Res. 2 — Paraklesiyon ile Türkler tarafından ilâve olunan mihraplı kısmın dıştan görünüşü.

Fig. 2 — Exterior facade of the Parecclesion, and of the Turkish building with mihrab.

Res. 3 — Paraklesion'un güney cephesi ve hakiki fonksiyonları lâyıkkile anlaşılmayan mimarî unsurlar.

Fig. 3 — South facade of the Parecclesion.

Res. 4 — Cümle kapısı

Fig 4 — Main gate.

Res. 5 — Kapının üzerindeki kitabe.
Fig. 5 — Inscription above the gate.

Res. 6 — Minarenin yanındaki son cemaat yerine girilen kapı.
Fig. 6 — The gate near the minaret.

Res. 7 — Küçük ve kasnağı pencerele bir kubbecikle nihayet bulan kuzey galeri.
Fig. 7 — South gallery.

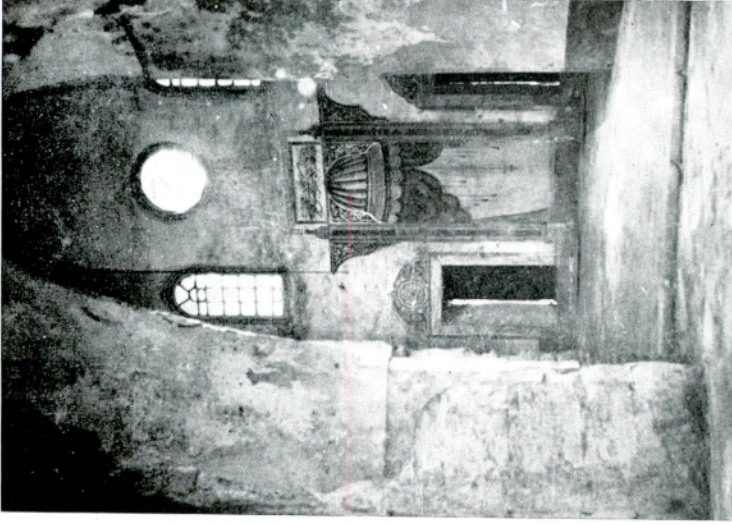
Res. 8 — Galeri ve nartekslerdeki bodur ve kalın sütun ve pilpayeler.
Fig. 8 — Massive piers in gallery and narthex.

Res. 9 — Merkezi kubbeye mesned teşkil eden kemer ve pilpayeler.
Fig. 9 — Piers and arches supporting the central dome.

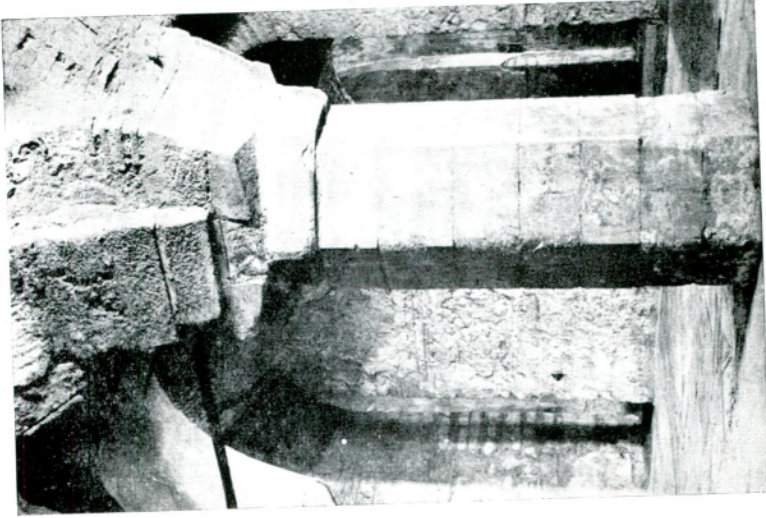
Res. 10 — Merkezi kubbenin bastığı doğu kemer.
Fig. 10 — Eastern arch supporting the
central dome.

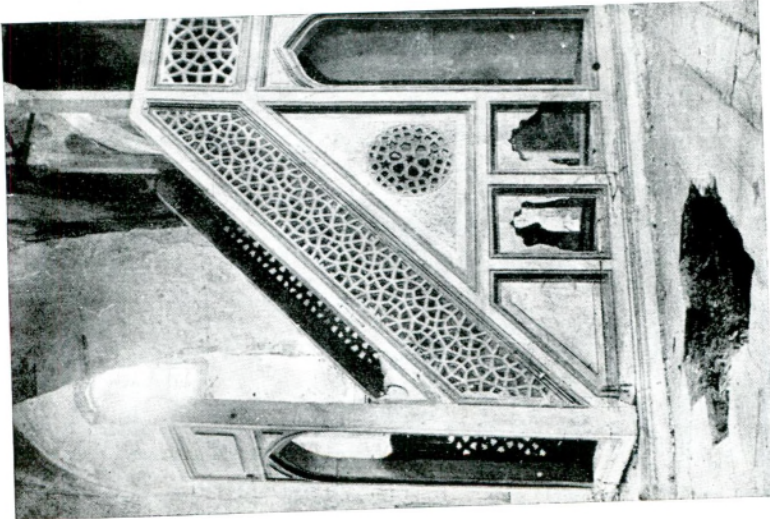
Res. 12 — Sonradan yapılan mihrablı kısım.
Fig. 12 — Turkish building with mihrab.

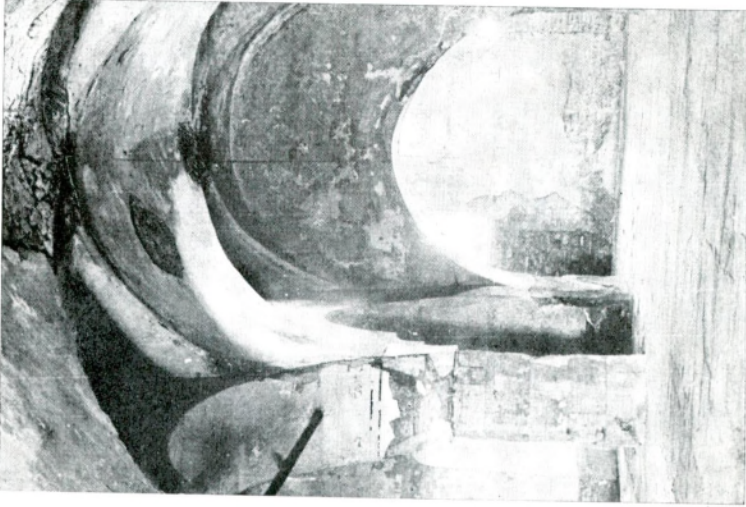
Res. 11 — Duvar ve Kemer başlangıçlarındaki
mermer silme kalıntıları.
Fig. 11 — Remnant of marble mouldings
on the walls.

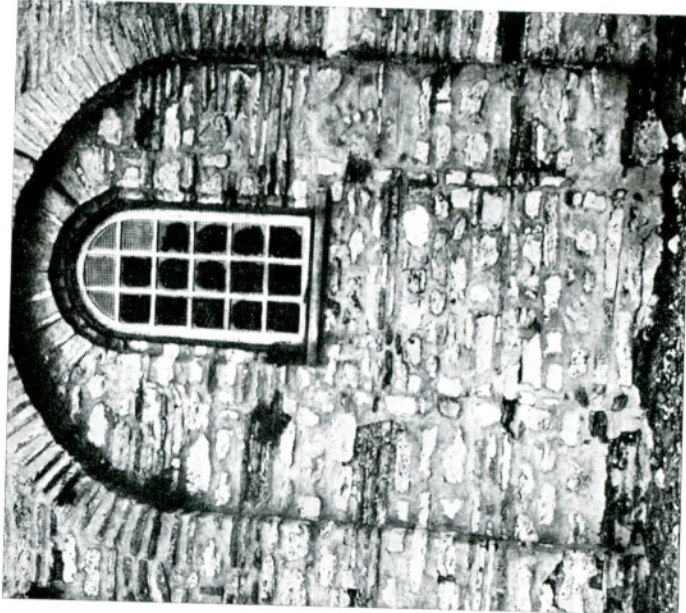
Res. 14. — İç nartekste yontulmuş pilpayelerden biri.
Fig. 14 — One of the piers of the narthex,
hewn to more slender proportions.

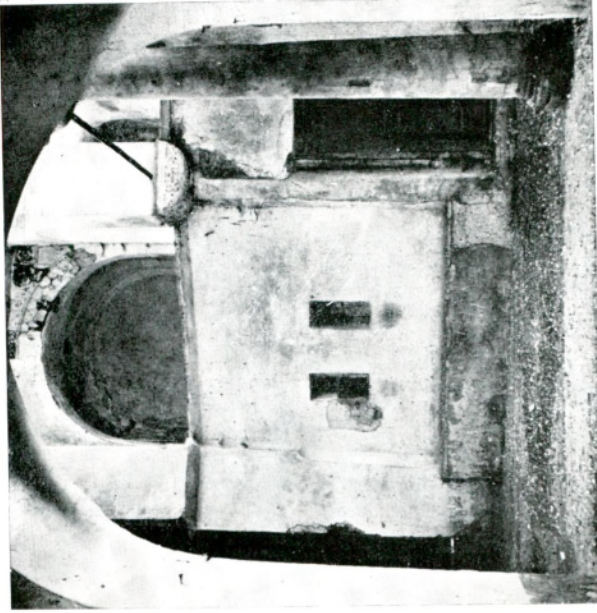
Res. 13 — San'atkarâne yapılmış mermer minber.
Fig. 13 — Ornamented minber.

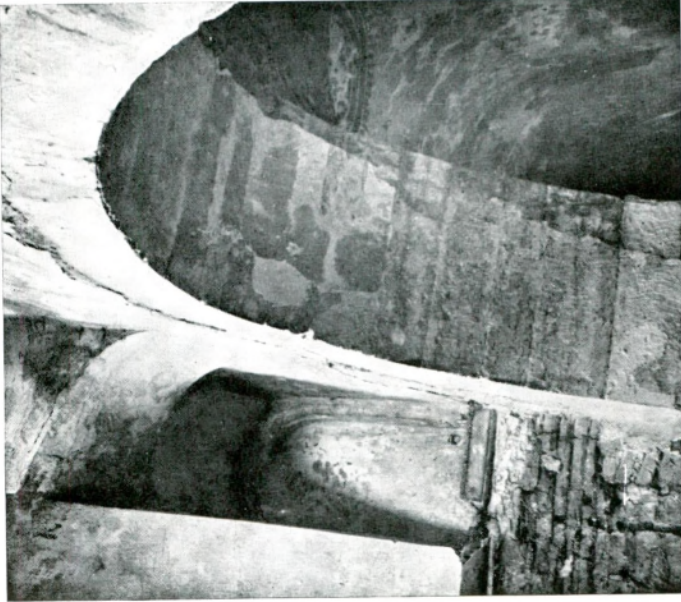
Res. 16 — İç narteksten bir kısım.
Fig. 16 — Part of interior narthex.

Res. 15 — Hariç cephelelerdeki pencereleer.
Fig. 15 — Windows in exterior facade.

Res. 18 — Pareklesiyon'daki karşıklı sütunlar.
Fig. 18 — Columns in the Parecclesion.

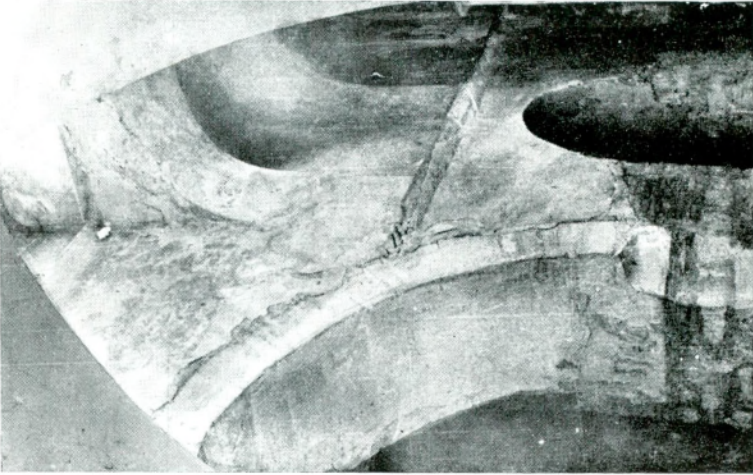

Res. 17 — Kilise mecmuasına mekân bütünlüğü verilme
için kaldırılan sütunların yerine yapılan geniş kemerler.
Fig. 17 — An Arch built to replace a column that
was removed.

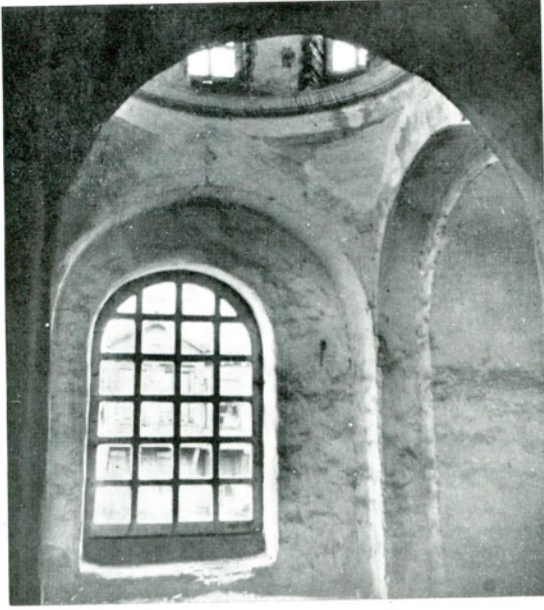
Res. 20 — Paraklesiyon'un kuzey duvarında bulunan mozaik.

Fig. 20 — Mosaic in North wall of the Parecclesion.

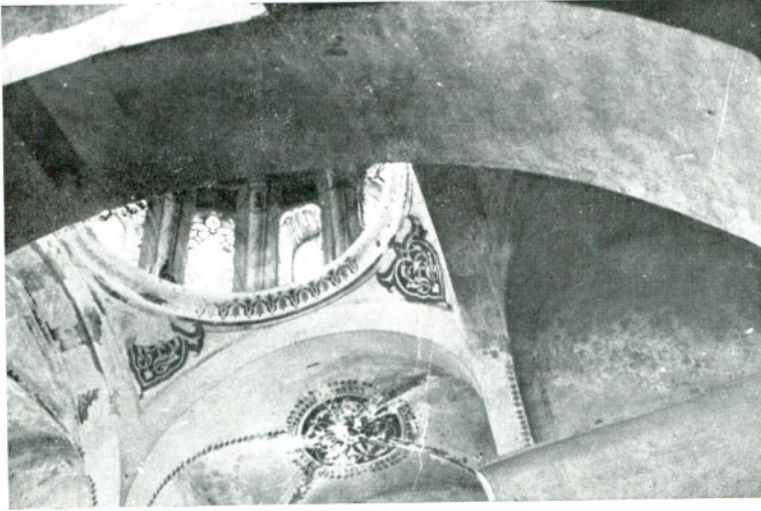

Res. 19 — Paraklesiyon'la merkezi binayı birbirine bağlayan kalın beden duvarı.

Fig. 19 — Massive Wall between the Parecclesion and central building.

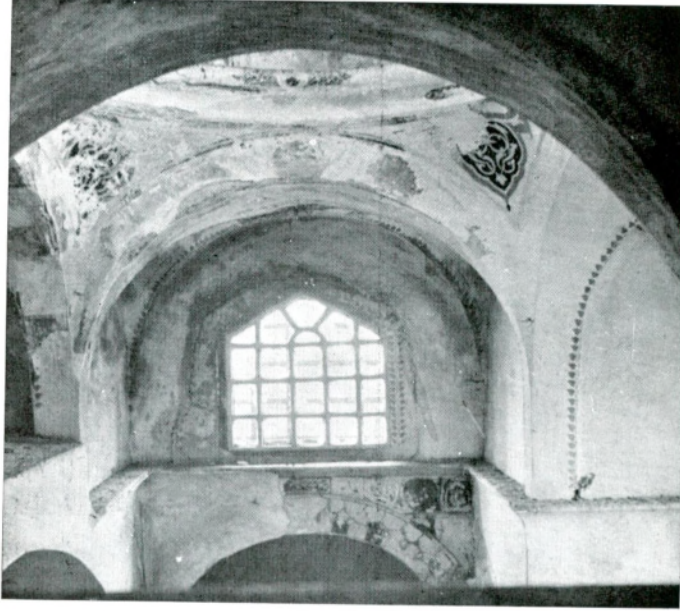

Res. 21 — Paraklesiyon üzerindeki galeri.
Fig. 21 — The gallery above the Paraccesion.

Res. 22 — Mozayıklı kubbenin kasnak etrafındaki penceleri.
Fig. 22 — Windows in the drum supporting the dome decorated
with mosaics.

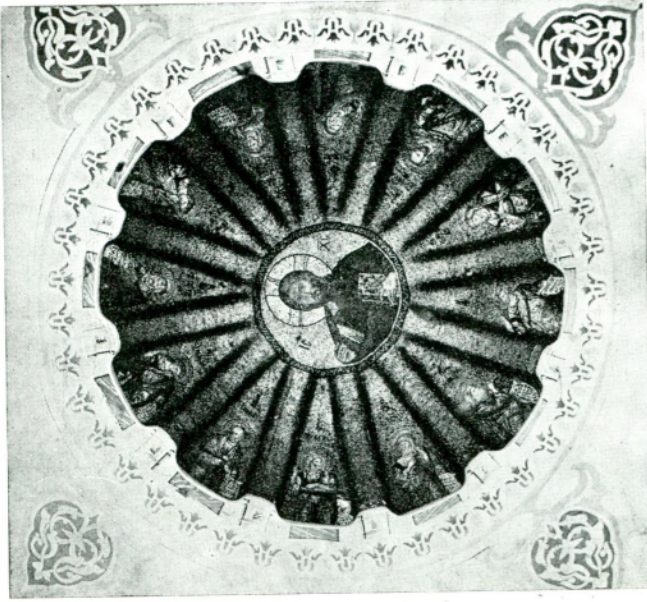

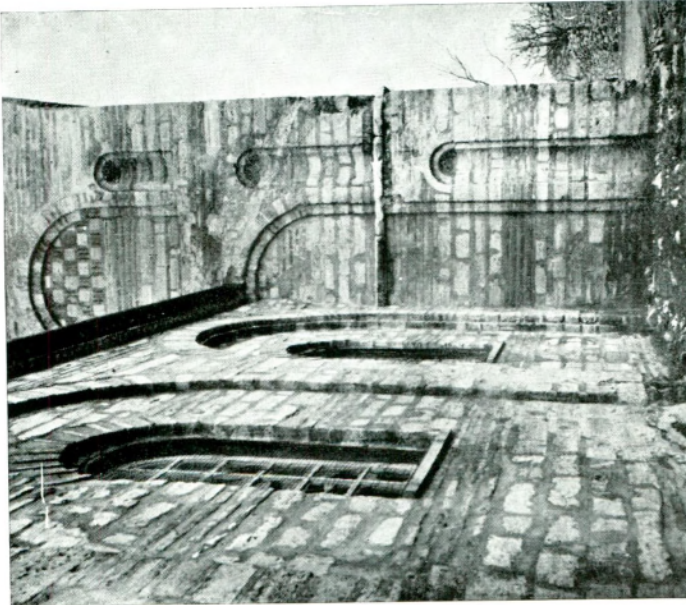
Res. 23 — Üst galeriden paraklesiyona bakan bir boşluk.
Fig. 23 — An aperture in upper gallery looking into the paraklesion.

Res. 24 — Paraklesiyonun fasadını süsleyen arkatürler ve minare ile
bina arasındaki taşıyıcı kemerler.
Fig. 24 — A general view of the church.

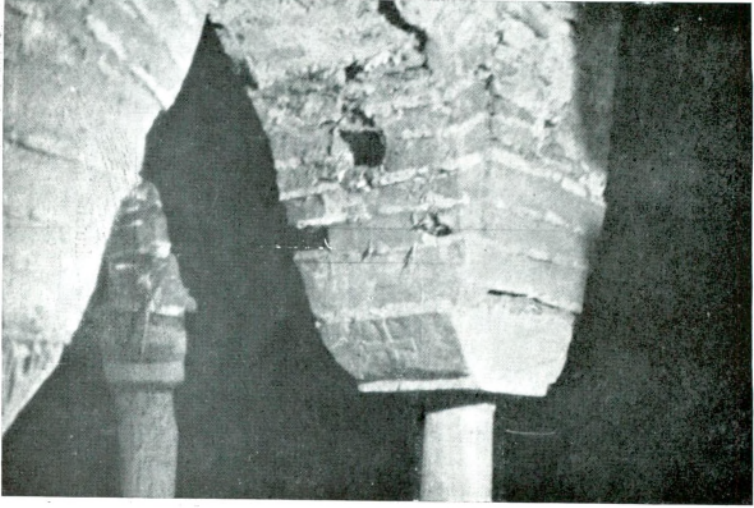

Res. 26 — Paraklesiyonun kubbesindeki mozaik.
Fig. 26 — The mosaics in the dome of the Parecclesion.

Res. 25 — Dış galerilerin paraklesiyondan daha sonra yapılmış bir ek olduğuna şüphe bırakmayan mimarî bir vesika ve inşai teknik.

Fig. 25 — Walls, the structure of which proves that the outer galleries have been built at a later date than the parecclesion.

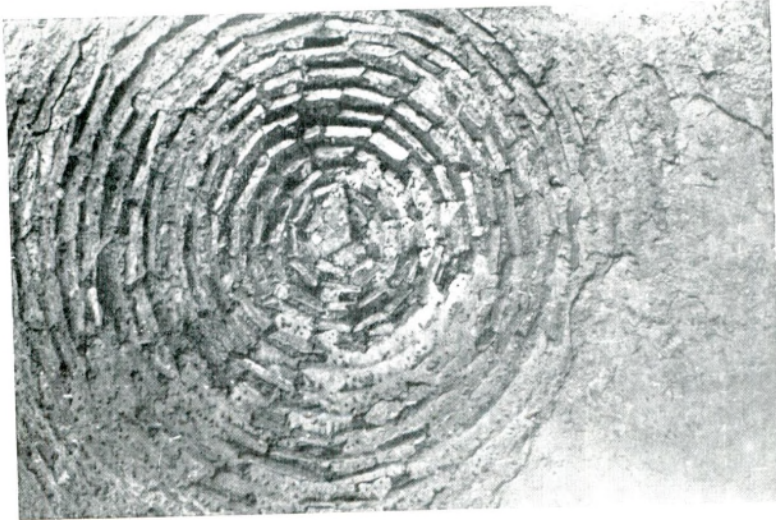
Res. 27 — Merkezi binanın altındaki sarnıç.
Fig. 27 — The cistern under the building.

Res. 28 — Sarnıca vaktiyle ışık veren pencere yeri.
Fig. 28 — Window opening which formerly gave light to the cistern.

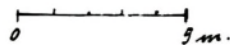
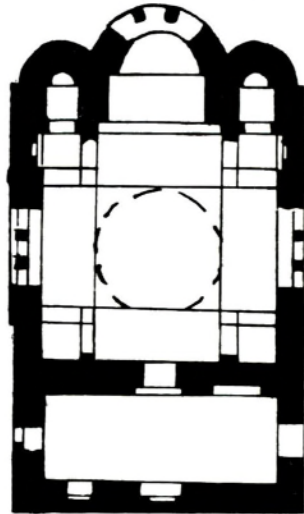
Res. 29 — Pammakaristos'un doğu istinat duvarı önünde
küçük bir sarnıç
Fig. 29 — A small cistern near the Eastern retaining wall
of the Church of Pammacaristos.

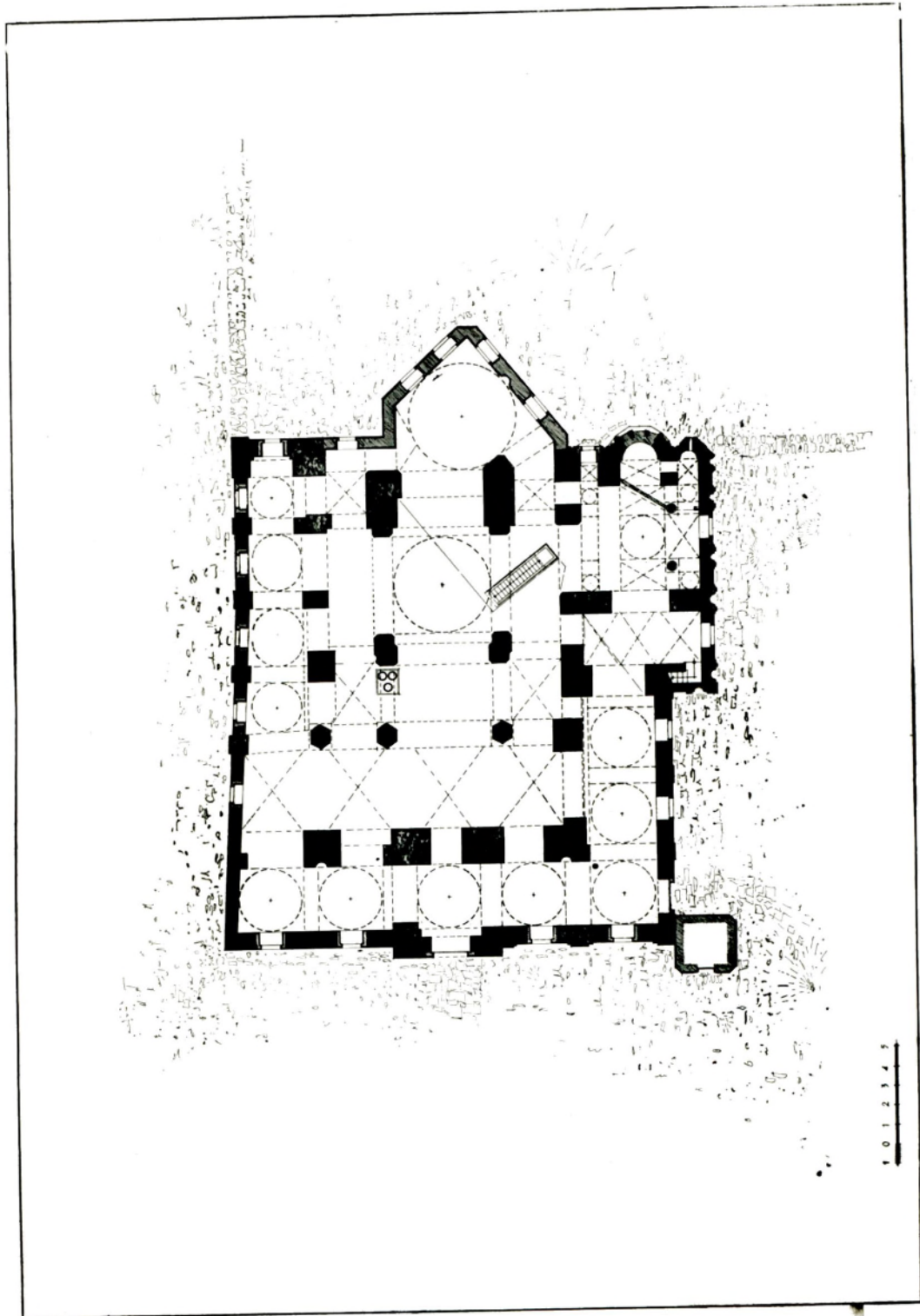
Res. 30 — Kuzey galeriyi örten kubbecikler.
Fig. 30 — One of the small domes above the Northern gallery.

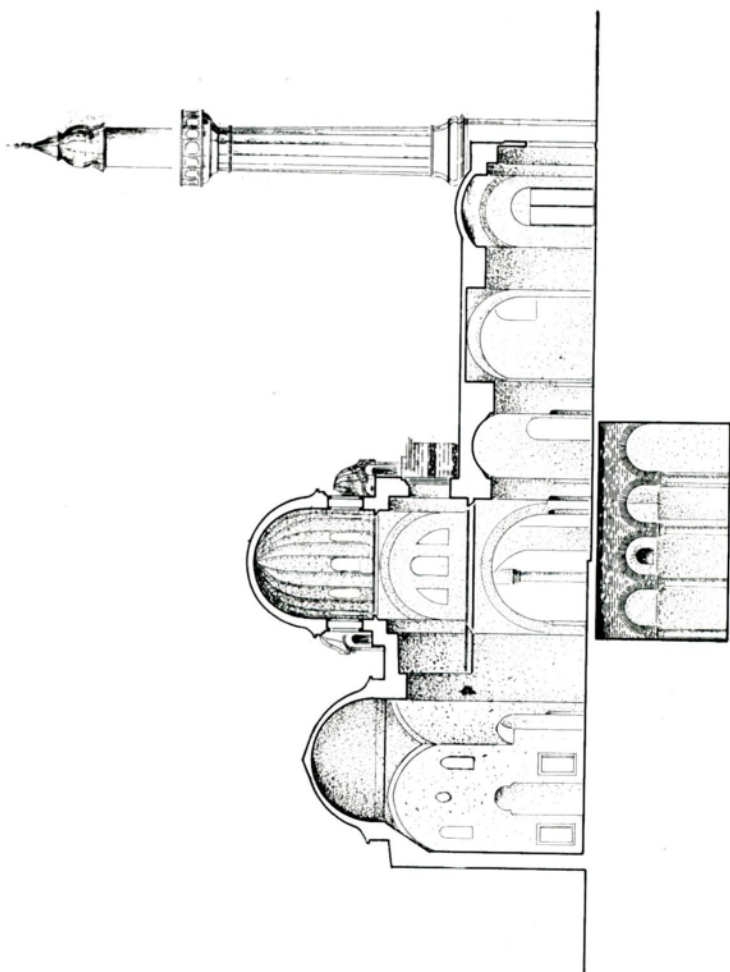

Res. 31 — Harami Ahmed Paşa camii (Eski Ayayani kilisesi).
Fig. 31 — Mosque of Harami Ahmed Paşa, formerly
church of St. John Baptist in Trullo.

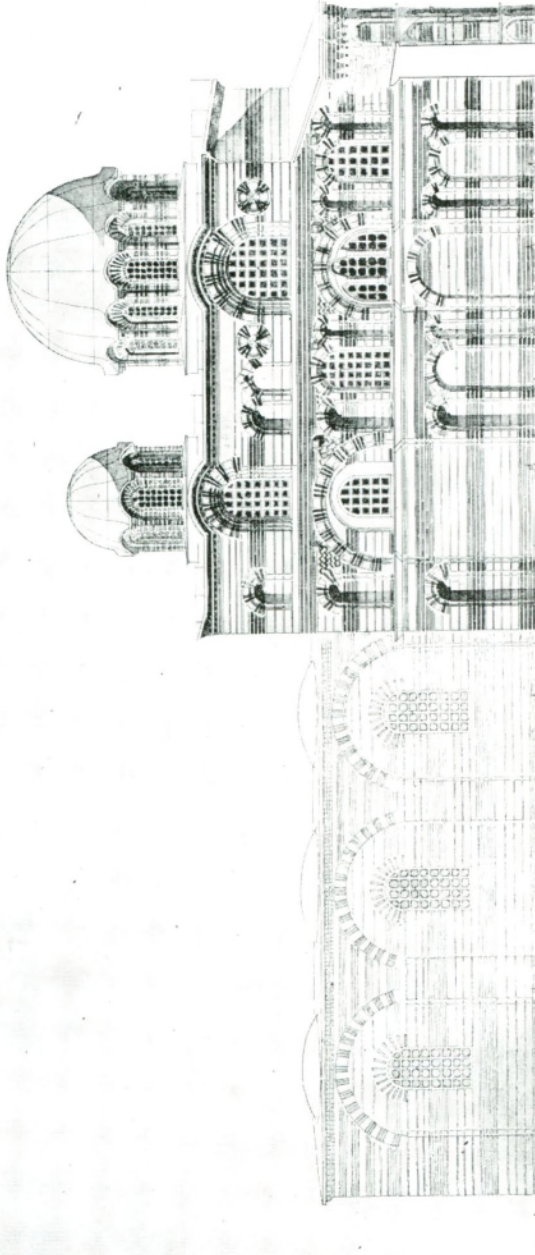

Res. 32 — Ahmed Paşa camii plânı.
Fig. 32 — Plan of the Mosque of Ahmed Paşa.

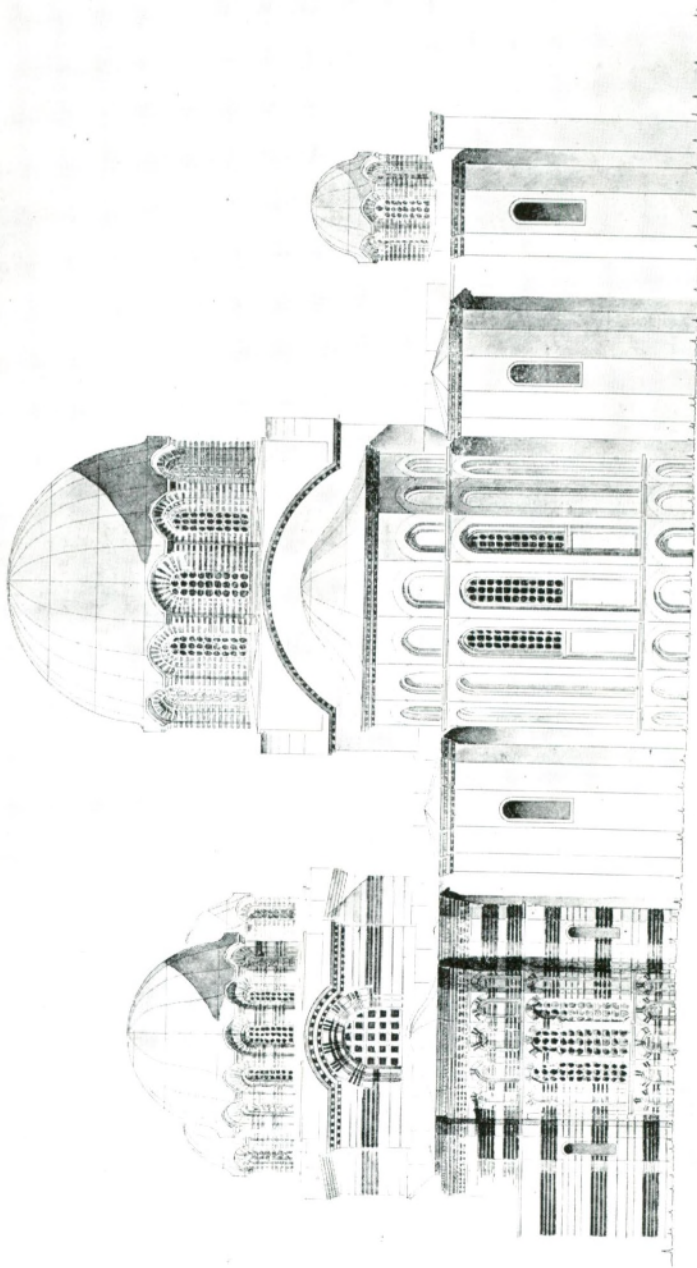

PAMMAKARISTOS FETHIYE CAMII BOYUNA KESIT NO 2

Pammakaristos - Fethiye Camii Güney Cephesi No. 3

Pammakaristos - Fethiye Camii Dogu cephesi No. 4

zaiklerin zerafet ve güzelliklerini iyice seçebilmek için dürbün kullanılmasının yerinde olacağını hatırlatmak isterim.

İsa'nın takdis halinde tuttuğu sağ elin altına tesadüf eden tasvirin, başındaki hâlenin üstündeki yazının delâletiyle, enbiyadan Ezechiel = Hazkiyel'e ait olduğu anlaşılmaktadır. Sağ elini göğüs hizasına kaldırmış olup açık bir varak tutmakta, sol eliyle de yazılı bir tomar taşımaktadır. Saç ve sakalı mebzul, yüz hafifçe sağa dönük, gözler ise biraz sola müteveccihdir. Elmacık kemikleri iri ve çıkık, bıyıklar ensiz ve uçları aşağı sarkık olup geniş bir libasa bürünmüş, sola doğru yürür bir durumdadır. Tomarın üzerinde: "Burada hayvan ve tekerlekleri yol alıyorlardı,, ibareleri okunmaktadır.

Bunun solunda, yine başının üzerindeki yazının delâletiyle Nebi İsa'ya ait tasvir görülmektedir. Vücut ve başı profile yakın derecede sola çevrili, sağ el çene hizasına kadar kaldırılmış, saç ve sakal kabarık — bu kısım ihtimal kubbenin sızmasından müteessir olmuştur — vücut dolgun ve geniş bir libasa bürünmüş olup sol elde tuttuğu tomarda şu ibareler görülmektedir: "İşte rab, gökte sis ortasında oturuyordu,,.

Evvelkinin solundaki tasvir, Musa'ya ait olup bunda sarışın ve genç bir adam hali vardır. Vücut hafifçe öne doğru eğilmiş, başını kubbeye doğru çevirerek sağ elini İsa'ya doğru kaldırmış vaziyettedir.

Bunun solundaki tasvir, Yere miya'ya ait olup ihtiyar bir adam şeklindedir ve elinde açılmış üç köşe ve üzerinde bir kaç harf bulunan bir tomar tutmaktadır. Bundan sonra enbiyadan Sofoni'nin tasviri görülür. Başu mâil ve sola dönük, az saçlı ve açık alınlı, sakalı az ve siyah, sağ elinde "Hepsinin üstünde olan hâkim,, ibaresini havi tomarı ve sol eliyle elbisesini tutmaktadır. Yine bunun solunda baş tarafındaki yazıdan anlaşıldığına göre Mihail = Miha tasviri vardır. İhtiyar bir adam kıbalinde olup sağ eli takdis halindedir, sol eli ise tamamen serbesttir.

Enbiyadan Jonel de, elleriyle açık bir tomar tutmakta olup ak saç ve sakallı ihtiyar adam halinde tasvir edilmiştir. Hâmil olduğu yazı şudur: "Allahın azamet bahşettiği ey kâinat, cesaret al ve sevinç göster,,.

Bunun solunda başının üzerindeki yazının delâletiyle Zaharya = Zekeriya'ya ait olduğu anlaşılan tasvir vardır. Sol eliyle tutmakta olduğu tomarda : "Hâkim-i mutlak Tanrının dağı Cebel-i mukaddes,, ibareleri okunmaktadır. Zekeriya geniş bir libasa bürünmüş, baş fazlaca sola mâil, güzel yüzlü ve matruş bir genç halinde tasvir edilmiştir.

Bunun solunda enbiyadan Abdiyas = Obadiya'nın tasviri vardır. Saç ve sakalı iyice beyazlanmış olan Abdiyas, iri yapılı, sert bakışlı bir ihtiyar halinde gösterilmiştir. Sağ eliyle tuttuğu tomarda : "Halâs , Sion dağındadır,, ibaresi yazılıdır.

Abdiyas'tan sonra gelen enbiyadan Habakuk dahi, genç bir adam halinde resmedilmiştir. Bunun gerek duruşu, gerek veçhindeki letâfet ve taravet dolayısıyla Zekeriya'ya çok benzeyişi vardır. Elinde taşıdığı yazıda : "Senin işittiğini işittim ,, ibâresi okunmaktadır:

Evvelkinin solunda, yine yazının delâletiyle Onas = Yonis'e ait olduğu anlaşılan eski hatiplere mahsus libasa bürünmüş, sol eli göğsünde, olan şahsın sağ eliyle tuttuğu tomanın üzerinde : "Dua ve niyazım senin mukaddes mabedine ulaşsın,, ibareleri okunmaktadır.

Bundan sonra sağda, bu figürle Ezehiel'in arasındaki tasvir, Malachia'ya aittir. Bu da ihtiyar ve sakallı bir adam halinde resmedilmiştir. Sağ elinde tuttuğu tomar : "İşte ben meleğimi gönderiyorum,, ibaresini havidir. Kubbenin etrafındaki mozaikle yapılmış peygamber resimleri bununla hitam bulur.

Bütün bu peygamberlerin manâlı bakışları, hâl ve tavırlarındaki değişiklik ve hareketler, beyaz elbiselerin koyu mavi, yeşil, menekşe ve kahve rengi gölgeleri artistik tradisyonel tiplerden ayrılıp daha şahsî ve hareketli bir eser yaratılmak istendiğini gösterir.

Bu gurupun ortasında bulunan İsa'nın resmi asla kaba ve sert değildir. Çehresi, Ka'riye camiinin narteks kısmındaki mozaik gibi beşerî tavır ifade etmez. Bütün bu mozaikler, binanın inşa tarihiyle yaşittir. Yani XIV. asır masnuatındandır.

İşte debdebe ve ihtişamından bahsettiğimiz paraklesiyon,

Malaksus'tan naklen Manüel Gedeon'un kitabında²² aynı zamanda mabedin skenophylakion'u, yani eşya ve evani i mukaddese ile beraber bilâhare Patrik I. Yeremiyas zamanında vukubulan yangından kurtulabilen hatt-ı hümayunlarla kuyudat-ı sairenin hıfzına mahsus bir hazinesi olduğunu söylediği yer burası idi. Bu müellif, kıymetli eşyadan bahsederken Martin Crusius'un Turco-graecia'sından da iktibaslar yapmakta ve bilhassa Malaksus'un tarifatını şu yolda nakletmektedir:

"Patrik II. Yeremiyas, hayreti mucip büyük ve mukaddes tahtı, gayet ince bir san'at eseri olarak vücade getirmiştir. Bu taht, yeşil, siyah ve daha bir çok çeşitli renklerde olmak üzere gayet güzel ve kıymetli kemiklerle ve kısmen altınla tezyin ve tezhib edilmişti. Patriğin durduğu mahallin üzerinde Hazret-i İsa'nın altından yapılmış tasviri vardı. Büyük bir ihtişam arzeden bu tahtın bir tarafında büyük ve çok güzel bir ikon bulunuyordu ki, Hazreti İsa'nın salipten indirilmesini ve mukaddes na'sın gömülmesini gösteriyordu. Bunun yanında gümüşten mâmul bir kandil aşılı idi. Kilise altın eşya ve evani ile o kadar zengin bir tarzda tezyin edilmişti ki geceleyin ışıklar yanmadığı halde insan kendini bol güneşle ışıklanmış bir yerde zannederdi,,.

Bu zat, patrikhânenin bir de kütüphânesinden bahsederse de müellif Gerlach'in bu kütüphânenin az kitap ihtiva ettiğini kayıt ve ilâve eder.

* * *

Müellif Gedeon, Malaksus'a atfen kilisede yapılan tamirlerin II. Dionisiyos, II. İyuasfa ve II. Yeramiyas'ın eseri himmet olduğunu söyler.

Yukarıda Pammakaristos'un geniş avlusu etrafında bir takım zaviye ve hücrelerin mevcudiyetinden bahsetmiş, hattâ VI. Mırmıroğlu'nun "Fatih devrine ait vesikalar,, kitabının 81. sahifesinde eski bir eserden muktebes resmi de zikreylemiştik (res. 1. Gedeon'un naklettiğine göre, Patrik Dionisiyos patrikhâne avlusu içinde bu müstemilâtın batı kısmını inşa ettirmiş ve altı üstlü dörder hücre ile bir de patriklerin binnek atları için bir ahır yaptırmıştır. Yalnız Dionisiyos'un ikinci parikliği esnasında yaş

²² M. Gedeon, İstaubul'da Patrikhâne binası ve mâbedi, s. 53 v. d.

çok ilerlemiş olduğu için ata binemez olmuş; kilise işleri için bir yere gidip gelmek icab ettiği zaman yaya gidip gelirmiş. 1555 de manastır, sağlam bir ihata duvarı içine alınmış ve burası âdeta mahfuz bir kale haline sokulmuştur. Yine aynı müellif, patrikhânenin civarında gayet güzel iki kasır ile bir fırın ve bir de değirmen yapıldığından bahseder.

Yukarıda gösterildiği gibi, 1591'e kadar 138 yıl patrikhâne olarak kullanılan Pammakaristos hakkında Hadikat-ül-cevami'de şu malûmata tesadüf olunur:

“Cami-i mezbur kiliseden münkalibtir. Hin-i fetihtе ibka olunan kiliselerden olup 1000 tarihinde vukubulan bir niza' üzerine yedlerinden ahzolunarak Sultan-ı zaman Murad Han-ı sâlis hazretleri cami-i şerffe tebdil eylemiştir. Vazaifi Ayasofya-i kebir haremindedeki türbesinde verilir ve avlusunda Sadr-ı âzam-ı vakit bulunan Sinan Paşa'nın bir medresesi vardır ve iç kapısı ittisalindeki çeşme ile bâb harici fevkindeki âli mektep, Maktul İbrahim Paşa'nın damadı ve kethüday-ı sadr-ı âli olan maktul Kethüda Bey Mehmet Ağa'nındır. Mahallesi vardır., (Cild 1, s. 157). Zaman zaman tâdiller, ilâveler görmüştür. Fakat, müelliflerin bahsettikleri zaviye, kasır gibi şeylerden zamanımıza kadar bir şey kalmamıştır. Hiç şüphesiz, bunlar kiliseler gibi itina ile inşa edilmiş metin yapılardan değillerdi. Hattâ cesim bloklarla vücude getirilmiş olan mabedlerin bile hava tesiri ve yer sarsıntıları gibi tabiat hâdiseleri karşısında ne hale gelmiş olduklarını izaha hacet yoktur.

İnceleme sıralarında rastlanan önemli bir durum:

Pammakaristos manastırı hakkında gerek eski, gerek yeni literatürde, hattâ plân ve rölelerini yapan Ebersolt, Thiers ve Millingen gibi maruf âlimlerin telifatında dahi binanın bir sarnıç üzerinde yükseldiğinden asla bahsedilmemiştir.

Bu küçük eserin vücude getirilmesi için yapılan incelemeler esnasında göçmüş döşemenin yardımıyla Pammakaristos'un büyük bir sarnıç üzerine inşa edilmiş olduğu görülmüştür. Asırlardan beri kendini gizlemiş olan bu sarnıcın içine oldukça müşkül şartlarla girilmiş, plân ve resimleri yapılmıştır (lev. 5).

Gerçi Filoksenos (Binbirdirek), Aetius gibi sarnıçların üzerlerinde muazzam saray binaları bulunduğunu Aya İrini (Askerî Müze), Ayios Studios (İmrahor İlyasbey camii), Myreleion

(Bodrum veya Mesih Pş. camii), Pantokrator (Zeyrek camii) gibi kiliselerin yanlarında veya yakınlarında bulunan bazı sarnıçların statique bakımından binalara bir hizmetleri olmadığını biliyoruz. Fakat kilise gibi dinî bir binanın sarnıç üzerinde tesis ve inşa edilmiş olduğunu vâzihan burada görüyoruz.

Hiç şüphe yok ki bu buluş ve müşahede, Bizans mimarisıyla ve kilise tarihiyle meşgul olanların pek yakından ilgisini celbedecek mahiyettedir. Bu önemli tezahürü IV. Türk Tarih Kongresinde (1948) bir tebliğle açıklamış bulunuyoruz.

Pammakaristos'un kâin bulunduğu mevki ve çevresinin arzettiği hususiyetlere göre dinî bir site olduğunu kabul etmek lâzımdır. Bidayette sitenin suya olan ihtiyacını temin için merkezî bir yerde inşa edilen bu sarnıçın üzerine sonraları bu sitenin en önemli merkezi oluşu ve tepenin de silüetinin en tesirli yeri bulunuşu hasebiyle, Pammakaristos üzerine inşa edilmiştir. İşte Pammakaristos sarnıcının rasyonel ve bilinen Bizans sarnıçlarından farklı oluşu binanın statique sıhhatini temin için bilâhare tadil edilmiş ve esas kubbeyi taşıyan ayakların altına rastlayan kısımların tamamıyla duvarla örülmüş olmasından ileri gelmektedir.

Netekim res. 28'de görüldüğü veçhile kuzey duvarında sonradan doldurulmuş bir pencereden sarnıcın tepenin bu hâkim yerinde inşa edilmiş olduğu ve bilâhare kilise ve müstemilâtının inşası sırasında zemininin düzlenmiş ve tevsi edilmiş bulunduğu istidlâl olunabilir.

Sarnıç, bidayette müstatil bir plân arz etmekle beraber, yukarıda zikrolunduğu gibi, esas kubbe, tam sarnıcın merkezi üzerine gelecek şekilde inşa olunmuş ve bu kubbeyi taşıyan pâyelerin altı sonradan duvarla örülmüştür. O şekilde ki, kubbeden ve diğer inşaat kısımlarından gelen şakulî yükler, sarnıcın temeline kadar duvar içinde inkitasız intişar eder. Sarnıcın tonozları ise yalnız kilisenin döşemesini taşır.

Sarnıcın bugünkü hali rekonstitüsyon plânında mevcuttur (lev. 2,5). 14 adet narin sütun üzerine doğu batısı istikametinde atılmış kemerlerin üzerine İrani tarzda (sırf kalıp tasarrufu için tuğla sıraları aynı müstevi içinde olmayıp birbirinin üzerine yaslanırcasına) örülmüştür. Sütunların kutur ve irtifa farkları gözönünde tutulursa bunların gelişi güzel bina bakiyelerin-

den toplanıp getirilmiş olduğu kanaatine varılır. Keza aynı şeyi sütun başlıkları için de söyleyebiliriz. Bunların içlerinde düz, haçlı ve akant yapraklı olanları vardır. Apsidin altına tesadüf eden sütunların kaideleri su sathı seviyesindedir. Bu da sarnıç tabanındaki kaidelerin kademeli olduğunu hatıra getirebilir. Fakat bugün diğer kısımlarda sarnıcın derinliğini dakik surette tayin etmek, dibindeki teressubat yüzünden, imkânsızdır.

Sütun başlıklarının aynı seviyede olmaması yüzünden meydana gelen aksaklık, bidayetden kemer başlangıcına kadar örülmüş olan uzunlu kısıklı tuğla pilpayeler ile bertaraf edilmiştir (res. 27).

Ekso-narteks'deki kuyu bileziği sarnıcın üstüne tesadüf eder (res. 2). Sarnıç su sızdırmayan kalın bir sıva ile sıvanmıştır. Beden duvarlarının kalınlığını ölçmek kabil değildir. Fakat dehlize geçit vermek için yırtılan duvar kalınlığının bir buçuk metre olduğuna bakılırsa sarnıç duvarlarının aynı kalınlıkta olduğu kabul etmelidir. Esasen bir buçuk metre kalınlık umumiyetle Bizans sarnıçlarında kabul edilen bir ölçüdür.

Merkezî nefin altına tesadüf eden tulâf kısımda karşılıklı dörder ve apsid kısmında dahi birer sütun vardır ki bu suretle sütunların sayısı onu bulur. Bu kısmın üzeri tonozla örtülü olup bunlar da kemerlere oturmaktadır. Kemerler kalın harçla derzlenmiş tam nısıf daire teşkil edip kısa bir pilpayeye basmaktadır. Bütün bu konstrüksiyon, basit motifli bir direk başlığı vasıtasıyla narin sütunlara basar. Sarnıcın eni 9,60; boyu da 13,70; tabandan tonozla kadar yüksekliği de 5,50 metre kadardır. Direkler arasındaki mesafe 2 metre olup direk gövdelerinin kalınlığı 0,50 ve yerden başlığa kadar olan yükseklikleri de 2,80 metredir.

Paraklesiyonun merkezî kubbesinin altında başlıyan bir metre genişliğinde geçit, batıya doğru 3,50 metre devam ettikten sonra, istikametini değiştirerek kuzeye doğru döner ve burada sarnıç tabanının 3 metre yüksekliğinde sonradan yapılmış bir sed duvarı ile birleşir. İşte eski ve yeni literatürde Maria Dukena'nın zevci Mihail Glabas Tarhaneiotis'in na'sını gömdürdüğü yer burasıdır. Son zamanlarda temizlik bahanesiyle açılan delikten dökülen muzahrafatla bu mahal doldurulmaktadır.

Fethiye sarnıcı :

Camiden bahsederken yanındaki sarnıçtan da bahsetmek yerinde bir iş olur. Büyük şehirlerde gerek kaynaklardan gerek muhtelif tertibat sayesinde su tedarikine ne derece önem verildiği bilinen bir hakikattir. Byzantion gibi daima düşman tecavüzüne uğramak ve dışardan isale edilen su yollarının tahrip edilmek tehlikesi karşısında bulunan bir şehirde kesretle sarnıçlar tesisine zaruret görülmekte idi. Bu itibarla saraylarda, resmî ve hususî büyük binalarda ve her ikisinin civarında birer sarnıç tesis ve inşa etmek âdet ve an'ane halini almıştı. Meselâ yukarıda söylediğimiz gibi Studios, Teodosia ile İrini kiliselerinin birer sarnıcı vardı. Binbirdirek sarnıcının da muazzam bir sarayın subasman kısmını teşkil ettiği malûmdur. Karagümrükte, hâlen içinde stadyum tesis olunan Bizansın en eski ve üstü açık sarnıcının arka tarafında bulunan üzeri kapalı sarnıç da Bizans büyüklerinden Aetius isminde birinin sarayının bodrumunu teşkil ediyordu. Butün bu sarnıçlar, şehir haricinden gelen sularla veya damlardan akan yağmur sularıyla dolardı.

Bahis konumuzu teşkil eden sarnıç da Pammakaristos kilisesine ait bir sarnıç olup apsid arkasında ve sedin altında bulunmaktadır. Sarnıcın uzunluğu 21, eni de 6 metredir. İki sıralı olmak üzere içindeki direklerin sayısı 14 tanedir. Sütunlar muhtelif kutur ve yükseklikte ve taşmakta oldukları başlıklar da iyonik, dorik nizamındadırlar. Sarnıca seddeki delikten girilir. Yakın bir zamana kadar zemini toprak ve taşlarla örtülmüş olup müzahrefat sütun başlıklarına kadar yükselmekte idi. Vâki olan ricamız üzerine Fatih kaymakamı tarafından Nisan 1947'de verilen bir emir üzerine sarnıç temizlenmiştir.

Bu sarnıcın plân ve rölevelerini yapan Ph. Forchheimer ile J. Strzygowski²³ ihata duvarlarının ovaya bakan yüzünde kontrforlarla takviye edildiğini, pencerelerin eksik ve köşelerin hafifçe yuvarlak olup siva tabakalarının kubbe kasnağına kadar devam ettiğini kaydeder.

Bundan başka paraklesiyon dışında apsidin hemen önünde ağız kapalı bir küçük sarnıç daha vardır. Yine binanın şarkına tesadüf eden set duvarına mesned teşkil eden bir küçük sarnıç

²³ Die byzantinischen Wasserbehälter von Constantinopel, 1893, s. 75.

daha vardır ki bununla bu mukaddes sitenin sarnıç adedi dördü bulur (res. 29).

Ayios İoannis en Trullo kilisesi:

Patrikhânenin Havariler kilisesinden kadın manastırı olan Pammakaristos'a nakli sırasında rahiplerin civardaki Ayios İoannis kilisesine yerleştirildiklerini yukarıda zikretmiştik.

Bu kilise Pammakaristos'a hemen ikiyüz metre kadar bir mesafededir. XVI. yüzyıl asır vezirlerinden Siyavuş Paşa'nın damadı Hırâmî Ahmed Pş. tarafından 1591'den sonra camie çevrilmiştir. Bu harap camiin eski bir Bizans kilisesi olduğu ve "Ayios Prodromos İoannis en Trullo," adını taşıdığı kesin olarak bilinmekte ise de kimin tarafından ve ne zaman yapılmış olduğu malûm değildir²⁴. İstanbul kiliselerinin bir kaçı müstesna, diğerlerinin bânileri ve inşa tarihleri kat'î surette bilinmez. Eski ve yeni müellifler, iddialarını bir vesikaya ibtina ettiremedikleri için, yürüttükleri mütalea ve mülâhazalarda indî ve farazî olmaktan öteye geçemiyorlar.

Plânı müstatil şeklinde olan bu bina küçük mikyasta ve Yunan salibi üzerine inşa edilmiştir²⁵. Doğu tarafında bir narteks ihtiva etmektedir. Bu salibin ortası, yani nef kısmı yüksek kasnaklı ve etrafı pencereleli bir kubbe ile örtülmüştür (res. 30). Cami olduktan sonra kubbeyi taşıyan kemerlerin altındaki dört sütun kaldırılmış ve bu kemerler tahta mesnedlere bindirilmiştir. Cami uzun yıllar bakımsız kaldığından çok harap bir hale gelmiştir. Bilhassa narteks kısmı göçmüş ve yan duvarlar da maalesef kısmen yıkılmıştır. Kubbesinin üstü kiremitle örtülmüş, kasnağı çevreleyen sekiz pencereden üçü sonradan taşla örülmüştür (res. 31).

Paspatis, 711 tarihine kadar saltanat süren kesik burunlu Jüs-

²⁴ J. Ebersol. Rapport sommaire sur une mission à Constantinople, 1910, s. 14.

²⁵ Paspatis, Byzantini Meletai, s. 303; Van Millingen, Byzantine churches, s. 201 v.d.; Gurlitt, Die Baukunst Konstantinopels, s. 40; Wulff, Altchristliche und Byzantinische Kunst, C. 2; A. M. Schneider, Byzans. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt, 1936, s. 60; Semavi Eyice, İstanbul Ansiklopedisi, Ahmed Paşa Mescidi. maddesi; E. Mamboury. Guide Touristique de Constantinople, 1934, s. 233.

tinyen'in, 227 piskopos'un burada kurulan sinoda iştirâk ettiklerine dair bilgi veren Phrantzes ile onun eserini iktibas edenlerin hatâya düştüklerini, çünkü bu küçük kilisenin 100 kişiden fazla insan istiaab edemeyeceğini söyler ve belki de Phrantzes'in beşinci ve altıncı sinod'un toplandığı yerin kubbe mânâsına gelen trullo'nun müruru zamanla harap ve münderis olan bir saray olması ihtimalinden bahseder.

Velhâsıl son mukadderatı Fethiye'ye bağlı kalmış olan ve tip itibariyle muahhar bir devreye ait olması melhuz bulunan bu harap mabed, eğer kısa bir zamanda imdadına yetişilip onarılmazsa mahvolup gidecektir. Yurd içinde bütün geçmiş medeniyet eserlerini onarmayı ve muhafazayı şiar edinen Cumhuriyet Hükümetimizin bu binayı da mahivden kurtaracağı şüphesiz olmakla beraber Devlet hazinesine ait ödeneklerle başa çıkılamıyacak kadar sayısı çok olan bu kabil İstanbul'daki harap eserlerin "İstanbulu Sevenler Kurumu,, veya "Âbideleri Koruma Kurulu,, gibi özel teşekküllerin de onarım işlerine iştirak etmeleri ve bu teşekküllerin tarih ve san'at namına yabancı kurulların da müzaheretlerini sağlamaları temennisinde bulunmak yerinde bir istek olur, kanaatindeyiz.

THE BYZANTINE CHURCH OF THE HOLY VIRGIN PAMMACARISTOS AT ISTANBUL

Condensed from the article in Turkish by AZİZ OGAN

When Constantine the Great transferred the capital of the Empire in May 330 A.D. to the city to which he gave his name a new period began in the history of art and architecture.

Althouh it would be premature to give it the name of Byzantine in cannot be denied that the reign of Diocletianus (285 - 305) witnessed an important transformation in Roman art.

With the progress of Christianity began the decline of the ancient Pagan art which drew its inspiration from life and from nature. The new art retained the traditions and inheritance of the ancient Greek and Roman art to which, under the influence of the Christian religion, were added numerous elements from the East. The blending of those two schols produced a new art

to which we give the name of Byzantine, and which after a period of infancy, reached its zenith in the 6th century, under Justinian, with St. - Sophia. This new revolution was not entirely free from the influence of the past to which it remained permanently attached.

This influence is noticeable in all the Christian monuments which were erected in diverse places in the East. Those monuments are at the same time strongly marked with the influence of the Christian faith and traditions. It may be said that the birth and development of Byzantine art always bore the imprint of religious inspiration.

Byzantine architects built numerous churches in Constantinople and the environs. That is the reason why they enjoyed the sympathy of that pious people, and the protection of the emperors.

Byzantine architecture offers a type of remarkable character. Perhaps more pains were devoted to the building of churches than palaces. Their exterior aspect was majestic, and the interior of the larger buildings was richly decorated. The walls were adorned with mosaic panels, and the floors covered with various designs in marble and coloured stones. The capitals of columns were beautifully sculptured. This system of decoration is still seen in the period of decline of Byzantine architecture.

In Constantinople, the political and cultural centre of the Empire, all religious buildings preserved as the year 1204 suffered more or less from the damage caused by far as the looting of the Crusaders.

Following the fall of the Latin Empire in 1261 we observe some signs of a renaissance, which however did not last long. Works of art that were destroyed were not replaced by new ones.

When the Turks entered Istanbul nothing was left except St. Sophia, and the churches, obelisks, and walls still existing to-day. The conquerors found themselves in a town that had been for centuries devastated by fires, earthquakes, and fighting.

It is thanks to the care and skill of Turkish administrators and architects that those monuments were preserved from further damage and still exist to-day.

Among the old churches of Byzantium that of the Holy Virgin Pammacaristos occupies a preeminent place. The building, which is equally interesting because of its plan and the elegant floral decoration of its mosaics, is situated in the centre of a large square in the present district of Çarşamba, in the vicinity of Sultan-Selim. A picture drawn in 1584 shows that the church had an atrium surrounded by four walls.

The church comprises two buildings. The western church was built as an annex and a women's convent by Maria Doucaena, wife of Michael Doucas Glabas Tarchaneiotes, who was protostrator, i. e. commander-in-chief of the armies of Andronicus II. Palaeologus. On examining the type and technique of structure of the two buildings we are led to infer that they belong to distinct periods. The central building is undoubtedly older than the Pareccleision, the date of which is certain.

Among the contradictory statements of authors on the date of foundation of the first church Scarlatus Byzantius and Sotiriou declare that it was built by the Domesticus John Comnenus senior, and his wife Anna Dalassene. John was the father of emperor Alexius I. Comnenus. His wife Anna Dalassene was the daughter of Haron, governor of the Byzantine provinces in Italy, who died in 1067.

Under the Latin occupation the Church of Pammacaristos was very much neglected and out of repair. Towards the end of the 13th century, in 1294, it was completely restored by the protostrator Michael Doucas Glabas Tarchaneiotes, nephew of the emperor Michael VIII. Palaeologus (1261 - 1282). Michael died eighteen years after the restoration, and his wife Maria Doucaena built the Pareccleision.

The women's convent was used as such until 1456, when it became the seat of the Patriarch. Some Greek authors relate in detail that Sultan Mehmed the Conqueror visited the Church of Pammacaristos and had an interview with the Patriarch. For 135 years the building was used as the seat of the Patriarch, and then it was converted into a mosque by Murad III.

The building was entered by the gate facing the apsis. At present it is entered by the gate opened at a later date on the left side of the minaret.

The central dome of the church is largest of all. It is five metres across, and is supported by four piers with bevelled angles.

When the church was converted into a mosque the apsis was altered, its direction being turned from East to South-East, and a mihrab was added. In the right aisle a pulpit was built in A. H. 1000. It is a fine specimen of the carving and sculpture of that period.

The pillars supporting the wide arches of the interior narthex were hewn and reduced to more slender proportions in order to obtain wider space. This produced curiously shaped capitals.

The most important and characteristic part of the Church is the funeral chapel, called Parecclesion, built by Maria Doucaena, in memory of her husband, Michael Doucas Glabas Tarchaneiotos. The graceful domes and the variegated charm of the exterior façade enhance the beauty of the Church.

The Parecclesion is surmounted by a central dome interiorly decorated with mosaics. Above the narthex are two small domes. The windows of the small domes gave light only to the gallery above the narthex, being invisible from the chapel. They are now walled in. All the domes are more or less similar in shape. They were doubtless added to vary the monotony of the roof, and they give a harmonious aspect to the exterior of the Church.

In the upper gallery is an aperture looking into the Parecclesion. It was from there that when Maria Doucaena visited the Church she looked down into the burial-place of her husband.

The stones are cut regularly and interspersed with brick patterns, which prove that the exterior façades were not stuccoed at the time of building but at a later date. In a recent restoration the stucco was removed and the exterior façades restored to their original aspect, with pointed joints.

The mosaics in the dome receive sufficient light from the windows in the drum. In the centre is a large-sized figure of Christ. All round are radiating bands, which divide the segments of the dome. In those segments are the figures of twelve prophets, rendered with great skill, the name of each being inscribed above his head. The faces are very expressive, the attitudes varied and full of life. The figures are clad in white garments with blue,

green, violet, and brown shades. The artist has departed from the traditional types, and created a more personal and realistic work. The central figure, representing Christ, is rendered with great skill. The expression is full of mercy and compassion. Those mosaics, which are by far superior to those in the Karya Mosque, are contemporaneous with the building, i. e, they date from the 14 th century.

Ancient and modern writers who speak of the Convent of Pammacaristos, and recent authors who have studied the building give contradictory statements on the date of foundation. None of them mentions that the central building, which is earliest in date, was erected on top of a cistern. While we were preparing a summary study on the Church of Pammacaristos I noticed a hole formed by a piece of paving which had recently collapsed. Through that hole it was possible to descend with great difficulty upon a massive wall, and, with the help of a strong light, to see the interior. This led us naturally to examine the cistern. The bottom is filled with water. Sediments accumulated for centuries, and the refuse recently thrown through the hole have turned the place into a quagmire. It is impossible to make a thorough inspection before emptying all the water and refuse, and that would take a long time. Nevertheless it was possible to calculate the dimensions of the cistern, and the number and intervals of the columns.

This discovery leads us naturally to the following conclusions :

The topographical and mystical characteristics of the Church of Pammacaristos and its environs indicate that it was a religious city AL first. in order to supply the city with water, a cistern was built in a central place. At a later period that place, which was the most important of the city, and occupied a crowning position on the top of a hill, was chosen for the erection of the Church of Pammacaristos, and the Convent was built on top of the cistern. The fact that the cistern of Pammacaristos is different from the usual type of Byzantine cisterns known to us is because it was afterwards altered in order to ensure the safety of the building, and the parts which were under the pillars supporting the main dome were reenforced.

Under the pavement of the Convent is a gallery, one metre wide, and 3 and a half metres long, beginning at a spot beneath the central dome. It follows a western direction and joins a wall 3 metres high, built to reenforce the cistern at a later date. That gallery is the burial-place of Maria Doucaena's husband, Michael Glabas Tarchaneiotos, mentioned by ancient writers.

The Church is at present converted into a museum.

ORHAN BEY İLE BİZANS İMPARATORU III. ANDRONİKOS ARASINDAKİ PELEKANO MUHAREBESİ

VI. MIRMİROĞLU

Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Gıyasüddin Keyhüsrev'in 1242 senesinde Moğollara mağlûbiyeti üzerine Selçuklu devleti pek zayıf düştü ve bundan sonra Selçuklu tahtına çıkan son Selçuklu sultanları birbirleri ile saltanat mücadelesine giriştiklerinden Moğolların himaye ve muzaheretini elde edenler sultanlığa getirilmeğe başladı.

Selçuklu hükümetinin bu zafiyetinden istifade eden ve uçlarla sınır bölgelerinde yaşayan Türkmen beyleri, metbularına karşı gelerek yavaş yavaş istiklâllerini ilân ettiler ve Anadolu'da ufak ufak hükümetler kurdular.

Osmanlı hükümetinin kurucusu telâkki olunan Osman Bey XIII. asrın son şenesinde, bulunduğu yerleri müstakillen idare etmeye başlamıştı. O zamanlarda Osman Bey Sakarya nehrine dökülen Porsuk çayı ile Karasu çayı arasındaki yerlerde bulunuyordu. Bu havalinin cenubu Karacahisar ve Dorileon (Eskişehir) ve şarkı Söğüt, şimali Yenişehir, (bölgesi İznik gölüne kadar) ve garbı Angelokoma (İnegöl) ile Olimbos (Uludağ)'ın şark eteklerine kadar olan yerleri ihtiva ediyordu.

Osman Bey hükümetinin cenup taraflarında kurulmuş olan Germiyan hükümeti vardı ki merkezi Kotiayion (Kütahya) idi. Şark taraflarında Sakaryadan Alios (Kızıl Irmak)'a kadar olan yerler de "Amur evlâtları,"nın (Umur Han Beyliği)¹ idaresi altında idi. Osmanlı hükümetinin bu taraflardaki hudutları sabit ve muayyen değildi. Zira Sakaryadan öte taraftaki yerlerde bir idaresizlik ve anarşi hüküm sürüyordu.

Garp taraflarında merkezi Bergama olan Karesi hükümeti vardı ki o zaman Bizanslıların elinde bulunan Marmara sahiline doğru yayılmak istidadında idi. Osman Bey bu saydığımız üç

¹ İ. Hakkı Uzunçarşılıoğlu, Anadolu Beylikleri, Ankara 1937, s. 57.

hükümet ile çarpışmak ve memleketini büyötmek istemiyordu, çünkü tehlikeli idi. Halbuki memleketinin şimal taraflarında ve Bursa istikametinde Bizanslıların Opsikion tema'sı² ile İzmit (Nikomidyâ) ve İznik (Nikea) şehirlerini ihtiva eden Optimaton tema'sı vardı ki Osman Bey tehlikesiz olarak memleketini bu taraflarda tevsi edebilirdi.

Bizanslılar Osmanlı tehlikesini vakti zamanı ile anlıyamadılar. İmparator VIII. Mihail Küçük Asya eyaletlerini teftiş için yaptığı askerî seyahatında memleketi yalnız Amur³ Türklerinin (Umur Han beyliği) taarruzlarından muhafaza için yalnız şark hudutlarını mümkün olduğu kadar takviye etmekle iktifa etti. Eğer vefat etmemiş olsa idi Karesi emaretinin kurulduğu Ahiraus⁴ taraflarını da tahkım etmek niyetinde idi.

Osmanlı tarihçilerine göre o zamanlar Ertuğrul Söğüt'te⁵ hayatının son günlerini geçiriyordu, Osman Bey ise henüz 22 yaşında genç idi. Bu iki kahraman 1261 tarihine kadar İznik İmparatorluğu içinde yaşadılar ve faaliyet gösterdiler. Bu yerler İznik İmparatoru III. İoannis VIII. Vataçis (1222-1254) zamanında Küçük Asyanın şimal-i garbi tarafını ve Sakarya nehrinin bu tarafını ihtiva ediyordu⁶.

İznik imparatorluğu, o zamanlar Pithika (Taşköprü) taraflarında, Lefkenin şimal-i garbisinde ve Vatheos nehrinin civarında muhkem istihkâmlar yaparak Türkmenlerin şimale doğru yayılmalarına ve Karasu taraflarına yerleşmelerine mani oluyordu⁷.

Selçuklu hükümeti ise İznik imparatorları Laskarislerin zamanında ancak Eskişehir civarlarına kadar gelebilmişti. Zaten

² Tema, Bizanslıların, memleketlerini idare için kabul ettikleri bir idare taksimi şeklidir ki, bizim eski sancak teşkilâtımız gibidir.

³ Amur, Bitinya ile Paflagonya arasında ve Karadeniz Ereğlisi civarında bulunan yerlerde idi. Bu yerlere Bizanslılar «Miriandos» derlerdi (Pahimeris, Mihail VI. 29, s. 502, 505; IV. 27, s. 311, III. 22, s. 221; Grigoras I., s. 140).

⁴ Ahiraus, Macestos nehri civarında, Ulubat ile Pergama arasında ve bugünkü Balıkesir (Paleokastron) 'in yakınlarında idi. Bu şehir Bizans tarihçileri tarafından çok zikrolunuyor (Bk. Pahimeris, I., s. 23, 523, 336; Akropolitis 28, 37, 185; Acta et Diplomata, cilt I s. 119; Nikitas Konyatis, s. 44).

⁵ Söğüt ismi Bizanslıların Sağudaus'ından muharreftir.

⁶ Akropolitis, s. 28 (Heisenberg tab'ı) Dukas s. 13 (Bonn tab'ı).

⁷ Kinnamos A. 5 s. 38 (Bonn tab'ı); Nikitas Honiatis s. 71 (Bonn tab'ı).

Rumlar ile Konya hükümeti arasında 1242'de dostluk muahedesi⁸ akdolunduğu gibi bu muahede 1257 senesinde tecdit olunmuş ve hükmünü Selçuk devletinin son günlerine kadar muhafaza etmişti. Bu muahedelerin mevcudiyetinden dolayı Bizanslılar serbestçe Avrupa taraflarındaki düşmanları ile muharebe edebiliyorlardı.

Osman Bey, Vatheos (Koyun Hisar) civarında 27 Temmuz 1302 tarihinde⁹ Bizans askerlerini mağlûp ederek emaretini etrafa tanıtmış olduğu gibi oğlu Orhan Bey dahi Bizans askerlerini mağlûp ederek Pelekano muharebesini kazanmış ve bu sayede Bitinya'nın en güzel yerlerini ve en büyük şehirlerini zapta muvaffak olmuştur. Bu sebepten naşi Pelekano muharebesi Yakın Şark tarihi için mühim bir merhale teşkil etmektedir.

İstanbulun fethinden 124 yıl evvel vaki olan bu muharebede Osmanlı askerleri, Bizans askerlerini, payitahtlarının yakınlarında mağlûp ve perişan ve imparatorlarını cerh ve kaçmaya mecbur ettiklerinden dolayı, Osmanlılar Anadoludaki Türkmen emaretleri arasında mümtaz bir mevki almış oldukları halde maalesef Osmanlı tarihçileri bu muharebe için ya bir şey yazmıyorlar veyahut pek az malûmat veriyorlar.

1328 senesinde Osmanlılar, Bizans'ta iki imparator (Andronikoslar) arasında tahaddüs eden ihtilâfların doğurduğu dahilî muharebelerden ve Türkmen gemilerinin Ege denizinde vaki olan taarruzlarından¹⁰ istifade ederek ve İznik

⁸ Akropolitis, Hronikon, s. 69 §. Grigoras B. cilt 1 s. 41.

⁹ Pahimeris s. 327, 333-335 § Âşıkpaşazade, s. 21; § İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, cilt 1. s. 28.

¹⁰ Türkmen emirlerinin o devirde Ege denizindeki faaliyetleri hakkında Marko Grandenigo'nun bir mektubunda tafsilât verilmektedir. Bu mektup, Bongars, Gesta Dei per Francos, cilt 2, s. 313 'de neşrolunmaktadır. Grandenigo, mektubunu 1328 senesi eylül ayında Eğriboz adasında yazdı. Bu mektupta diyor ki: Şayan-ı hayret derecede adetleri çoğalmış olan Türkler hakkında bir tedbir alınmazsa bunlar Eğriboz ile Ege'nin diğer adalarına sahip olacaklardır. § Türklerin 1334 senesinde Midilli adasına vaki olan taarruzları hakkında tarihçi Grigoras, Alexios Filantropinos'a yazdığı mektupta izahat vermektedir. Bu mektup R. Guillaud'ın Correspondance de Nicéphore Grégoras adlı eserinde (Paris 1927 s. 167-173) neşrolunmuştur. Bu taarruzlar XIV. asır ortalarına kadar tam şiddetleri ile devam etmişlerdir. 1340 'da Amiral Apokavkos bu bapta Kantakuzinos'a diyordu ki (II. cilt, 537) Türk gemileri Adalara taarruz ederek ahalisini mahv ve perişan ettiler ve Trakya'ya geçerek Makedonya ye hatta Yunanistan ve Mora taraflarında taarruz

ile İzmit'ten bir korkuları olmadığından üçüncü defa olarak Mesothinia'ya yani İmparatorluk payitahtına¹¹ ancak elli kilometre yakınlarına kadar gelmişlerdir.

Yeni İmparator III. Andronikos tahta geçer geçmez İzniği Osmanlıların taarruzundan kurtarmak için Osmanlılar aleyhine harp açmağa karar verdi. Bu İmparator esasen Osmanlılar aleyhine hasmane siyaset takip etmeyi tavsiye ediyordu. Hattâ bu seferin başında bizzat bulunmayı arzu ediyordu¹².

Andronikos fiiliyata geçmeden önce Karasi emiri ve Bulgarlarla sulh muahedesi aktetmek lüzumunu gördü¹³. Sonra aynı maksat için Kizikos'a (Kapudağı yarımadasına) geçti ve şüphe vermek için Erdek'te (Artaki) bulunan Hazret-i Meryemin Mukaddes İkonunu (tasvirini) ziyaret ve takbilini vesile olarak gösterdi. Bundan maksadı, Orhan Beyi hazırlıksız bırakmadı. Erdekten Piğa'sa (Biga'ya) geldi. Evvelce vaki olan muharebeden sonra Karasi beyi Demir Han da buraya geldi ve İmparator ile dostluk ve ademi tecavüz muahedesi imza etti. Andronikos daha evvel Bulgar kralı III. Mihail ile Sozopolis (Sözebolu) ve Anhialos (Ah-yolu) şehirleri arasında bulunan Krimni köyünde aynı mealde bir muahede yapmıştı. İmparator Andronikos III bu veçhile siyasi bir muvaffakiyet kazandıktan sonra Osmanlılar aleyhine sefere hazırlandı. Andronikos 1329 senesinin Mayıs ayında, Trakyadan mümkün olduğu kadar ve alelacele asker topladı. Bu askerler İstanbuldan Üsküdarı naklolundu¹⁴. İmparator, Mesothinia valisi Avcıbaşı Kondofre'yi muharebeye iştirak için davet etti. Bu zat,

evlediler. § Papa Altıncı Klimendos dahi Venedik doğuna 1345 tarihinde aynı mealde mektup yazdı. Bu mektupda M. C. Faure tarafından «Le dauphin Humbert II à Venise et en Orient» adlı esede (Mélanges d' Archéologie et d' Histoire XXVII. 1907) neşrolundu. Türk emirlerinin deniz taarruzlarının önü alınması için Humbert II'nin bir de ehl-i salip seferine teşebbüs ettiğine dair D. A. Zakitinos'un Le Despotat Grec de Morée adlı eserinde (Paris 1932 s. 92) bilgi vardır.

¹¹ Osmanlılar Mesothinia'ya 1301'de ve 1308'de taarruzlarda bulundular; birinci taarruz Vateos harbi ile alâkadardır. İkincisi ise kendilerini Karadeniz ile İstanbul Boğazına kadar getirmiştir. Mesothinia, İzmit körfezi ile Karadeniz arasındaki yerlerdir.

¹² Gregoras, cilt 1 s. 434.

¹³ Kantakuzinos, cilt 1, s. 339-34.

¹⁴ Kantakuzinos cilt 1, s. 342.

Kantakuzinos'un ifadesine göre Türkler ile vaki olan muharebelerde pek mahir bir kumandan olarak biliniyordu¹⁵. 1308'de İstanbul Boğazının Yorus kal'ası (İeron) tepesi ile Aydos (Aetos) tepesine kadar geler. Osmanlı akıncılarının buralardan tardı ameliyesi bunun tarafından vaki olduğu söyleniyordu.

Andronikos'un harekâta başlayacağı şuyû bulunca Orhan Bey bunu önlemeye karar veriyor, piyade ve suvariden mürekkep ordusunu toplıyor, Kocaeli Yarımadasına geçiyor ve burada kendisi için muharebe nokta-i nazarından faideli ve düşmanın harekâtını işkâl edebilecek bir mevki işgal edip orada düşmanı bekliyor. Netice, Osmanlılar hâkim tepelere yerleştiler ve önlerindeki saha arızalı ve düşman kendilerine taarruz etmek isterse bu arızalı araziden geçmek mecburiyetinde kalacaktır.

İmparator ordusu ile iki gün yürüdüktan sonra üçüncü gün sabahı düşmanla temasa geldi. Türkler tepeler hattını tutmuşlardır, Bizans ordusu biraz yürüdüktan sonra Pelekono¹⁶ denilen yerde ordugâhını kurdu. İmparator derhal ordu erkânını topladı, burada tarzı hareket müzakere edildi. Hharb, meclisi arazinin müşkilâtını, bir taarruz halinde harekâtı kesik arazide yapmak ve ondan sonra derbentler içinden geçmek suretiyle devam ettirmek mecburiyetini ve bu bapta tehlikelerini nazar-ı dikkate alarak ertesi sabah muharebeye hazırlanmak, eğer düşman kuvvetli meukilerini terkederek taarruza cesaret ederse muharebeyi kabul etmek, aksi halde muntazam bir vaziyette geri çekilmeye karar verdi.

Bu karar verildikten sonra Bizans ordusu geceyi bulunduğu yerde geçirdi. Sabahleyin Bizans ordusu muharebe nizamını aldı ve muharebeye hazırlandı, Orhan Bey de ordusunu muharebeye hazırladı, ordusunun bir kısmını düşman ilerlediği halde ona bir-

¹⁵ Kantakuzinos'un tarihi, Pelekano muharebesi için çok kıymetli bir mehzadır. Zira bizzat bu muharebede bulunmuştur. Halbuki bu tarihi okurken ihtiyatlı bulunmak lâzım, çünkü bu muharebeyi mufassal bir halde tasvir ederken (Cilt 1, s. 341 - 361) fazla tafsilât verilmesi icab eden vak'aları kısa keserek, güya bazı vukuatı gizli tutmak istediği intibahı vermek istiyor. Diğer tarihçiler ise Kantakuzinos'a nazaran az tafsilât vermektedirler (Grigoras, cilt 1, s. 433, 437. Francis Kitap 1, s. 41, 43. § Halkondilis, s. 23).

¹⁶ Aleksios Komninos dahi 1097'de İznîği Haçlılardan kurtarmak için karargâhını Pelekano'da kurmuştu. (Osmanlı Tarihi, Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1947, İstanbul, Cilt 1, s. 34 § Yorgiadi Arnaki, İlk Osmanlılar, Atina 1947, s. 179).

denbire taarruz edebilmek için bir posu mevziine soktu. Ordunun büyük kısmı tepeler hattını işgal etti. Üçüncü kısım tirendaz suvarilerden mürekkep 300 kişilik bir kuvveti de düşmana mümkün olduğu kadar yaklaşarak, ok menzilinden oklarını attıktan sonra uzaklaşmak ve sonra tekrar gelerek bu hareketi tekrar etmek vazifesini aldı.

Esasen, iki ordu arasında kalmış olan sahanın Türkler tarafından kısmının arızalı ve Bizans ordusu önündeki kısmın düz olması de böyle bir harekete müsaade ediyordu.

Orhan bey düşmanın gerisine taarruz etmek üzere 1000 kişi ve iki yanlarına taarruz etmek üzere de 2000 kişilik birer kuvvet memur etti.

Andronikos, 300 kişilik suvari kuvvetinin tepelerden inerek taarruza başladığını görünce o da ordusunun en seçkin kısmından 300 suvari ayırdı ve bunları mukabeleye memur etti. Bu iki suvari kuvveti her iki taraftan takviyeler görerek bütün gün çarpıştılar. Akşama doğru iki tarafın bu çarpışan kuvvetleri sabah takine nazaran üç dört misli büyümüşü. Akşam üzeri Orhan beyin kardaşı Alâettin bey bütün Türk kuvvetlerini taarruz için hazırladı, buna karşı İmparator da ordusunu hazırladı. Sağ kanadın komutanlığını Büyük Domestikos Kantakuzinos'a, sol kanadın komutanlığını Ioannis Angelos'a verdi, kendisi de merkez komutanlığını deruhte etti.

Bu büyük kuvvetlerin iştiraki ile şiddetli muharebe oldu. Kantakuzinos'a göre muharebe Bizanslıların zaferi ile neticelendi. Halbuki, bu muharebede Bizanslılar bir üstünlük te'min edemediler, Türkler mevzilerini muhafaza ettiler ve vaziyete hâkim oldular. Hattâ Bizanslıların taarruzları için en mühim vazifeyi deruhte eden Büyük Eteriarhis¹⁷ Eksotorho'nun komutanlığı altında bulunan Bizans kuvvetleri harb edemeyecek hale gelmiş olduklarından

¹⁷ Megas Eteriarhis, Bizans İmparatorlarının hassa alayını teşkil eden ve ekserisi yabancı ve maaşlı askerlerden terekkep etmiş bulunan alayın komutanına verilen unvandır. Bu hassa alayı XIII. asırda lâğvolunmuş olduğundan Megas Eteriarhis ünvanını taşıyan zat Sarayın büyük zabitlerinden addolunuyordu ve Sarayda vazifesi, eenebileri İmparatorun huzuruna ithal etmek idi. Bizanslıların son devrelerinde, eenebilere karşı emniyet memurluğu yapanlar dahi Megas Eteriarhis'e merbut idi. (Elefterudakis, Yunan Ansiklopedisi, cilt 5 s. 933).

bunların yerine Büyük Stratopedarhis¹⁸ Manuil Tağarinin komutanlığı altındaki askerler geldiler.

Harbin birinci safhası burada bitiyor. Zira İmparator, Orhan Beyin bulunduğu tepeye taarruz etmekte bir faide görmediğinden askerlerini geri çekti.

Bu suretle Orhan Bey bir gün zarfında Bizans askerlerini sarp arazi içinde taarruza çekmeye ve bu suretle bunları yormaya muvaffak oldu.

İki tarafın zayıyatı hakkında Kantakuzinos'un verdiği rakkamların hayret uyandırmaması imkânsızdır. Zira harbin bu safhasına kadar Osmanlılardan 300 ve Bizanslılardan yalnız bir asker maktûl düştüğünü yazıyor. Gerçi mecruhlardan bahsediyor ise de, yaralıların da Orhan Beyin ordusunda daha fazla olduğunu ima ediyor. Eğer Kantakuzinos'un yazdığı gibi muharebe çok şiddetli ve çarpışma büyük olmuş ise verdiği rakkamların doğru olmadığı kanaatini uyandırmaktadır ve şayet verdiği rakkamlar doğru ise büyük bir muharebenin vukubulmadığı ve ancak ufak tefek çarpışmaların yapıldığı ve her iki tarafın bir muvaffakiyet te'min edemediği neticesi çıkıyor.

Bizanslıların hakikî zayıyatını Kantakuzinos'un göstermek istemediğine şüphe yoktur. Zira daha bitaraf olan Nikiforos Grigoras, bu muharebe hakkında diyor ki: "Akşama doğru Bizans askerleri, Osmanlı askerleri ile aynı kuvvet ve vaziyette idiler ve şeciane muharebe ediyorlardı ve düşmanın taarruzlarını muvaffakiyetle defediyorlardı,,. Eğer hal ve vaziyet Kantakuzinos'un dediği gibi olmuş olsa idi Andronikos'un ve bunun müşaviri olan Kantakuzinos'un bu muharebeden sonra vukubulan hareketlerine başka bir manâ vermek lâzım.

Zira bu muharebe, muhariplerden hiç birisinin leh veya aleyhinde henüz inkişaf etmeden ve Bizanslıların ümitleri kesilmeden Andronikos neden ikinci bir harp meclisi topladı? Ve bu mecliste Kantakuzinos'un teklifi üzerine Bizanslıların harbi yüzüstü bırakarak müstacel ricatın sebebi ne idi? Kantakuzinos'un ifadesine göre eğer Orhan Bey mağlûp olmuş ise Andronikos neden vaziyeti tehlikeli gördü

¹⁸ Megas Stratopedarhis, Bizanslıların ilk devirlerinde ordu komutanlarına verilen ünvan idi. Bilâhare XIII. asrın iptidalarında ve İznik Bizans İmparatorluğu zamanında ordunun levazımat komutanlarına bu ünvan veriliyordu.

ve şayet Kantakuzinos tarafgirliği sebebiyle hilâfı hakikat yazılarda bulunmuş ve Orhan Bey'in ne galip ne de mağlup olmadığını kabul edecek olursak Bizanslıların saffı harpten çekilmelerine ne manâ verelim?

Hiç şüphe yoktur ki Orhan Bey Türklerin her muharebede tatbik ettikleri plâni bu muharebede de tatbik ederek kıtalarda akıncı suvarilerini düşmana karşı gönderdi ve taarruza başladı.

Bizanslılar da bu Osmanlı taarruzunu az zayıf ile ve muvaffakiyetle defettiler. Bu hal III. Andronikos ve Ioannis Kantakuzinos gibi adamların birdenbire fikir değiştirmelerini icap ettirmez. Binaenaleyh bir iş görmeksizin hemen ve alelacele avdetlerini mucip olamazdı.

Kaldı ki bu seferden maksatları, Orhan Bey ile âdi bir çarpışmadan sonra muharebeyi ortada bırakıp avdet etmek değildi. Maksatları İznik'i kurtarmak idi. Başladıkları bu teşebbüsleri ile şayet arkadan düşman tarafından taarruza uğramak korkusu olmasaydı Orhan Bey'i bulunduğu yerde bırakarak İznit'e ve İznik'e doğru giderlerdi; veyahut, dedikleri gibi, mühim zayıfata duçar olmamış olan askerleri ile hiç olmazsa Orhan Bey'e karşı ikinci bir taarruz teşebbüsünde bulunabilirlerdi; veyahut İstanbul'dan Üsküdar'a geçmek için kullanmış oldukları gemileri getirterek Bitinya'nın karşı cihetine geçebilirlerdi ve Orhan Bey'in oraya vürudundan daha evvel İznik'in yardımına gidebilirlerdi. Bu suretle Orhan Bey muhkem ve kendisine müsait olan mahalli terk edip İznik'e doğru kaçmak ve İznik civarında Bizanslılara daha müsait olan bir mahalde harp etmek mecburiyetinde kalacaktı.

Bizanslılar bunlardan hiç birini yapmadılar ve muharebeyi suret-i kat'iyede kazanmış gibi harp meydanını terketttiler. Kantakuzinos, tarih kitabında en ufak teferruata kadar bu muharebe hakkında tafsilât veriyorsa da muharebenin terki hakkındaki mucip sebepleri izah etmiyor ve yalnız kendisinin ve mesai arkadaşlarının hareketlerini haklı göstermeye çalışıyor.

Grigoras ise ne harp meclisinden, ne de bu meclislerin verdiği kararlardan bahsediyor. Bu sebeplerden dolayı Bizans imparatorunun, İstanbul'a avdeti hakkındaki emrinin neden dolayı verildiği keyfiyeti meçhul kalıyor.

Mamafih bu babta mütalea yürütmek iktiza ediyorsa diyebiliriz ki ya Kantakuzinos'un yazıları hilâfına Bizanslılar çok zayıf at vermiş olduklarından dolayı harbi bırakmak mecburiyetinde kaldılar veyahut Osmanlılara karşı yaptıkları iki taarruz ile bunları suret-i kat'iyyede mağlûp etmiş olduklarından dolayı memnunen İstanbul'a avdet etmeye karar verdiler.

Velhasıl bu avdet kararının makul ve mantıkî mucip sebeplere dayanmadığı neticesine varıyoruz. Zira bu harp seferinin hedefi muhasarada bulunan İznik'in kurtarılması idi. Bu maksat hasıl olmadan muharebeden çekilmek, mağlûp olmak demektir.

Bu muharebenin ikinci safhası ric'at eden Bizans askerlerine karşı Osmanlı askerlerinin mutevali taarruzları ile başlıyor. İlk önce taarruza uğrayan Bizans askerlerinden bazı delikanlılar mukavemet ederek karşı taarruzlarda bulunmuşlarsa da sonradan bütün Bizans askerleri karşı taarruza iştirake mecbur oldular. Bu muharebede imparator ayağından bir ok ile hafif surette yaralandı. Kantakuzinos ise az kaldı esir düşüyordu ve yalnız atının telefisi ile kurtuldu. Bundan anlaşılıyor ki her ikisi tehlikelerden uzak kalmayı arzu etmiyorlardı. İşte bu ikinci muharebenin tehlikeli anlarında Sevastopulos'un kumanda ettiği suvari askerleri yararlıklar gösterdiler. Bu muharebede Orhan Bey kendi plânını tatbik etti; yani akıncı suvari askerleri ile hücum ederek Bizans askerlerini târûmar etti ve bunlardan çoğunu itlâf etti.

III. Andronikos bir taraftan İstanbul'a haber göndererek kendi bozgun askerlerini Üsküdar'dan İstanbul tarafına geçirmek için Boğazda gemilerin bulundurulmasını emrediyor, diğer taraftan da tahtından indirdiği büyük babasının dostları İmparatorun ağır yaralanmış ve ölüm halinde bulunmuş olduğunu yayıyorlardı¹⁹. Bu şayi İstanbulda bir panik tevlid etti. Askerler, İmparatorun bir an evvel İstanbul'a avdetini istiyorlardı. Aynı zamanda, Osmanlı askerleri bütün gece zarfında bozguna uğrayan Bizans askerlerini takip ederek arkalarına ve iki cenahına taarruza devam ediyorlardı. İmparator Andronikos, askerleri arkasında hâdis olan paniği teskin ve ordusunun dağılmaması için sarfettiği gayretin müsmir olmadığını görünce gizlice ve deniz yolu ile İstanbul'a avdet etti.

¹⁹ Kantakuzinos, B. 8, 1, s. 359.

Bizans askerleri, Osmanlıların bu bîaman taarruzlarından kurtulabilmek için o civarda bulunan Filokrini²⁰ ve Nikitiato²¹ ve Dakiviza²² ve Riçio²³ nam muhkem kalelerde sığınmaya mecbur kaldılar.

²⁰ Filokrini kalesi, İzmit körfezi sahilinde bulunan Darıca ile Tuzla karyelerinin arasında ve deniz kıyısındadır. Kalesi de bugüne kadar iyi muhafaza olunuyor. Bu kalenin altında Bizans zamanından kalma Hristos adı ile maruf bir ayazma vardır. Ayazma suyu hem çok hem de tatlıdır. Umumî harpten evvel her sene Ayazmanın yevm-i mahsus olan 6 Ağustos günü Darıca ve Tuzla'nın ve civarda bulunan diğer köylerin hristiyan ahali büyük balıkçı kayıkları ile ve arabalar ile veya yürüyerek gelirler ve Ayazma'yı ziyaret ederler ve akşama kadar burada yemek yiyerek ve köy dansları yaparak eğlenirlerdi. Filokrini ismi iki kelimededen tereküp etmektedir, Filo, =dost, Krini = çeşme demektir. Yani «Dostların çeşmesi»dir. Bir rivayete göre İraklis ve Argonavtlar bu limana uğrayarak bu Ayazma suyundan içmişler ve gemilerine almışlardır. Bundan dolayı «Dostların çeşmesi» adını vermişlerdir. Bir çok tarihçiler ve bilhassa Hammer (Ata tercümesi, cilt 1, s. 128) Filokrini kalesinin Tavşancıda olduğunu yazıyorlarsa da yanlıştır. Ben bizzat bir kaç kerre bu Hristos Ayazma'sının yevm-i mahsusunda yani panayırında buldum ve Filokrini kalesi üzerine çıktım. Gebze ve Darıca Türkleri dahi bu mahalleye Filokrini yerine Filingir adını veriyorlar. Tapu sicil kayıtları da Filingir mevkiini yazarlar.

²¹ Nikitiato = Kantakuzinos (Bonn tabı, cilt 2, s. 360) diyor ki: Orhan Bey'in askerlerinin şiddetli taarruzları üzerine intizamları bozulmuş olan Bizans askerleri hayatlarını kurtarmak için dörde ayrılarak bir kısmı Filokrini kalesine, bir kısmı Nikitiato kalesine, üçüncü kısmı Dakiviza (Gebze) kalesine ve dördüncü kısmı Riçio kalesine sığınmışlardır. Nikitiato kalesi, Filokrini ile Tuzla arasında bugünkü «Çayırova» mevkiinde bulunuyordu. (Neos Pimin, Haziran 1921 nüshasında, s. 346).

²² Dakiviza, bugünkü Gebzedir. Bu kasaba Bitinya kıralları zamanında «Livisa» adını taşıyordu. Milâdın dördüncü asrından sonra Bizanslılar Livisa adını Dakiviza'ya tebdil ettiler. Türklerin işgalinden sonra dahi Gekboza ve avam lisanında Gebze adını almıştır.

Gebze, dahilî bir kasaba olduğundan İzmit körfezi sahilinde de aynı ismi taşıyan iskelesi vardı ki, bu iskele mahalli de Dakiviza ismini taşıyordu. Bugün Gebze'nin sahil kısmına Eskihisar namını veriyorlar ki, mevcut olan kalesi Cenevizliler tarafından inşa olunmuştur. Hammer (Ata tercümesi cilt 1, sah. 128) ve Ksenofon Sideridis her ne kadar Eskihisar'ın Nikitation kalesi olduğunu iddia eylemekte iseler de (Rum Edebî Cemiyeti Bülteni cilt 28, s. 63) mucip sebeplerini yazmamış olduklarından ve Bizans muharrirleri, Gebze'nin iskelesinin de aynı ismi taşıdığını yazmakta olduklarından Eskihisar'ın, Gebze'nin iskelesi olduğuna ve aynı ismi taşıdığına şüphe bırakmamaktadır (Kantakuzinos cilt II, s. 360 § Neos pimin [Rumca mecmua] 1921 Haziran nüshası, s. 346 Miliopulos).

²³ To Riçion, bugünkü «Darıca» kalesidir. Darıca ismi Bizanslıların Toriçion

Bizans askerlerinin bu ric'atı Nikiforos Grigoras'a ve bunu takip eden Georgios Francis'e göre bunların külliye mahv ve perişanlıklarını mücip olmuştur. Grigoras diyor ki, Bizans askerlerinin çoğu miktarı az olan kayıklara binmeğe uğraşırken çığnemişler ve denizde boğulmuşlar. Bir kısmı da kaleler üstünden atlarken telef olmuşlardır. Yine Grigoras'a göre, Orhan Bey, Bizans askerlerinin ric'atlarını kesmek ve bunları esir veya telef eylemek maksadı ile İstanbul'a giden bütün yolları tutmuş olduğundan dolayı Bizans askerleri deniz yolu ile kaçmaktan başka çare bulamıyorlardı. Orhan Bey ise ertesi günü takibatına devam ederek Filokrini civarında bunları mahv ve perişan etti. Bu Filokrini muharebesinde maktül düşen yetmiş dokuz Bizanslı arasında Kantakuzinos'un iki yeğeni, Manuil Tarhanyotis, Nikiforos Kantakuzinos ve Büyük Eteriarhis Eksotrohos vardı. Bilâhare Bizanslıların baki kalan askerleri Filokrini civarında toplanarak Üsküdar'a gitmeye ve oradan İstanbul'a geçmeye muvaffak oldular.

1329 senesinin Haziran ayında²⁴ vuku bulan ve ancak 24 saat devam etmiş bulunan bu Pelekano muharebesi ile Bizanslıların, Türkleri Bitinya'dan kovmak hususundaki gayretleri aktm kalmıştır.

Osmanlı tarihinin büyük ve parlak bir sahifesini teşkil eden Pelekano muharebesine Osmanlı tarihçileri maalesef ehemmiyet vermiyerek tarihlerinde ya hiç bir şey yazmadılar veyahut yalnız bir kaç satırla iktifa ettiler ve hattâ bir kısmı Hammer'i takip ederek²⁵ Pelekano'nun Maltepe'de olduğunu yazdılar. Halbuki, yukarıda

isminden muharreftir. Bizanslılardan evvel bu köyün ismine Tararion derlerdi (Atina Metropoliti Meletios). Bugünkü Rumlar ise Rision veya avam lisanında Areçu diyorlar. Kalesi gayet muhkem idi ve bugüne kadar mevcüdiyetini muhafaza eylemektedir. Kale sahilde olmayıp, deniz kenarından ikiyüz metre kadar uzak yüksek bir mahalledir ve kaleden denize kadar yer altından yol vardır. Hisarın yanına Rumlar Katolikos adında bir kilise inşa etmiş olduklarından bu mahale «Katolikos mahallesi» derlerdi. Deniz kenarına da yani iskeleye «magazalar» adını veriyorlardı ve Darıca'nın eski iskelesi orada idi. Bugünkü iskele yenidir, yani Anadolu Demiryolu inşa olunduktan sonra açılan Gebze şimendüfer istasyonundan denize doğru inen şose yolunun yapılmasından sonra Darıca iskelesi bugünkü mahalle naklolunmuştur. Darıca ehalişi ziraat ve balıkçılık ile meşguldurlar. Arazisi gayet münbit ve mahsuldardır. En mühim mahsulleri çiroz balıkları, muhtelif nevi üzümler, şaraplar ve zeytinler idi. M Kleonimo ve Hr. Papadopulos, Bitinika, İst. 1867 s. 39.

²⁴ Kantakuzinos, cilt 1 s. 348.

²⁵ Hammer, Ata tercümesi, cilt 1 s. 125, st. 22.

da yazdığımız gibi, Pelekano'nun Maltepe ile hiç bir alâkası yoktur.

Pelekano'nun hakiki mevkiini tayin etmek için tarihçiler bir çok tetkiklerde bulundular. Bunlardan bir kısmı Tavşancıl'da²⁶ bir kısmı Dil İskelesinde²⁷ ve bir kısmı Darıca'ya yakın bir mahalde²⁸ olduğunu söylüyor²⁹. Türk tarihçilerinden bir kısmı da, İzniği Türklerin muhasarasından kurtarmak için Bizans İmparatoru III. Andronikos'un gönderdiği askerlerin Pile (Yalova) tarafına geçerek İzniğe yakın bir yerde mağlûp olduklarını yazıyor³⁰.

Birçok Osmanlı tarihçileri de bu muharebeden kat'iyen bahsetmiyerek yalnız İzniğin fethin yazmaktadırlar³¹.

Pelekano mevkiinin Darıca ile Eskihisar arasında bulunduğu aşığıdaki deliller ile sabittir :

1. İmparator III. Andronikos, bu seferi Osmanlılar tarafından muhasara edilmiş olan İzniği kurtarmak için yapmış olduğundan İstanbul'dan İzniğe asker sevk etmek için İzmit körfezinin karşılıklı iki sahilinden, İzniğe gitmek için en kısa deniz mesafesini³² hesap etmesi lâzım gelirdi. Bu kısa mesafe Darıca ile Darıca'nın tam karşısında bulunan ve Drepanon (Kapanca) adını taşıyan yarımadaının ucu olduğu cihetle Orhan Beyin, Bizans askerlerinin İzniğe gitmelerini menetmek için Darıca civarında bir mahalde beklemesi pek tabii idi.

2. İmparator Andronikos'un, askerleri ile beraber, Üsküdar'dan hareket ederek iki gün yürüdüktan sonra Orhan Beyin askerleri ile temasa geldiğini bütün tarihler yazıyor. O zamanlarda bir

²⁶ Ebulfaruk tarihi, cilt 1, s. 57.

²⁷ Sideridis, Rum Edebî Cemiyeti bülteni, sene 26, s. 279.

²⁸ Miliopulos, Neos Pimin, İstanbul, sene 1921, cüz 8, s. 495.

²⁹ Hammer, Ata tercümesi, cilt 1, sah. 125, Yorgiadi Arnaki, İlk Osmanlılar 1947, s. 179 § Ahmet Rasim, Osmanlı tarihi, cilt 1, s. 40. § Hayrullah Efendi, Osmanlı Tarihi, cilt 3, s. 61.

³⁰ Nühbet üt-tevarih ve'l-ahbar, cilt 2, sah. 5. § Tacüttevarih, cilt 1, s. 42. § Solakzade Tarihi, s. 20.

³¹ Künhülahbar, Cilt 3, s. 42 § Ali Seydi, Devlet-i Osmaniye Tarihi, s. 51 Ahmet Reşit, Osmanlı Tarihi, sah. 14 § Mehmet Tevfik, Osmanlı Tarihi, s. 40. § Aşıkpaşazâde Tarihi s. 41 § Abdurrahman Şeref, Osmanlı Tarihi, cilt 1 s. 70. § Netayicülvukuat, cilt 1 sah. 7.

³² Ben Kapanca'dan Darıca'ya fırtınalı lodos bir havada büyükçe bir balıkçı kayığı ile ve üç çifte kürekle bir saatte kat'ettim.

ordu bütün levazımı ile yürüyerek günde yirmi beş kilometreden fazla bir mesafe kat'edemediği ve Bizans askerlerinin iki gün yürümüş oldukları malûm olduğundan Orhan Beyin, düşmanlarını beklediği yerin Üsküdar'dan elli kilometre uzak bir mahalde olması iktiza eder. Üsküdar ile Darıca arasındaki mesafenin de elli kilometre olduğu kezalik malûmdur.

3. Orhan Beyin Bizanslılar ile ovalık yerlerde harbetmek istemediğini, sarp ve dağlık olan bir yer intihap etmiş olduğunu tarih kitapları yazmakta olduklarından ve Darıca'nın şark tarafında bulunan Manastır mevkiinin hakikaten deniz sahilinden itibaren arkası dağlık olduğundan bu mahallin kitaplarda gördüğümüz veçhile Orhan Beyin intihap eylediği yer olması icap eder³³.

4. İmparator Aleksios Komninos dahi 1097 senesinde, İzniği Haçlılardan kurtarmak için karargâhını bu mevkide kurmuş idi.

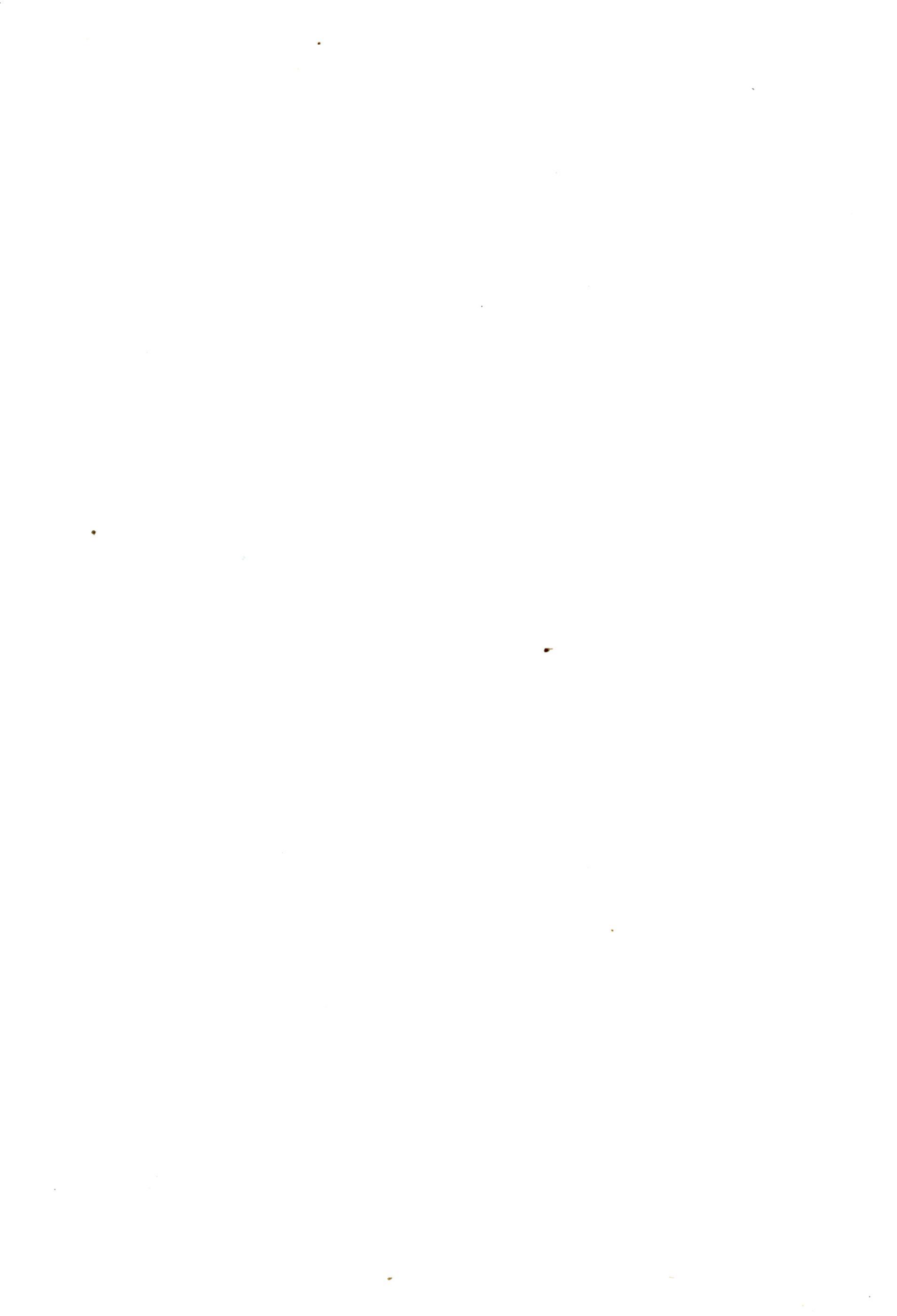
5. Bu muharebede mağlûp olan Bizans askerlerinin, hayatlarını kurtarmak için o civarda bulunan dört kal'aya iltica ettiklerini Bizans müverrihleri yazıyor. Bu kal'alar da, yukarda yazdığımız gibi, Darıca'nın etrafında bulunmaktadır.

Binaenaleyh, Pelekano'nun ne Maltepe'de³⁴ ne Tavşancıl'da ne de Dil İskelesinde olmayıp Darıca ile Eskihisar arasında bulunan ve elyevm harabelerinin eserleri mevcut olan Manastır³⁵ mevkiinde bulunduğu kanaatındayım.

³³ Miliopulos. Rumca Neos Pimin mecmuası, 1921 s. 495.

³⁴ Maltepe'nin, Bizanslılar zamanında ismi Vrias idi (Skarlatos Vizandios, İstanbul, cilt 2, s. 287; Georges Kolman Haritasında).

³⁵ Pelekano'nun meşhur Ayayorgi Manastırı var idi. İşte bugün harabeleri görülen manastır bu manastırdır.

TERCÜMELER :

ULUĞ BEĞ'İN SİKKELERİ *

W. BARTHOLD

Rusçadan Türkçeye çeviren : ABDÜLKADİR İNAN

Uluğ Beğ hakkında 1918'de neşrettiğim monografide¹ bu hükümdarın sikkelerini bahis konusu etmemiştim. Onun uzun yıllar süren saltanatının büyük kısmında kendi adıyla sikke darbetmesine imkân yoktu. Uluğ Beğ, Semerkand'ı ve bütün Türkistanı tam müstakil olarak idare etmiş, seferler yapmış ve muhteşem binalar inşa ettirmişti; bilginlerin ve yazarların eserlerinde ve kendi tarafından bırakılan yazıtlarda Uluğ Beğ için müstakil hükümdarlara mahsus unvanlar kullanılmakta, yalnız sultanlığından değil, fakat halifeliğinden de bahsedilmektedir². Bütün bunlara rağmen Uluğ Beğ babası Şahruh'un hayatında resmen ancak onun nâibi idi. Bu devirde Semerkand'da darbedilen sikkelerde ancak Şahruh'un adını görüyoruz. Şahruh'un ölümünden (12 Mart 1448) Uluğ Beğ'in ölümüne kadar ancak 2 yıl, 7 aylık bir zaman geçti; bu müddet içinde Uluğ Beğ, saltanat iddiası güden başka Temürlülerle çetin mücadelelerde bulundu. Bu devirde Uluğ Beğ saltanat imtiyazlarından, babası devrinedekine nazaran daha az faydalanmakla beraber Temürlülerin başkanı sıfatiyle Semerkand'da ve Herat'ta kendi adına sikkeler darbetti. Bu sikkelerin üzerindeki yazılar şimdilik tamamiyle halledilememiş olmakla beraber dikkate değer mahiyettedir. Uluğ Beğ hakkında yazdığım monografide bu hükümdarın saray ve ordu işlerinde, babası Şahruh'un aksine olarak, Moğol geleneklerine daha ziyade kıymet verdiğini yazmışım³. Bu sikkelerdeki yazılar benim mutaleamı teyidediyorlar.

British Museum kataloğunda Uluğ Beğ'in Herat'da 852'de darbedilen iki tip sikkesi tavsif edilmiştir⁴; yine aynı yılda ve

* Izv. RAIM II. Dergisinden.

¹ W. Barthold, Uluğ Bey ve zamanı, Spb. 1918 (ZRAN, 8; Seri XIII).

² Aynı eser, s. 109. ³ Aynı eser, 71.

⁴ Catalogue of oriental coins in the Brit. Mus., VII, p. 38, nr. 109 (tab. III) add., II, 154, nr. 109a (tabl. XXXI).

853'de Herat'da ve Semerkand'da darbedilen sikkelerini Ermitaj, Türkistan halk müzesi ve Türkistan Şark Enstitüsü koleksiyonlarında gördüm. Bu sikkelerde, Clavicho'nun da bahsettiği Temür arması — üç küçük daire — bulunmaktadır⁵. Şahrüh'ün sikkelerinde ise bu arma görülmemektedir. British Meseum kataloğunun müellifi Lane-Poole'un okuyuşuna göre sikke *Uluğ Beğ bin Temür Gürgen nâmına* darbedilmiştir; Gürgen kelimesi, Vambéry'ye uyarak yanlış izah edilmektedir⁶. Malûmdur ki Gürgen kelimesi "güveyi - damad,, demektir; Cengiz Han sülâlesinden evlenmek suretiyle akraba olan Temür, Uluğ Bey ve Temür'ün torunlarından bazıları da kendilerini böyle tesmiye ederlerdi.

Sikkedeki Herat kelimesinin yanında bulunan bir kelimeyi Lane-Poole önce «سورمو» okumuştur, sonra «سورومرد» okumuştur. Bu müellif, galiba, bu kelimeyi Orta Asya şehirlerinde, bilhassa Şeybanî'ler devrinde, darbedilen sikkelerde görülen esrarengiz «سرمرد»⁷ kelimesine yaklaştırmış olsa gerekir. Lane-Poole'un Ermitaj nüshasındaki bu kelime A. K. Markov eliyle «سوزوم» diye tashih edilmiştir. Matbuatta ise Lane-Poole kataloğunun son kısmı hakkında tenkit yazan Tisenhausen tarafından tashih edilmiştir. Tisenhausen bu kelimeyi «سوزوموز» okumak istemiş, fakat ikinci «و» birinci «ز» ile «م» arasında bulunmaktadır.

Tisenhausen'in doğru olarak kaydettiği gibi bu «سوزوم» kelimesi Türkçedir, yani Temür devrindeki Moğolca *uge manu* sözünün tercümesidir.

Lan-Poole'un ن (oğul) okuduğu kelimeye gelince - Markov bu kelimedeki ilk harfin ۱ değil, iki noktalı ۲ olduğunu kaydetmektedir. Yine bu kelimededen önce «همی» okunan bir kelime vardır ki م ile ی arasında noktasız bir diş ve bir de «همی» üzerinde «د» harfi olması muhtemel bir harf vardır. Lane-Poole bu kelimeyi دهمی okuyor ve bunun ancak bir unvan olabileceğine (may be a title) işaret ediyor⁸. Bu muhayyel unvan gerek tarih ve gerek

⁵ Clavicho, Temürlengin hayatı, 233.

⁶ Catalogue, VII, s. XXIX.

⁷ Aynı eser, s. XXXIII.

⁸ ZWO, VII, 366.

dilbilgisi bakımından izah edilmiş değildir, bu kelimeye Tisenhausen de, yazdığı tenkidinde temas etmemiştir.

«سوزوم» kelimesi gösteriyor ki bu sikkelerdeki yazı Türkçedir. Lane - Poole'un «بن» diye okuduğu kelimenin «ب» si «ن» olursa (همی şeklindeki kelimenin yanında bir «د» görüldüğüne göre) bunun Türkçe ablativ eki olan «دين» olması hatıra gelir. Arapça «هم» yahut «همت» kelimeleri kalıyor ki “düşünce,, , bazan da “ruhanî himaye,, anlamına gelir ki meselâ şeyhin kendi müridlerine gösterdiği himmet gibi. İbn Arabşah'ın sözlerine göre Temür kendi zaferlerini Şeyh Zeyneddin Havafi'nin himmeti sayesinde diye izah ederdi⁹. Uluğ Beğ'in tarihinden malûmdur ki bazan ona müracaat edenler “Büyük Emir in ruhu için,, diye rica ederlerdi¹⁰. Bütün bu şartları dikkat nazarına alarak sikkedeki yazının şöyle okunmasını teklif ediyorum: تیمور کورکان همی (همتی) دین الوغ بیک سوزوم

Temür'ün ölümünden sonra darbedilen sikkelerden, Uluğ Beğ'in sikkelerinden başka, hiç bir sikkede Temür'ün adı yoktur. Temür-lülerden hiç kimse sülâlenin kurucusuna karşı Uluğ Beğ kadar derin saygı göstermemiştir.

⁹ Catalogue, VII, s. XXXI.

¹⁰ İbn Arabşah, Mısır basması, 9. Freitag'ın sözlüğünde Arabşah'ın burası himmet kelimesi için tanık gösterilmiştir; yine orada الهمة الروحانية الى جانب الحق لحصول hakkında Tarifat'ın (Brock. II, 216; Temür'un çağdaşı olan müellifin eseri) izahı vardır.

¹¹ Barthold, Uluğ Beğ ve zamanı, s. 38.

FARŞÇA ARK - ERK ارك, «KAL'E» «CİTADEL» *

W. BARTHOLD

Ruşça'dan Türkçeye çeviren: ABDÜLKADİR İNAN

Farşça "kal'e,, anlamına gelen ark (erk) teriminin, malûm olduğu vechile, gerek Hind-Avrupa ve gerek Arî (Hint-İran) etimolojisi vektur; ses bakımından bu kelimeyi Yunanca *ἀρξα*, Lâtince *arx* kelimelerine yaklaştırmak ve böylece klâsik dillerden alınmış bir terim olduğunu kabul etmek mümkündür. Bununla beraber şunu da kaydetmeliyiz ki bu kelime İran kültürünün yayıldığı bütün sahada, Tebriz'den¹ Semerkant'a kadar² malûmdur. İhtimal ki Türkistan'ın daha doğusundaki yerlerde dahi kullanılmış olabilir³. Arap coğrafya edebiyatında ise bu terimin böyle umumî anlamda kullanıldığına şimdilik rastlanmamıştır. Arap coğrafya edebiyatında İran ve Türkistan şehirleri tavsif edilirken "citadel,, anlamını ifade için Arapça قلعه ve حصار kelimelerinden başka Farşça کهنه kelimesi de kullanılmaktadır. Bu kelime کهن "eski,, ve ذر "kal'e,,⁴ kelimelerinden teşkil edilmiş bir kelimedir. Bugünkü Efganistan şehirlerinden birinin adı olan Kunduz bu

* İzv. RAİM I. Dergisinden.

¹ Tebriz erki hakkında bk. A. V. W. Jakson, *Persia past and present*, 42.

² Samerkand erki hak., meselâ, bk. V. Vyatkin, *Semerkant vilâyeti ve şehri tarihî coğrafyasına ait materyeller*, 17; Masalski, *Türkistan ülkesi*, 668, bu eserde Moğol istilâsından önceki Semerkant'tan bahsederken erk kelimesi yanlış kullanılmıştır.

³ Kostenko, *Türkistan ülkesi*, I, 388. Görünüşe göre yeni zamanlarda Türkistan şehirlerinde daha ziyade orda yahut urda kelimesi kullanılmıştır. Tagkent'te, galiba, orda'ya (Kokand egemenliği zamanındaki kaleye) erk denilmemiş, fakat Afrasyab'a nisbet edilen eski kale kalıntılarına erk denilmiştir. Krş. Masalski, *Türkistan ülkesi*, 608. Mahmud Çoras'ın eserinde (onun hak. bk. ZWO, XXII, 313) Doğu Türkistan'daki Aksu şehrinin erki sık sık zikredilmektedir. S. F. Oldenburg'un bana salık verdiğiğine göre Hami şehrinin kalesine de erk denilmektedir.

⁴ İstahri, 116 a; Yakut, IV, 210. Yakut bu kelimenin ancak Horasında ve Maveraünehir'de kullanıldığını söylüyor, halbuki İstahri bu kelimeyi Fars'ı tavsif ederken de kullanıyor.

kelimenin kaynaşmış şeklidir⁵. Moğol devrinden önceki coğrafyacılar *erk* kelimesi, galiba, ancak Seyistan'ın bir eyaletinde kullanılan yerli bir terim olarak malûm idi. Bu ülkenin başkentine, Zerence'yi, tavsif ederken İstahrî şu izahatı vermektedir: و داخل المدينة "sehrin içinde Kerküye ve Nişek kapıları arasında erk denilen büyük yapı vardır; evvelce (bu bina) hazine idi, bunu Amr bin Leys (879-900) yaptırmıştır.,,

Yakut'un sözlüğünde⁶ buna şu cümle ilâve edilmiştir: « ثم صارت دارالامارة و القلعة و هي الآن تسمى بهذا الاسم (bina) sonraları hükûmet konağı ve kal'a olmuştur; şimdi de bu adı taşımaktadır.,,

İstahrî'nin ve Yakut'un⁷ sözleri açıkca gösteriyorlar ki, buradaki *erk* kelimesi umumileşmiş ve yayılmış bir kelime değil, fakat mahallî bir terim olmuştur. La Strange'nin bu ciheti dikkat nazarina almamış olduğu İstahrî'nin sözlerini "Between the Nischak and the Karkûyah gates, in the north - east part of the town, was the ark or citadel containing the treasury,, diye nakletmesinde görülmektedir⁸. Zerenca'nın bulunduğu yer G. P. Tate tarafından Seyistan hakkında yazılan eserde tetkik edilmiştir; buna şimdiki Bina-i-Kay harabesi uymaktadır. XIX. yüzyılda Senceranî kabilesi beylerinden Ali Han bu harabenin enkazından faydalanarak Nadi Alı kal'esini yaptırmıştı⁹. Erk'in bulunduğu yeri tayin meselesinde Tate'in sözlerinde bazı anlaşılmasız cihetler vardır. "Kerküye kapısı,, ve "Nişek kapısı,, İstahrî'de¹⁰ iç şehir, yani Medine yahut şehristan kapıları arasında zikredildiği gibi, şehir ve civarındaki mahalleleri¹¹ çeviren dış duvar (rabad) kapıları arasında da zikredilmektedir. Tate (Rawlinson tercümesine göre) ancak dış duvar ka-

⁵ Kunduz kelimesinin bövlece izahı meselâ Le Strange, The lands of the eastern caliphate, 428 de vardır.

⁶ İstahrî, 341; Ibn Hauqal, 398, 9.

⁷ Yakut, 320.

⁸ The lands etc., 336. Ravery'nin (Tabakât-i-Nâşirî, p. 33) erk ark okumasına karşı ve ark evk okunması lehindeki delilleriyle de krş.: both Arg and Kal'a are just the same in meaning, and would have to be read «the fort or castle of (the) citadel» unless Ark be a proper name «the castle of Ark».

⁹ G. P. Tate, Seistan, Calc. 1910, 98.

¹⁰ İstahrî, 341.

¹¹ Terim hak., meselâ, ZWO, XVII, 0104; XIX, 116 ve 0218.

pılarının adlarını nakl, sonra da bazı yapıları zikretmektedir. Bunlar arasında en son yerde *inside the city between the Karkûgîeh and the Nishk gates, the celebrated citadel called the Ark in which was the treasury built by Amru, son of Leis*¹² adı verilmektedir. İngilizce city kelimesinin vuzuhsuzluğu dolayısıyla, okuyucu, erki yukarıda zikredilmiş olan duvar kapıları arasında yerleştirecektir; halbuki İstahrî, Medine terimini kullanmasından anlaşıldığı vechile, şehir içindeki kapıyı gözönünde tutmuştur. İstahrî'nin sözlerine göre Kerkûye kapısından Horasan tarafına, yani kuzeye, Nişek kapısından ise Bust tarafına, yani doğuya çıkılırdı. Tate'nin kitabındaki Bina-i Kay harabesinin plânı ve tavsifi¹³ Zerenca kal'esinin, gerçekten, bu şehrin kuzey - doğu bölgesinde bulunduğunu göstermektedir.¹⁴ Cüzcanî'nin "Tabakat-i Nasirî, sinde zikredilen Arg kal'esi -ki Şehrîstan'ın Kuzey köşesinde idi-"¹⁵ Tate'in zannettiği gibi Laş değil, hiç şüphesiz Zerenca kal'esi idi. Bu Arg kal'esi Moğol saldırısına karşı uzun müddet (bazı haberlere göre iki yıl) gösterdiği mukavemetiyle meşhur olmuştur.

Erk teriminin geniş sahada yayılması Moğol istilâsının ilk yüzyıllarında olmuştur. Bu bakımdan Nerşehî'nin "Buhara tarihi," karakteristiktir. Bu eser ilk defa X. yüzyılda telif edilmiş, fakat çok tadilâta uğramış ve kısaltılmıştır; bize ulaşan nüshada Cengiz Han'ın Buhara'yı zabtından bahsedildiğine göre bu nüsha ancak XIII. yüzyıla ait olabilir. Bu eserin kal'e hakkındaki babı "Buhara erkinin yapılışı hakkında hikâyet," başlığını taşımaktadır¹⁶; fakat bu babın metni içinde *erk* kelimesi bulunmuyor; *citadel* karşılığı olarak Arapça kal'e ve hisar kelimelerinden başka قهندز kelimesi de

¹² Tate, Seistan, 203 ve sonrası.

¹³ İbid., 200: Separated from the remains of the inner city by a moat (now silted up to a great extent) about 100 feet wide, there rises a huge mound some 90 feet above ground level. Planda ise bu moat iç şehrin kuzey doğu kısmındaki mounds'tan batıya geçmektedir.

¹⁴ İbid., 31 ve sonraları.

¹⁵ Tabakat-i-Nasiri'nin metninde böylece açıktır, ed. Nassau Lees, p. 388 de aşağıda : شارستان سيستان است و شمالی شرق و شمالی راکه برکن شرق و شمالی Revety'nin tercümesi (Tabakat-i-Nasiri, 1120) pek te doğru değildir : in the direction of north-east from the Shahrîstan of Sistan.

¹⁶ Moh. Nerchakhy. Descr. de Boukhara, publ. par Ch. Schefer, 31 ve sonrası. Nerşahi'nin Buhara basmasında تاریخ نرشخی (1904 senesi) metinde (bap başında) قهندز yerine ارک بخارا bulunmaktadır.

kullanılmıştır¹⁷. XV. yüzyılda Hafız Abru, Temür tarafından yaptırılan Semerkant *erk*'inden bahsediyor¹⁸.

Erk, kelimesi eğer Yunanî asıldan ise, bunun Seyistan'da muhafaza edilmesi Greko-Baktra hükümdarlarının bu ülkede uzun müddet hüküm sürmeleriyle izah edilebilir. Gutschmid'in verdiği malûmata göre¹⁹ Drangiana (Seyistan) ve Arakhosia (yani Kandahar) ülkeleri Agafak'in (180-160) idaresinde idi. Yine bu milâttan önceki II. yüzyılın sonlarında yaşamış olan, Kandahar ve Seyistan'ı elinde tutan son Yunanlı hükümdar Apollodat idi.

Erk teriminin çok geniş sahaya yayılmasından Seyistan *erk*'inin Moğollara karşı kahramanca savunmasıyla kazandığı şöhret de tesir etmiş olabilir. Orta Asya Türkçesine, görünüşe bakılırsa, erk kelimesi Farsçadan geçmiştir²⁰. Türkçede kuvvet anlamına gelen ve Orhon yazıtlarında da rastlanan erk kelimesinin²¹ citadel anlamına gelen erk kelimesiyle bir münasebeti olacağını düşünmek güçtür. Jukovski, Gavur kale'nin²² toprak tabyesindeki yüksek yerlere "Erke tepe,, denildiğini işitmiştir (bunu "iç kal'e tepesi,, diye tercüme ediyor). Bundan şu netice çıkarılabilir: yerli lehçede (Türkmencede) erk kelimesi erke şeklini almıştır; bu Türkmençe erke kelimesi Radloff'un sözlüğüne alınmıştır.

Kal'e anlamına gelen ana Türkçe kelime, Orhon yazıtlarında da rastlanan, *kurgan* kelimesidir ki²³ Radloff sözlüğünde Emir Alişir'in şiirindeki bu kelime erk kelimesiyle mukayese edilmiştir.

¹⁷ Başka bir bapta (Buhara karyeleri hak.) sık sık كندر yazılmaktadır, schefer neşri, II ve s.

¹⁸ المظفریه , 14.

¹⁹ Geschichte Irans, 104 ve s.

²⁰ Radloff'un Sözlüğünde I, 284 ve 776 da *ark* ve *ärk* kelimelerini krş.

²¹ W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, N. Folge, 163.

²² V. A. Jukovski, Eski Merv harabeleri, 113.

²³ Bunun hak. yine ZWO, XXV, 58.

KÜÇÜK NOTLAR :

ANADOLU'DA PREHİSTORİK ADAMLARIN KULLANDIKLARI MALZEME VE ELE GEÇEN BAZI MADDİ KÜLTÜR BELGELERİNİN ETNOĞRAFYA YOLU İLE İZAHİ

Şimdiye kadar yapılan gezi ve kazılar neticesinde birçok çeşitli maddî kültür vesikası tanınmış ve kullanım tarzlarını öğrenmiş bulunuyoruz. Yerleri ve devirleri tayin edilmiş olmasına rağmen, henüz ayrı ayrı toplandıkları çevreler kâfi derecede açıklanmış değildir. Vesikaların yapısını teşkil eden malzemenin yayılışı ve istihsal tarzları üzerinde de pek az durulmuştur.

Bundan başka bir yerleşme yerinin değişik kültür katlarından çıkarılan malzeme vazifelerine göre guruplandırılarak, bölgesinin ilerde olan müttekâmil meşgalesi incelenmemiştir. Bu yüzden hayatî, sosyal ve ekonomik değer taşıyan prehistorik faaliyetin Anadolu'daki sınırları ve hatta buluntu yerlerindeki topluluk derecesi açıkça tesbit edilmemiş ve neticeleri yalnız tariften ibaret kalmıştır.

Bu bakımdan prehistorik devirlerden başlayarak tarihî devirlere kadar geçen ve muhtelif yazarlar tarafından tetkikleri yapılabilecek kadar duran çağların, yurt içindeki dağılımlarını öğreninceye ve gerçek kronolojileri hakkında esaslı ve birleşik bir fikre sahip oluncaya kadar; prehistoryacıların ve Etnologların karanlık addedilen çağların başına doğru gidebilmeleri için herşeyden evvel teknik bilgiye (Bunlara Prehistorya hiyeroglifi diyorum.) dayanarak maddî kültür vesikaları üzerinde tek tek durması, yapısını tetkik ve adlarını takması, ufak dahi olsa yenilik katacak buluşlarından etrafı haberdar etmesi gerekmektedir.

Bu gayenin tesiri altında, eski ve yeni araştırmalarla, çalışmalarına dayanarak; ilk defa prehistorik taş âletlerde yapıyı teşkil eden malzemenin Anadolu'daki yayılışını ve Anadolu'nun en eski yazılı vesikalarında bile 1), bahsi geçmiyen istihsal tarzları ve mübadele yolları üzerinde durmağa başladım. Ayrıca çok yeni birkaç maddî kültür vesikasının gördüğü işi tâyin ederek adlarını koymağa çalıştım.

Şimdi bu tarz çalışmalarımın bir tanesinin ilk ve umut verici neticelerini iki ayrı bölüm halinde açıklamaya çalışacağım.

I.

Anadolu'da Prehistorik Adamların Kullandıkları Malzeme

Anadolu'da gerek yer yüzünden ve gerekse sondajlardan ele geçen Prehistorik taş âletler birer birer incelendi ve aid oldukları çağlar da doğru olarak tesbit edildi. Bugün Paleolitik, Mezolitik, Neolitik ve hatta Protohistorik ve Historik devirlerin yontma ve perdahlı taş âletlerine kâfi derecede sahip bulunmaktadır.

1937 yılına kadar elimizde örnek olacak tek ve yerli bir vesika yokken bugün yukarda adı geçen devirlerden, bilhassa ilk ikisinin orijinallerinden ve elimizde olmıyanların da alçılı kopyelerinden oldukça zengin koleksiyonlar vardır. Bunların mühim bir kısmı Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-coğrafya Fakültesinin Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsünde muhafaza ve teşhir edilmektedir.

Teknik ve form bakımından Avrupa ve Afrika buluntularına yakın benzerlik ve ayrıca yerli özellikler gösteren âletler çoğunlukla çakmak taşından yapılmıştır. Çeşitli püsürük kültürlerden yapılmış olanları da gün geçtikçe çoğalmaktadır.

1940 yılından beri âletlerin yapısı ve malzemesinin kaynakları üzerinde de durmaktayım. Buluşları takip eden bu çalışmalar sonunda, malzemenin Anadolu için tamamen yerli olduğu ve yerine göre yer yüzünden (Yumru tarlaları) toplandığı ve yerine göre yer içinden (Taş ocakları) çıkarıldığı anlaşılmış ve çoğunluğu kazanan çakmak taşlarının kabataslak "Ateş veya döğen sileksi,, (= Silex pyromaque) ve "Esmer sileksi,, (= Petro Silex brun) gibi iki büyük grupta toplandıkları görülmüştür.

Andezit, bazalt ve siyah opsidiyenden yapılmış olanları daha ziyade Doğu, Güney-doğu, Anadolu'da; çakmak taşından yapılmış olanlarına da Kuzey, Orta, Güney, Güney-batı ve Batı Anadolu'da rastlanmaktadır. Bu arada doğuda az miktarda çakmak taşından, Kuzey, Orta ve Güney Anadolu'da da gene şimdilik seyrek olarak opsidiyenden yapılmış olanları ele geçmiştir. Kalkerden işlenmiş tek bir elbaltası da Pendik civarında bulunmuştur 2).

İşin başında olmamıza rağmen bunlardan esmer sileksin daha çok dış doğu Toros'lar altında, yani Güney-doğu Anadolu'da ve

biraz da Kuzey yönlerde; ateş sileksinin İç Anadolu ve ona komşu bölgelerde; püskürük kütlelerden olanları daha geniş çevrelerde; opsidiyenin ise tabanları daima doğuda olmak üzere Batı Anadolu'ya doğru küçülen üçgen çevreli bölgeler halinde bir dağılış gösterdikleri izlenmiş bulunmaktadır.

Bu son durum, Prehistorik çağlarda çanak çömlekçilikte olduğu gibi çakmak taşı ve opsidiyenin, püskürük kayaların, ham yumrular veya gübürlü topraklar halinde yahut işlenik olarak nakledilmiş olduklarını yer yer göstermektedir.

Sivas çevresinde prehistorik çağlardan beri işletildiği vesikalarla anlaşılan işlek çakmak taşı ocakları 3), Soluhan- Muş arasındaki Şeref Meydanı ve çevresi 4), Kars çevresinin opsidiyen yumruları 5), Besni-Keysun arası 6), Kaçioören sırtları, Çeştepe köyünden Beypazarı dolaylarına ulaşan dağların mühim bir kısmı 7), Gâvurkalesi (Ankara) 8) Dülük ve Metmenge (Antep), Çermik (Diyarbakır), Bozova (Urfa) çevreleri 9), çakmak taşı yumru tarlalarının en önemli kaynaklarıdır. Bu yumru tarlalarından bir kısmının prehistorik çağlarda açık ve yerli atölye oldukları da anlaşılmıştır. Metmenge Dülük, Nevşehir ve Ankara çevrelerinde malzeme olmağa elverişli bulunan fosil ağaç (daha ziyade çam ve meşe) tabakaları bu doğal kaynaklarımız arasına girmeğe namzet bulunmaktadır.

Bu tip kaynakların çoğalacağına inanırken, Doğu Anadolu'dan Güney-doğu Anadolu yönüne; Kayseri ve Niğde çevresinden Güney, Orta ve Batı Anadolu'ya; Doğu ve Orta Anadolu'dan da Kuzey Anadolu'ya doğru eski bir sileks ve opsidiyen yolunun varlığı yer yer izlenmiştir. Bugün bile bu ocaklardan çıkarılan çakmak taşları yakın bölgeler arasında mübadele edilmekte, yeni ocaklar açılmakta ve hatta çakmaktaşı işlemek suretiyle geçim teminine çalışan köylerimiz de bulunmaktadır.

Yeryüzünden, mağara ve düzyerleşme yerlerinden, hüyüklerden tesbit edilen ve incelenmesi henüz ikmal edilemeyen bu aralıklı sileks ve opsidiyon yolu durakları, gelecek araştırmalarla daha çok sıklaştırılıp birbirine bağlanacak ve tesir sahalarını belki sınırlarımız dışına kadar uzatmak mümkün olacaktır.

Malzemenin Prehistorik devirlerdeki değeri ile, mahallî mübadele şartları ve yatakları hakkında haber verici bir vesika ve etüde sahip olmadığımız göre, bu türlü çalışmalarımızın da faydalı ve tamamlayıcı bir gayret olacağına şüphe etmiyorum.

II.

**Ele geçen Bazı Maddî Kültür Belgelerinin
Etnoğrafya Yolu ile İzahı**

Yeni Çağ Damğa Mührü adı altında yayınlanan yazımda elimde balıkçılık, urgancılık ve madencilige ait birkaç yeni vesika daha bulunduğunu bildirmiştim 10). Bugün bu yeni maddî kültür belgelerinden şimdilik balıkçılık kısmı hariç son iki zanaat koluna katılanların adları verilmiş ve kullanma tarzları da açıklanmıştır. Elimizde daha bir kaç yeni prehistorik âlet varsa da, vazifelerini tanıtacak ilkel eşleri ve yayınlanmış benzerleri tesbit edilmiş olmadığından açıklanmaları zamana bırakılmıştır.

Top

Bu âlet Dündartepe'de (1940 — 41) açılan " F ,, yarmasında 3.60 — 3.70 metre derinlikten çıkarılmıştır. Âlet Yunus balığının (?) bel omurundan yapılmıştır. Ortasında bir, yanlarında orta deliğe açılan dört tane delik bulunmaktadır.

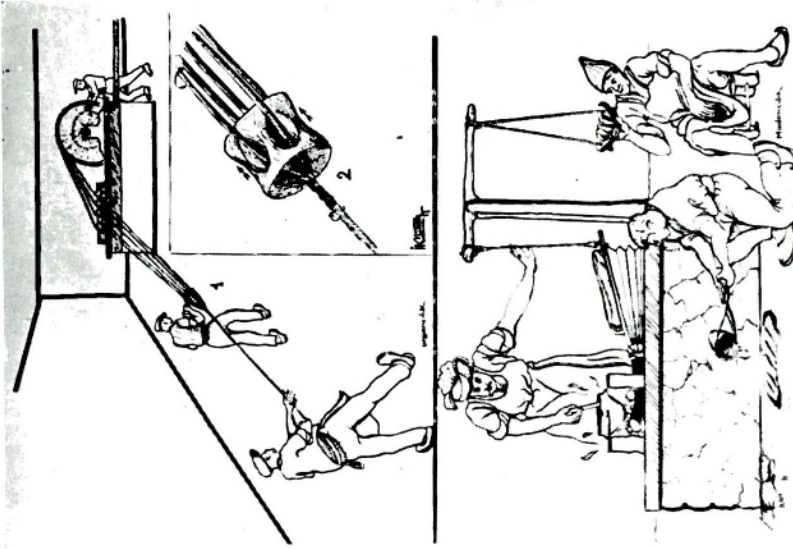
Bugün kullanılmakta olan yakın benzerleri ağaçtan yapılmış olup yanlarındaki delikler birer oluk halindedir. Orta delik icabında bir ağaçla kapanabilir. Ayrıca ortası deliksiz olanları da vardır (Tablo I, res. 1, 2).

Vezirköprü ilcesinde bir urgancı atölyesinde gördüğüm ve top adını taşıdığını öğrendiğim bu âletlerden ortası delik olanı ile fitilli, deliksiz olanı ile de fitilsiz urgan yapılıdır. Urgan olacak ipler büyük bir çark ve küçük makaralar yardımıyla ayrı ayrı delik ve oluklar içersinde döndürülmekte ve top denilen âlet ileri sürüldükçe döndürülen iplerin top gerisinde yahut topun sivri kısmında bir araya toplanıp katlanmasıyla ip veya urgan husule gelmektedir (Tablo I, res. 1, 2).

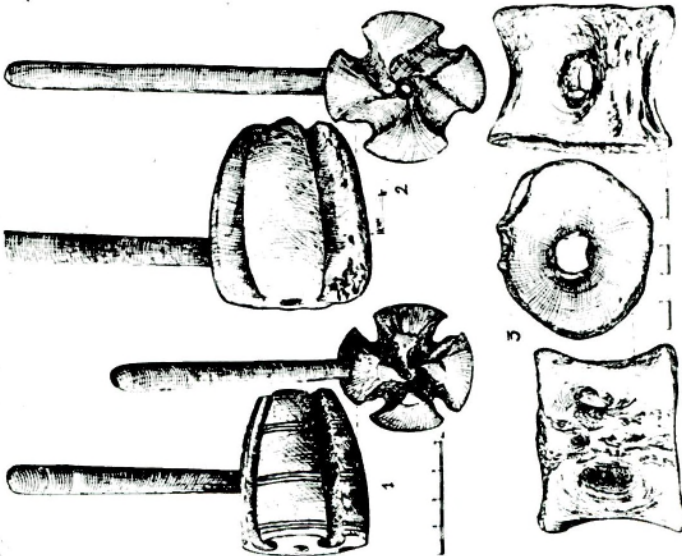
Eti devrine ait olduğu bilindiği halde, yedi yıl adı verilemeyen bu âletin gerçek teşhisi ancak, 1947 gezi mevsiminin sonlarında yapılmış ve urgan yapma işine elverişli olduğu tesbit edildikten sonra âlete "Top,, adı verilmiştir (Tablo I, res. 3).

Körükağzı

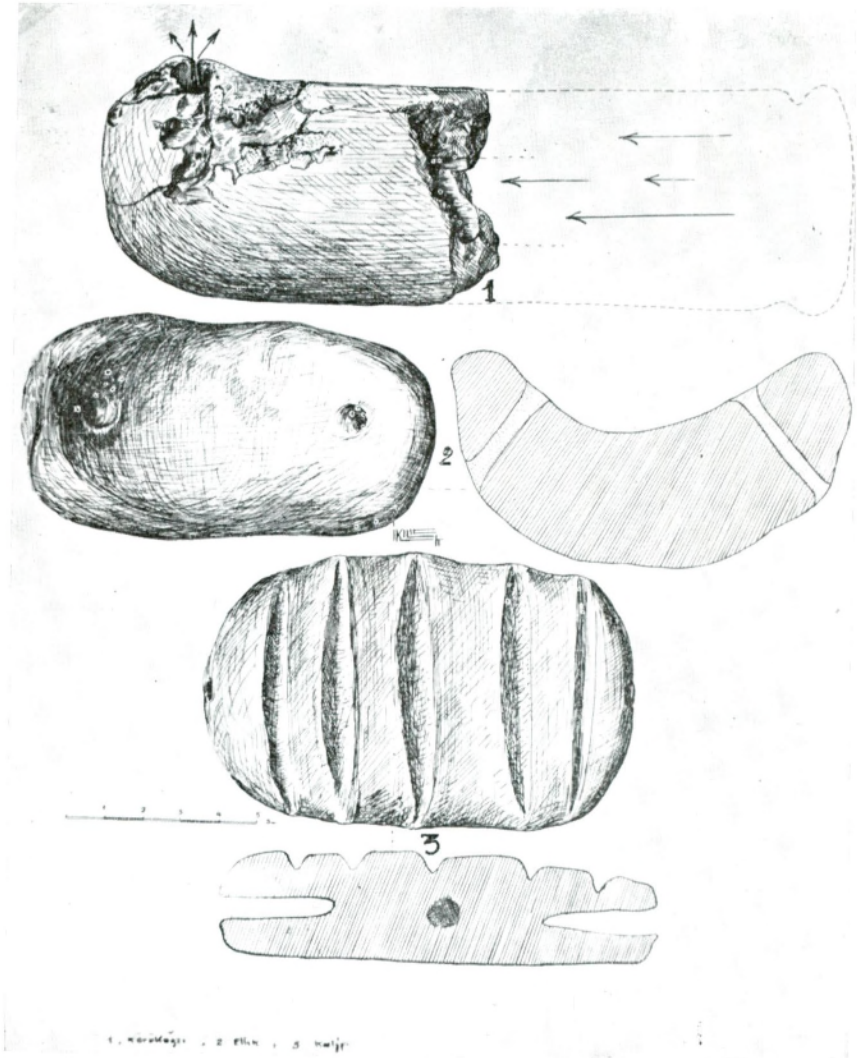
Bu âleti 1944 yılında Dündartepe höyüğünü (Samsun) ziyaret ettiğim zaman, höyükte mevcut büyük tren yarması kesitlerinden

Tablo II.

Tablo I.

Tablo III.

çıkarttım. Kesitteki yeri topun bulunduğu kat seviyesinden biraz aşağıya düşer.

Âlet kilden yapılmıştır. Âletin ortasında 23 milimetre genişlikte uzunca bir kanal olup, bu kanal âletin ucunda yukarıya kalkmış olarak 6 milimetrelik bir delikle nihayetlenir. Bu âleti, üç delik çevresindeki curufu andıran izlere dayanarak, ilk defa bir pota zannetmiş ve aynı noktanın iç kısımlarında maden kalıntıları aramıştım; içte ve dışta maden izleri bulamayınca, bu görüşten vaz geçerek adlandırma işini topta olduğu gibi zamana bırakmıştım. Nihayet son iki gezi mevsimi (1947 — 48) içinde bunun da mahiyetini teşhis etmek kabil oldu. Benzerlerini bugün bile kuyumcu, kalaycı ve hafif demirci körülerinin uçlarında biraz değişik olarak görmek mümkündür.

Topun yabancı ülkelerde, hatta memleketimizde tek bir örneğine tesadüf edilmediği halde, körükağzı adını verdiğim âletin yakın ve yaşıt benzerlerinin Silezya ve Macaristan'da da bulunmuş olduğunu öğreniyoruz 11).

Yalnız şekilleri tetkik edilen Avrupa örneklerinde uçlar daha uzun ve yukarı kalkıktır. Körük tarafına gelen kısımları geniş bir çevre gösterir. Aynı zamanda dış yüzlerine çentikli süsler de yapılmıştır. Tereddüt etmeden bunu da maden işleme cihazları arasına koyuyorum (Tablo III, res. 1).

Ağırlık

Ağırlıklar memleketimizde ağırşaklar gibi geniş sahalara yapılmıştır. Kalkolitik devrinden itibaren çeşitli maddelerden yapılmış olarak muhtelif şekillerde kendini gösterir. Dündartepe höyüğünde (Samsun) ve aynı seviyede ele geçmiş olan bu âlet kilden yapılmış olup itinasız işlenmiş, fakat buna mukabil çok iyi pişirilmiştir. Uçları kalkık ve iki delikli olmakla, alışıktığımız konik ve yuvarlak şekilli, tek delikli, şekilsiz ve deliksiz ağırlıklardan ayrılır. İlk defa Turova kazılarında bulunduğunu ve ağırlık olarak adlandırıldığını görüyoruz 12). Aynı isim bugün de kullanılmaktadır.

Bu bakımdan elimizdeki başka bir âlete benzerliğini bildirmek mes'elesi bizi biraz düşündürüyor. Ağırlık adına dokunmadan tahtadan yapılmış olan yakın benzerlerini, bugün körük ve dokuma tezgâhlarının çeki ipleri uçlarında ellik olarak ta

görmekteyiz. Karın kısımları oyuk ve daha genişçe olan, fakat şekil bakımından yakın bir benzerlik gösteren diğer bir örneği İneğöl'de Cuma tepesi höyüğünden çıkarılmış ve bu vesikalar o zaman aynı kasabanın, Halkevi müze koluna Bay Ali Rıza Yalğın tarafından hediye edilmiş ve bulunuş tarzları ve katları da gösterilerek tertiplenmiştir. Bunların kandil olarak adlandırıldığını görmekteyiz 13).

Şimdilik aynı formda birbirine yakın, yalnız ayrı isimler taşıyan üç tane maddî kültür vesikası karşısında kalmış bulunuyoruz. Elimizdeki hem ellik, hem de ağırlık olabileceğini kaydetmekle yetinirim (Tablo III, res. 2).

Kalıp

Bu âlet Dündartepe kazılarında, yukarıda izahı yapılan âletlerin çıkarıldığı seviyelerde bulundu. Kilden yapılmış ve çok iyi pişirilmiştir, üç yan yüzünün ortalarında konik boşluklar hâlinde kapalı delikler bulunur. Kalıbın bir yüzünde 6 şar milimetre derinlikte döküm yuvaları vardır. Yuvaların açıklık ve derinlik çapları uçlarda sıfıra düşer. Bu âlet kum içine gömülerek, üzerine döküm yapılabileceği gibi, arpa ve buğday yığınları üzerinde bıraktığı açık intibaya göre çeç damga mühürü olarak da kullanılabilir. Bu durumda olmasına rağmen, çevresinde çeşitli potaların bulunmuş olması bizi mühür adını vermekten meneder.

Yanlarındaki delikler birer askı veya oynatma deliği olabilir. Bu âlete kalıp adının verilmesini daha çok uygun görüyorum (Tablo III, res. 3).

Fazla teknik bilgi vermek suretiyle işi uzatmağa lüzum yoktur. Bu dört yeni maddî kültür belgesinin kullanım tarzlarını gösterdiğim resim açıklamağa kâfidir (Tablo II).

Anadolu'ya şâmil neticeler çıkarabilmek için daha çok çalışmağa muhtaç bulunduğumuza şüphe yoktur.

BİBLİYOGRAFYA

- 1 — Doç. Dr. Emin Bilgiç, DTCFD, Sumeroloji Araştırmaları (1940—41) S. 914.

- 2 — Dr. Muine Aetasayan, DTCFD, Antropoloji Araş-
maları S. 525—527.
- 3 — Belleten (1944) Sayı 32, S. 667.
- 4 — Belleten (1947) Sayı 43, S. 463.
- 5 — DTCFD, Cilt III, Sayı 5, S. 474.
- 6 — Belleten (1947), Sayı 43, S. 467—469.
- 7 — Türk Tarih Kurumu, 1948 yılı Tarih Öncesi Araştırmaları (yayınlanacak).
- 8 — Prof. Dr. Ş. A. Kansu, Ülkü (eski). 1937, Cilt VIII, S. 487.
- 9 — Kemal Erguvanlı, Belleten, Sayı 39, S. 375—378.
- 10 — DTCFD, Cilt V, Sayı 2, S. 339 (1947).
- 11 — Jacques de Morgan, "Les Industries du Fer,, L'Humanité Préhistorique, S. 140, Fig. 65.
- 12 — Wilhelm Dörpfeld, Troja und Ilion, Cilt I, S. 390, Fig. 372.
- 13 — Kurt Bittel, Kleinasiatiscbe Studien S. 161.

Dr. İ. KILIÇ KÖKTEN
Antropoloji Asistanı

TÜRK TARİH-KURUMU ALACA-HÖYÜK KAZILARINDA ŞİMDİYE KADAR ÇIKARILAN İSKELETLER ÜZERİNDE YAPILAN İNCELEMELERİN BİBLİYOĞRAFYASI

Bugüne kadar Alaca-Höyük'te bir çok iskeletler bulunmuş ve bunlar zaman zaman muhtelif yazarlar tarafından ayrı ayrı yerlerde yayınlanmıştır. Alaca-Höyükte çıkan ilk üç iskelet 1937 yılında Ord. Prof. Dr. Şevket A. Kansu tarafından incelenmiştir^{1,2}. Bundan sonraki ikinci etüd 1941 yılında Doç. Dr. Muzaffer Şenyürek tarafından yapılmıştır. Dr. M. Şenyürek bu etüdünde diğer Anadolu kafalarile beraber Alaca-Höyük'te bulunmuş olan dört yeni kafa tasını da incelemiştir³. Alaca-Höyük iskeletlerinde bundan sonra yapılan etüd 1945 yılında Ord. Prof. Dr. Şevket A. Kansu ile Doç. Dr. Seniha Tunakan tarafından yayınlanmıştır. Bu etütte bundan evvel incelenmiş olan iskeletlere ilâveten 1944 yılında bakır çağının en eski katından çıkarılmış olan iskelet tetkik edilmiştir⁴. Bundan sonraki etüd 1946 yılında yine Ord. Prof. Dr. Şevket A. Kansu ile Doç. Dr. Seniha Tunakan tarafından yayınlanmıştır⁵. Burada Alaca-Höyük 1943—45 kazılarında çıkarılan dört iskelet incelenmiştir. 1945—46 etütlerinde varılan sonuçlar Dr. M. Şenyürek'in 1941 de Anadolu kalkolitik ve bakır çağı ve Alaca-Höyük iskeletleri hakkında ortaya koyduğu görüşleri tamamiyle desteklemiştir. Bu önemli seri, Alaca-Höyük'te daha şimdiden Anadolu'nun protohistorik çağlardaki fizik antropolojisini aydınlatmaktadır. Bundan sonra bulunacak iskeletlerin bu bilgimizi daha da arttıracığı ümit edilmektedir.

Doç. Dr. SENİHA TUNAKAN

¹ Kansu, Ş. A : Etude anthropologique de quelques squelettes d'Alaca-Höyük. L'Anthropologie, T. 47. No. 1-2. 1937 Paris.

² Kansu, Ş. A : Alaca-Höyük'te bulunan iskeletlerin antropolojik tetkiki. Etude anthropologique de quelques squelettes d'Alaca-Höyük. Belleten, No. 1. 1937.

³ Şenyürek, M : Anadolu Bakır çağı ve Eti sekenesinin kraniyolojik tetkiki. A craniological study of the Copper age and Hittite populations of Anatolia. Belleten, No. 19, 1941.

⁴ Kansu, Ş. A. ve Tunakan, S : Türk Tarih Kurumu Alaca-Höyük kazılarında (1936—1944) Bakırçağı yerleşme katlarından çıkarılan iskeletlerin antropolojik incelenmesi. Belleten, No. 36. 1945.

⁵ Kansu, Ş. A. ve Tunakan, S : Alaca-Höyük 1943—1945 kazılarında çıkarılan Kalkolitik, Bakır ve Tunç çağlarına ait halkın antropolojisi. Belleten, No. 40. 1946.

STUDIO KALESİ

Fatih devrinde yaşamış ve Fatih'in Osmanlı tahtına çıkmasından itibaren 1467 senesine kadar yani on yedi senelik tarih vakıaları yazıp Fatihe takdim etmiş olan Bizans alimlerinden İmrozlu Kritovulos'un yazdığı Tarih tercümesinin 55 inci sahifesinde,¹ İstanbul'un muhasarasına başlandığı zaman İstanbul'un etrafında bulunan bazı muhkem kalelerin tahrip olunmasını Fatih'in emrettiğini ve bunlardan Terapyia ve Studio kalelerinin bizzat Fatih'in topları ile darb ve tahrip ve muhafızlarının teslimine mecbur edildiğini ve Pringipos (Büyükada) kalesinin tahrip ve zaptı için de donanmanın amiri Baltaoğlunun gönderildiğini yazmaktadır.

Terapyia ve Büyükada kalelerinin buldukları yerler malûm ise de, Studio kalesinin nerede bulunduğunu kimse yazmamıştır. Hattâ İstanbul'un fethini yazmış olan Bizans müverrihlerinden Francis² ve Dukas³ bu kaleden katiyen bahsetmiyorlar; yalnız Fatih'in İstanbul civarında bulunan muhkem kaleleri zaptettikten sonra muhasaraya başladığını yazıyorlar. Yedi cilt Yunan Millî tarihini yazan K. Papariğopoulos, beşinci cildinin 318 nci sahifesinde "Bizanslılara hariçten yardım gelmesine her ne kadar az ihtimal mevcut ise de, Fatih, İstanbul'a hâlâ merbutiyetini muhafaza edip surlar haricinde bulunan kaleleri zapt etmeyi muvafık görerek Misivri'yi, Ahyolu'nu, Vize'yi, Ayastefanos (Yeşilköy) kalesini ve Silivriden maadâ civarda bulunan diğer kaleleri zapt etti,, demektedir.

İstanbulun fethini yazan gerek Türk ve gerek ecnebi Tarihçiler de bu Studio Kalesi hakkında malûmat vermemektedirler.

Bu kalenin nerede bulunduğunu öğrenmek, Fatih devrini senelerden beri tetkik eden benim ve benim gibi bir çoklarının merakını mucip olmuş olduğundan bu bapta araştırmalar yapmak lüzumunu gördüm şöyle ki:

İstanbul'da her ne kadar "Studio,, adında bir manastır var ise

¹ Osmanlı Tarih Encümeni Mecmuasında zeyil sureti ile basılan Kritovulos Tarihinin 55 inci sahifesinde.

² Francis, Bon basması sahife 236.

³ Dukas, Bon basması sahife 258.

de bu manastır surlar haricinde olmayıp Samatya'da Narlıkapı civarında bulunduğu ve Fatih'ten sonra gelen Sultan Bayezid'in Mirahoru Arnavut İlyas bey tarafından camiye tahvil olunarak "Mirahor mescidi,, adını aldığı malûmdur⁴.

Studio manastırının surlar dahilinde bulunması ve manastırın içinde veya civarında bir kalenin olmaması sebebi ile bu mahalle Studio kalesi denilemeyeceği aşikârdır.

İstanbul içinde ve dışında yine Studio namı ile başka bir yerin bulunduğu hakkında tarih kitaplarında bir kayda tesadüf edilmemekte olduğundan mezkûr Studio manastırı ile alâkadar olan yerleri araştırmağa başladım.

Bir kere Studio manastırı, Büyük Konstantin zamanında İstanbul'a getirilen asılzâdeler meyanında bulunan Studio adında bir zat tarafından kurulmuş ve 463 tarihinde İmparator Leon Hakelis I. zamanında Boğaziçinde Çubuklu körfezinin cenup tarafında bulunan "Akimiton,,⁵ manastırından Keşişler getirtilerek az zaman zarfında İstanbul'un en mühim manastırı haline gelmişti.

Studio manastırının en parlak devri, IX. asrın başlarında idi. İmparatoriçe İrini İstanbul'da manastırların mevcudiyetine ve ruhbanların nüfuz ve kuvvetlerine ehemmiyet veriyordu. Bu sebepten dolayı şehir haricinde bulunan Sakudinos manastırının gayet âlim ve nüfuzlu Gumenos'u olan⁶ Teodoros'u ve bunun dayısı kezalik âlim ve fadıl Platon'u alarak şehir içinde bulunan mezkûr Studio manastırına nakletti.

⁴ Hadıkat-ül-cevami cilt I. sah. 196. — Bizans tettebbüatı, Paspati, sah. 350. — Skarlatos Vizandios, Konstantinopolis, cilt I, sah. 309. Atina 1851. M. Glikas sah. 463.

⁵ Akimiton, uyku uyumayan rahiplerin manastırı demektir ki, bu kabil manastırlarda gece gündüz arkası kesilmeksizin, ayin icra olunmaktadır. Bittabi rahipler münavebe ile ve bilâinkıta dinî ayin icra ederler. Bu Boğaziçindeki Akimiton manastırı, 420 tarihinde tesis edildi ve ilk açıldığında 300 keşişi mevcut idi. Bu 300 rahip altı kısma taksim olunarak münavebe ile gece gündüz dinî ayinlerde bulunurlardı. Petro Gillios bu manastırın harabelerini gördüğünü yazıyor. Bu gün üç sarnıç harabeleri olduğunu ve bunlardan birisinin üstü açık ve diğer ikisinin kapalı olduğunu Skarlatos Vizandios yazıyor. Cilt 2. sah. 219.— Y. Kedrinos cilt 2, sah. 892.

⁶ Gumenos, Manastırların reislerine verilen isimdir.

Teodoros Studitis⁷ adını alan bu âlim ve zeki rahip manastırların iç işlerini tanzim ve idare etmek için yeni bir nizamname kaleme aldı. Ve Studio manastırında seçme 700 rahiplik bir "Kinovion,"⁸ idare usulü teessüs etti. O zamana kadar kiliselerde okunan duaları ve ilâhileri daha edibane ve şairane bir hale getirdi. Eski yazma kitapları istinsah ve teksir için manastırda bir de yazıcılar mektebi tesis etti. İlmi ve dirayeti sayesinde bu manastıra da Gumenos intihap edildi. Maiyetinde bulunan ve sayısı yedi yüzü bulan müridleri (keşişleri) emirlerine karşı gelmezlerdi. Bu manastır o kadar büyük şöret aldı ki, Gumenoslarından Andonios ve Aleksios Patriklik makamına kadar çıkmışlardır⁹. İsaakios Komninos, İmparatorluktan çekildikten ve rahip silkine girdikten sonra Studio manastırında kapanmağı tercih ve bu manastırın kapıcılık vazifesini ifa etti¹⁰.

Gerek Patrikhanede ve gerek Sarayda tahaddüs eden dini mesailin halli, Studio manastırının o meselede alacağı vaziyete bağlı idi. Studio manastırının dini bir meselede vereceğı karara ve takınacağı vaziyete muhalif hareket eden, ister Patrik olsun ister İmparator olsun, başta Gumenosları olduğu halde, manastırın bütün ruhbanları hemen ayaklanırlardı. Bu sebepten dolayı Teodoros Studitis dört defa sürgüne gönderildi şöyle ki:

1. Teodoros Studitis birinci defa İmparatoriçe İrini'nin oğlu altıncı Kostantin tarafından sürgüne gönderildi. Zira, bu İmparator, meşru karısı Maria hayatta olduğu halde kilise kanunlarına muhalif olarak onu boşadı ve saray kadınlarından "Teodoti," yi sevdi ve Patrik Tarasios'u tazyik ederek bu kadınla ikinci defa evlendi¹¹.

Teodoros Studitis, bu gayri meşrû nikâhın akdine izin verdiğinden dolayı Patrik Tarasios'u protesto etti ve Patrikhâne ile

⁷ Studitis, Studio manastırına mensup demektir. Teodoros, soy adı olarak Studitis'i almış idi. Teodoros esasen İstanbul'lu idi ve 759 senesinde doğup 826 senesinde öldü.

⁸ Kinovion, usulü ile idare olunan manastırlarda bütün rahipler bir aile halinde beraber yaşarlar ve beraber yemek yerler.

⁹ Y. Kedrinos cilt 2. sah. 414, 479.

¹⁰ Y. Kedrinos cilt 2. sah. 648.

¹¹ Teofanis, Mignes, cilt 180. sah. 947 — Y. Kedrinos, cilt 2. sah. 477, 539. Leon Gramatikos, sah. 119. — Ataliotis, sah. 270.

münasebatı kesti. Teodoros, ne akrabasından olan yeni kraliçe Teodoti'nin ricalarına ne de sarayın tehditlerine kulak asmadı. Bunun üzerine İmparator Konstantin gazaba gelerek Teodoros'u dövdürdü ve sürgüne gönderdi ¹².

2. Her ne kadar İmparatoriçe İrini'nin tavassutu ile Teodoros bir müddet sonra menfasından avdet etmişse de, Patrik Tarasios'un halefi, Konstantin'in gayri meşrû nikâhını akdetmiş ve bu sebepten dolayı vazifesinden azlolunmuş olan papaz İosif'e tekrar ruhanî âyin icrasına müsaade etmiş olduğundan nâşi Teodoros yeni Patrikle de mücadeleye başladı. Esasen Manastırlar ve rahipler aleyhinde bulunan o zamanın İmparatoru Nikiforos, bundan istifade ederek Teodoros'un ve rahiplerin nüfuzlarını ve haysiyetlerini kırmak için bunu tekrar sürgüne gönderdi. Bu ikinci sürgünden Teodoros'u Mihail Rangave geri getirtti ¹³.

3. Teodoros Studitis'in üçüncü defa sürgüne gönderilmesinin sebebi ise, azizlerin ikonlarına (tasvirleri) tapanların şiddetle aleyhinde bulunan İmparator V. Leon (813)un bu babda verdiği emirleri dinlememesi, tasvirleri kıranlar aleyhine cephe alması ve Patrik Teodotos tarafından 1 Nisan 815 tarihinde toplanmış olan Sinod meclisinin, ikonların kaldırılması hakkında verdiği kararı kanunsuz bulduğunu ilân etmesidir. Fazla olarak Teodoros'un teşviki ile mutaassıb halk ve rahipler ellerinde ikonlar olduğu halde ikonlar hakkında ilâhileri terennüm ederek büyük bir nümayiş yaptılar ve İstanbul sokaklarını dolaştılar, bu suretle âdeta İmparatorun emirlerine karşı geldiler. Bunun üzerine Leon, Teodoros'u Küçük Asya'da Apolonya civarında bir yere sürgüne gönderdi ¹⁴.

4. Teodoros Studitis, İmparator Keke Mihail (Travlos) zamanında da dördüncü defa sürgüne gönderildi ¹⁵ ve 829 tarihinde menfasında öldü. • Bu dördüncü defaki sürgününde Teodoros'u ve kardeşi Teofanis'i Karta Limani (Kartal) taraflarına gönderdiler. Zira tasvirsevenlerden Patrik Metodios Burgazadasında

¹² Papariğopulos, Yunan Tarihi, cilt 3 sah. 159, 163.

¹³ Mihail Rangave, 2 Ekim 811 tarihinde birinci Mihail olarak Bizans İmparatoru olmuştur.

¹⁴ Papariğopulos, Yunan Tarihi cilt 3. sah. 213.

¹⁵ Teofanis, cilt 1. sah, 630 — Leon gramatikos sah. 119. — Nikiforos Grigoras cilt 1. sah. 171.

menfi idi. Mamafih iki mahkûm ve menfi arasında bir balıkçı vasıtası ile muhabere vaki oldu¹⁶. Teodoros Studitis gibi mühim bir şahsiyetin dört def'a sürgün edilmesi o zamanlar için mühim vakalardan idi. Bizi alâkadar eden vaka ikinci sürgünüdür. Zira Tarihçi Teofanis'e göre¹⁷ yukarda yazdığımız gibi esasen rahipler ve manastırlar aleyhinde bulunan İmparator Nikitoros, Studio manastırının en mühim uzuvları olan Teodoros'u ve kardeşi Selânîk Baş Piskopos'u İosif'i, bunların dayıları olan eski Gumenos Platon'u sürgün etti, Studio manastırını kapattı ve rahipleri dağıttı.

İmparator bu üç elebaşığı aynı yere nefyetmedi. Bir birleri ile görüşmemeleri ve muhabere edememeleri için *her birini İstanbul'a yakın adalardan birine gönderdi*¹⁸.

İstanbul'a yakın adalar sıra ile, Proti (Kınalı), Antigoni (Burgaz), Halki (Heybeliada), Pringipo (Büyükada) dur. Böyle olunca İmparator bu üç zatı adalara gönderirken bunlardan en mühimi ve tehlikelisi olan Teodorus'u o zaman mühkem kalesi olan Antigoni (Burgaz) ye ve diğer iki zattan Platon'u Kınalıya ve İosif'i Heybeliadaya göndermiş olması pek tabii idi.

O zamanlarda Burgazadasında bir de Manastır tesis olundu; bu manastıra verilen isim, İstanbul'da kapatılan Studio manastırının ismi idi. Studio manastırının ismi "Ayios İoannis Prodromos,, tur. Burgazadasında da tesis olunan mezkûr manastırın ismi "Ayios İoannis Prodromos,, tur. Bundan anlaşılıyor ki İstanbul'da kapatılan Studio manastırının rahiplerinden bir kısmı Patronları olan Teodoros'un bulunduğu Burgazadasına giderek İstanbul'da kapatılmış olan kendi manastırlarını bu adada ihya ettiler ve aynı ismi verdiler. Binaenaleyh Studio manastırı ile Burgazadasındaki manastır arasında bir münasibetin mevcut

¹⁶ Yunan Ansiklopedisi, Elefterudaki, cilt 6. sah. 477. Teodoros öldükten sonra cesedi Büyükada'ya naklolunarak defnolundu, ve sonra Patrik Metodios'un zamanında kemikleri İstanbul'a getirilerek Studio Manastırında gömüldü. (Mignes cilt 99 sah. 328). Teofanis, Mignes tab'ı sah. 319, 325. — Skarlatos Vizandios, cilt 1. sah. 306, 594 ve cilt 2. sah. 294.

¹⁷ Teofanis, Mignes, cilt 108 sah. 1019. — Paparigopulos Yunan Tarihi, cilt 3. sah. 164.

¹⁸ Mignes, cilt 99 sah. 160 «Teodoros Studitis'in hayatı» hakkındaki eserde.

bulduğu tebarüz ediyor ve İmparator indinde en büyük âsi olan Teodoros'un bir müddet Burgazadasındaki kal'ede muhafaza edilmiş olduğuna şüphe bırakmıyor.

Türkler Marmara denizindeki adaları fethettikleri zaman bunları haricen ne şekilde gördülerse ona göre isim verdiler. Meselâ Piringipo adasının toprağını kırmızı gördüklerinden kızılada ve sonraları diğer adalardan daha büyük gördüklerinden Büyükaada ismini verdiler. Halki adasını haricen heybe şeklinde görmüş olduklarından bu adaya Heybeliada adını verdiler. Antigoni adasında da kale görmüş olduklarından Burgazadası (Panormum castrum) adını verdiler. Zira Rumlar kaleye Pirgos Türklerde Burgaz derlerdi. Karadeniz sahilinde bulunan Burgaz şehri veyahut Kemer Burgaz gibi. Skarlatos Vizandios, Burgazadasında o zamanlarda mevcut olan kalenin adanın neresinde olduğunu tetkik ettiği zaman, bu kalenin kalıntılarını sahile yakın ve bu günkü Rum kilisesi civarında aramak lâzım geldiğini yazıyor¹⁹.

Burgazadası'ndaki bu günkü kilisesinin Studio manastırı kilisesinin adı ile bir olduğunu yukarıda söylemiş idik. Hattâ bu klisedeki Narteksin altında ve kiliseye girerken sol tarafta İkonsevenlerden olduğundan dolayı bu adaya sürülmüş olan Patrik Metodios'un yedi sene iki hırsız ile beraber hapsolunduğu mahzen, hâlâ mevcuttur²⁰.

1859 tarihinde tersim edip bastırıldığı haritada Georges Kolman Burgazadası'ndaki kaleyi tepedeki Metamorfosis manastırının yanında gösteriyor. Bu harita Skarlatos Vizandios'un Konstantinopolis nam eserinin ikinci cildinin 287 nci sahifesine bağlıdır.

Binaenaleyh, 1. Teodoros Studiti'nin, İstanbul adalarından birisine²¹ nefyedildiğini müverrih Teofanis'in²² yazmış olması ve Papa-riğopulos'un Teofanis'e atfen Tarihine nakleylemesi. 2. Üç âsiden en kuvvetlisi ve nüfuzlusu olan Teodoros Studitis'in, kaleli adalardan birisinde muhafaza altına alınmak istenmesinin pek tabif

¹⁹ Skarlatos Vizandios cilt 2. Sah. 295 — Bizans tetebbuatı, A Dimoidis, Atina 1942, sah. 318.

²⁰ Kostantinas, 1824, Venedik, Sah. 163.

²¹ Mignes, cilt 99. sahife 160, (Teodoros Studitis'in hayatını mufassalan yazan keşiş Mihail'in eserinde yazılıdır.

²² Teofanis, Mignes, cilt 108, sah. 1019.

bulunması ve ilk üç adadan yalnız Antigoni'de (Burgazadası) kalenin mevcut olması. 3. İstanbul'daki Studio Manastırı kilisesinin ismi ile Antigoni kilisesi isminin aynı olması itibarı ile bu iki kilise arasında bir münasebetin bulunmasının inkârı kabil olmaması. 4. Teodoros Studitis gibi azizler tasvirleri lehine hareket etmiş olan Patrik Metodios'un dahi İmparator Teofilos tarafından Antigoni (Burgazada) adasında ve mezkûr kilisenin mahzeninde haps edilmiş olması. 5. Teodoros Studitis'in hapsolunduğu kaleye halk ve rahipler tarafından "Studio kal'esi," isminin verilmesinin dahi pek tabii bulunması. 6. Hammer'in de yazdığı gibi, fetih esnasında Türkler Antigoni'de kaleler görmüş olduklarından bu adaya Burgazadası adını vermiş olmalarının da o zamanlarda bu gibi hususlarda Türklerin tatbik ettikleri âdete uygun oluşunu gözönünde tutarak Kritovulos'un Tarih kitabında yazdığı *Studio Kalesi*'nin Burgazadası'ndaki kale olduğu kanaatine vardım.

VI. MIRMİROĞLU

“INK „ MI ? “IDIK „ MI ?

Reşidüddin tarafından tesbit edilen Oğuz menkibesinde yirmi dört Oğuz boyunun kuşlarından “ongon„ adıyla bahsedilmektedir. Türlü nüshalarda başka başka (. . . اوڭون و اونقون و اونقون و اونقون) yazılan bu kelimenin doğrusu اونقون (ongon) dur ; Moğol şamanizminde malûm ve çok yaygın bir kelimedir ¹.

Bu konuya dair Reşidüddin'in verdiği malûmatı Yazıcızâde Ali harfi harfine türkçeye şöyle çevirmiştir :

“ [Bu kuşlar] anların *oykunı* ola ve bu lafzun iştikakı *oynuk'*-dandır ki ol zamanun türkçesince kutluluktur şöyle ki “ oynuk bolsun derler „ yani kutlu olsun demektür. Âdet ve töre oldur ki her canavar ki bir boyun *oykunı* ola çün anı tefe'ülçün mubarekliğe muayyen etmişlerdür ana kasd etmiyeler ve incitmiyeler ve anun etin yemiye. Bu zamana değin ol mana mukarrardur „ ².

Reşidüddin “ongon„ kelimesinin iştikakını türkçe bir kelime ile açıklamak istemiştir. Fakat bu türkçe kelime bazı nüshalarda اينق, bazı nüshalarda اينوق yazılmıştır. Berezin tarafından yayınlanan Cami'üttevarih de اينق şeklindedir. (. . . جاواری را مخصوص کرده اندکه) اونقون ایشان باشد و اشتقاق این لفظ از اينق است و ان بلفت ترکی مبارک باشد چنانکه (کویند اينق بولسون یعنی مبارک باد).

Eski ve yeni Türk lehçelerinde “kutlu, mubarek „ anlamına gelen اينق yahut اينوق şeklinde bir kelimeye rastlanmıyor. Buna rağmen türkologlar ve tarihçiler bu *esrarengiz* kelimeyi *Ink* (yahut *oynuk*) şeklinde okuyarak Türkçede “mubarek„ anlamına geldiğine inanmakta devam ediyorlar ³.

Reşidüddin'in nüshalarındaki bu اينق kelimesi müstensihlerin hatalarından başka bir şey değildir. Bu kelime Reşidüddin'in asıl nüshasında, hiç şüphesiz, اينوق yahut اينق şeklinde yazılmıştı.

¹ *Ongon* kelimesi hak. bk. Abdülkadir İnan, *Ongon ve Tös* (T. Tarih. Arkeologya ve Etn. dergisi, 1934).

² Revan köşkü nüshası (1390). Adnan Erzi'nin elindeki foto-kopiden.

³ Meselâ bk. *Materiale po istorii türkmen i Türkmenii*, 1939, c. I, sah. 500.

Gerçekten moğolcadaki *ongon* türkçede *ıduq* anlamına gelir; ıd kökünden yapılan bir partisiptir: "gönderilen, salıverilen,, demektir.

Mahmut Kâşgari (Divanü Lûgat-it-Türk I, 63; Besim Atalay tercümesi 65) اذق kelimesini şöyle izah ediyor: "ıduq-kutlu ve mubarek olan; aslında sahibinin yaptığı bir adak için saklanarak yünü kırılmıyan, sütü sağılmıyan, yük vurulmıyan başı boş bırakılıp salıverilen her hayvana bu ad verilir,,⁴.

Moğolların "ongon,, olarak salıverdikleri hayvanlara da binilmez, dokunulmaz, sütü sağılmaz. Dokunulmaz olduğu içindir ki "mubarek, kutlu,, anlamına da gelir⁵.

Reşidüddin *ongon* kelimesini de türkçe sanarak bunun etimolojisini *ıduq* kelimesinin yardımıyla yapmak istemiştir. Müstensihlerden biri ايدوق , ايدق kelimesindeki «ذ» harfini son «ق» yahut ortadaki «و» ile birleştirmiş ve böylece (اينق) ve (اينوق) şekilleri meydana gelmiştir.

ABDÜLKADİR İNAN

⁴ Krş. Yakutça *ıtk* (Pekarski, Sözlük, I, 425; Sagay, Kaç lehçelerinde *ıtk* (Radloff, Proben IX, 591, 601 ve başka sah.)

⁵ Krş. B. Vladimirtsov, Moğolların ıetimaî teşkilâtı, sah. 80.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Nizamüddin Şâmî: Zafernâme. Farsçadan çeviren: Necati Lugal, Ankara Üniversitesi Dil ve T. - C. Fakültesi Klâsik Şark Dilleri Profesörü. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949. XXVIII + 404 s. 8°. F. TL. 8. T. T. K. yayınlarından, II. seri - No. 12. (Önsöz, tarihi ve coğrafi isimlerle istilahların kontrolü, hicrî yılların milâdî yıllara çevrilmesi, münderecat, kronoloji cedvelleriyle indeks'in tertibi ve matbaa tashihleri Dr. Neşet Çağatay tarafından yapılmıştır).

Son yıllarda, gerek doğrudan doğruya Çinggis'in Türk - Moğol İmparatorluğu, ve gerek ondan sonra kurulan diğer büyük Türk devletleri ile ilgili tarih kaynakları yavaş yavaş dilimize de çevrilerek yayınlanmalarına başlanmıştır. Bu yolda sistemli bir şekilde çalışan Türk Tarih Kurumu, bu gibi eserler meyânında Çinggis ve Ögedey devrinde yazılmış olan *Mongğolun niğüça tobçıyan (Moğolların Gizli Tarihi)* adlı çok önemli kaynağın türkçesini¹, Hind - Türk İmparatorluğunun kurucusu Babur'un hatıratını² yayınladığı gibi, Cüveynî, Raşidüddin v. b. gibi tarihçilerin eserlerini de neşre hazırlamaktadır. Kurumun plânına göre II. seri - No. 12 altında, Prof. Necati Lugal ve Dr. Neşet Çağatay'ın himmeti ile hazırlandığını bildiğimiz Nizamüddin Şâmî'nin *Zafernâme'si* de nihayet tamamlanarak bu yıl basılmış bulunmaktadır. *Zafernâme*, adından da anlaşıldığına göre «Zaferden bahseden kitap» olup, zafer kazanmakta belki rekor kıran büyük Türk asker ve devlet adamlarından biri olan Emir Timur'un zaferlerinin bir hikâyesidir; eserde de ifade edildiği gibi «Bu tarihin mevzuu Sahip Kıran Emir'in melek sıfatıyla sıfatlanmış olan zatı ve onun yaptığı işler ve söylediği sözlerdir» (trc. s. 14). Eser, Emir Timur'un emriyle Nizamüddin Şâmî tarafından farsça olarak kaleme alınmıştır. Tanrı, Peygamber v. b. in övülmesine tahsis edilen bir girişten sonra, kısaca Çinggis Han ile başlayarak «Uluğ Yurt, Deşti Kıpçak, İrak ve Türkistan»da saltanat süren hükümdarların isimleri sayılmakta, Türkistan'da cereyan eden bâzı hadiselerden sonra hemen Emir Timur'un yaşadığı devre geçilmektedir. Müellif eserini kısmen kaynaklara ve kısmen de, 1393 den itibaren Emir Timur'un yanında bulunmak suretiyle, kendi görgülerine dayanarak 1403 yılına kadar olan vakaları içine alacak şekilde yazmıştır.

Bugün eserin malûm olan elyazma nüshaları ithafına göre iki cins olup hepsi 5 adettir³: Emir Timur'a ithaf edilen nüshanın 3 tanesi İstanbul'da, 1 tanesi Paris Millî Kütüphanesinde; torunu şehzâde Umar Bahâdur'a ithaf

1 Almanca, rusça ve çince tercümelerinin moğolca aslı ile karşılaştırılması suretiyle meydana getirilmiştir. T. T. K. yayınlarından, II. seri - No. 13, Ankara, 1948. LII + 300 s.

2 Doğu türkçesinden çeviren, izahlı indeksi ve notları hazırlayan Prof. R. R. Arat, T. T. K. yayınlarından, II. seri - No. 5a (I cilt) Ankara, 1943; No. 5b (II cilt) 1946.

3 Felix Tauer, *Zafarnâma* 1937 (aşağıya bk.), sol kapak notu.

edilen nüsha tek olup Londra British Museum'unda bulunmaktadır. Bu eseri ciddi bir ilmi süzgeçten geçirerek işlemeyi üzerine almış olan Felix Tauer, konu ile ilgili üç makalesinden sonra ⁴, eserin yukarda sayılı nüshalarını Hâfiż-i Abrû'nun eseriyle de karşılaştırıp önce farsça metni neşretmiştir ⁵. F. Tauer'in bundan sonra hazırladığı ve giriş ile açıklama ve indeksi (Dr. Neşet Çağata'yın dediği gibi tercüme değil, bk. *Zaf.* tercüme s. XXV) içine alacak olan 2. cildi aynı seride ilân edilmiş ise de ⁶, henüz yayınlanmadığı anlaşılıyor. Eser hakkında şimdiye kadar yapılan yayınlar münasebetiyle türkçe tercümenin önsözünde, F. Tauer nüshasındaki kapak notlarının tercümesi ile iktifa edilmiş olup tabkikat derinleştirilmemiştir. Halbuki için bu ciheti oldukça önemlidir. Bir defa elde mevcut bir metne dayanılarak eserin türkçeye çevrilmesine karar verildikten sonra, bu husustaki araştırmaların son durumunu anlamak üzere çevirenlerin Prag Şark Enstitüsüne baş vurmaları, veya doğrudan doğruya (sağ ise) F. Tauer ile irtibat kurmaları ve böylece için yapılabilecek tarafları ile şimdilik halledilemeyecek cihetlerini tespit ederek gerek önsözde, ve gerek tercüme boyunca bu hususları göstermeleri uygun düşerdi. Bundan başka, öğrendiğime göre eser kısmen rusçaya da çevrilmiş olup Thiesenhausen tarafından neşredilmiştir. Çevirenler bu hususa da işaret etmemişlerdir. Bu kitap her ne kadar «farsça bir tarih kaynağı» ise de, değerlendirilmesi için bazı başka noktaların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Eserin hususiyetlerinden biri de, birçok moğolca ve diğer Türk lehçelerine ait söz ve tabirleri içine almasıdır. Bundan dolayı eseri işlerken mezkûr dil ve lehçeler hakkında salâhiyet sahibi olmak veya onların yardımına dayanmak gerekeceği gibi, hiç olmazsa biraz filolojik incelikleri de göz önünde tutmak icabetmektedir. Malûm olduğu üzere tarih ve filoloji, bilhassa metin işleminde biri birine çok muhtaçtırlar. Durum böyle iken, önmümüzdeki tercümede bu hususlara gereği kadar önem verilmediğini görüyoruz. Çevirenler, farsça olmayan birçok sözlerin transkripsiyonunu yanlış veya kendiliklerinden değiştirerek yazdıkları gibi, «yabancı» gözükten bazı tabirlerin tercümesinden kaçınmışlar veya şüpheli tercüme etmişlerdir. Ben eserin her bakımdan değer ve kusurlarını araştırmaya kalkışmayıp, burada daha ziyade kendi saham olan moğolistik ve türkoloji cihetinden bazı noktalara işaret etmekle yetineceğim. (Bundan dolayı söyleyeceklerimin, tarih edebiyatımız için mühim bir kazanç olan bu tercüme hakkında son söz olamayacağına da işaret etmeliyim).

A) Bazı (moğolca veya türkçe) sözler, farsça metindeki imlâyâ uyulmadan (bir kısmı da, daha ziyade bugünkü söylenişleri göz önünde tutularak) keyfi bir şekilde değiştirilmiştir, meselâ:

1. Metinde: چنگیز = tercümede: Cengiz (s. 10, 13, 14, 15 v. b.). Artık Türk ilim edebiyatında da uzun tefsir ve izahlardan geçen ⁷ bu sözün böyle de-

⁴ Aynı eser, aynı yer.

⁵ *Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée ZAFARNĀME* par Niżāmuddīn Şāmi, avec des additions empruntées au Zubdatu-t-Tawārih-ı Bāysunguri de Hâfiż-i Abrû. Edition critique par Felix TAUER, tome I: Texte persan du Zafarnāma Praha 1937, Oriental Institute; American Press, Beirut, Syria, 295 s. 80.

⁶ Aynı eser, sağ kapak notu.

⁷ Krş. O. Turan, *Çingiz adı hakkında*, Belleten No. 19, 1941, s. 267-276; A. Temir, *Moğolların Gizli Tarihi* (yukarıya bk. not 1), s. 215 ve oralarda gösterilen diğer eserler.

ğiştirilmesi, ancak notta gösterilen yazıların, çevirenlerin gözünden kaçması ile tefsir edilebilir. Bu söz moğolcada Çinggis olarak söylenir, yani ç- ile başlar -s ile biter. Fakat, moğolcadan türkçeye geçen sözlerde -s > -z olduğundan, sonu türkçede -z haline gelmiştir. Türk lehçelerinde Çinggis, Çinggisiz, Çingiz, Çengiz veya Cengiz şekillerinde kullanılır. Demek, ç- ile başlaması, ne moğolca aslına ve ne de türkçe söylenişine aykırı bir hareket teşkil etmez. Zaten farsça metinde de doğru olarak ç- ile yazılıdır. Böyle olduğu halde çevirenler tarafından Cengiz diye değiştirilmesi doğru bir iş olmasa gerektir.

2. Metinde: چوچی = tercümede: Coçi (s. 14). Moğolca aslı ve doğru şekli Coçi olan bu söz, her nedense farsça metinde Çoçi olarak yazılmış ve çevirenler tarafından doğru şekle sokulmuştur. Fakat bu değiştirmeye işaret etmeden geçilmiştir.

3. Metinde: تانری = tercümede: Tanrı (s. 288, 305). En eski türkçe metinlerde *tengri* (Orhon, Uygur, Kaşgari), bugün de birçok lehçelerde yine aynı şekilde kullanılan, eski moğolcada *tenggeri* (*Moğolların Gizli Tarihi*, § 1), yazı dilinde *tengri* olarak geçen bu söz, görüldüğü üzere farsça metinde de ancak *tengri* diye okunabilir. Bu kelime تانری بىرىمى ve تانرى بىرىمى diye kişi adında geçtiğinden, çevirenlerin Tanrı Birmiş ve Tanrı Birdi şeklinde yazmaları ile fahiş hatalara sebebiyet verilebilir. Madem ki birinci kısmını Tanrı diye değiştirmişler, öyle ise ikinci kısmını da güney lehçesine göre Vermiş veya Verdi diye bugünkü şekle sokmaları «icabetmez» miydi? Tabiidir ki, şahıs adlarında yapılan böyle değiştirmeler ilmi bir hareket sayılamaz. Bu isimlerin doğru okunuşu Tengri Birmiş ve Tengri Birdi olmalıdır.

B) Bazı sözlerin okunuşunda (herhalde aslı bilinemediği için) doğrudan doğruya farsça metindeki imlâya uyulmuş veya uyulmadığı için tezada düşülmüştür, meselâ:

4. Metinde: قوبلاي چيچان = tercümede: Kubilay Çiçan (s. 14). Çiçan yerine çeçen diye okunmalıdır. Moğolca *çeçen*, *seçen* veya *setsen* «akıllı, hakim» manalarına gelip, isimlere eklenmek suretiyle noyanların lâkabı olarak kullanılıyordu, krş.: Dei-seçen (*Moğolların Gizli Tarihi*, İndeks).

5. Metinde: گورگان = tercümede: g ü r e g e n (s. 9, 17, 231). Tarih edebiyatımızda türlü türlü şekillerde yazılan ve tefsirlere uğrayan bu tanınmış söz için çevirenler, farsça imlâya uymayı bırakarak doğruya yakın bir transkripsiyon şeklini kabul etmişlerdir. Bununla beraber, *güregen* diye alınsa daha iyi olacaktı. Bu moğolca sözün manası «damat» demektir, Çinggis devrinde bile damatların adlarına takılmak suretiyle bir nevi unvan veya lâkap gibi kullanılıyordu, krş. Aşih-güregen (*Moğolların Gizli Tarihi*, indeks), Buha-güregen (ibid.), Çigü-güregen (ibid.), Olar-güregen (ibid.) v. b.⁸

6. Metinde: ايوكن = tercümede: İbüken (s. 15). Moğolcadaki söyleniş *ebügen* (*Moğ. Gizli Tarihi*'ndeki şekilleri: *ebuge*, *ebugen*, *ebugan*) olup, aslında

8 Şuna da işaret edelim ki, türkçe tercümede moğolca sözlerdeki -g- ve -ğ- için iki sesli arasında -ğ- kabul edilmekle hiç te isabet edilmemiştir. -ğ- ile hususi bir transkripsiyon işareti kastedilmişse (ki buna ihtimal verilemez), bunun tebarüz ettirilmesi lâzımgelirdi. Meselâ, tercümedeki göreğen ve Şırağol (s. 62) sözlerinin *güregen* ve *Şırağul* şeklinde yazılması uygun olacaktır.

«cedd, ihtiyar, büyük baba» anlamına gelir. Eski moğolcada kişi adlarına takılarak kullanıldığı gibi (Ç a r a ħ a - e b ü g e n, veya Ç . - e b u g a n, *Moğ. G. T.* §§ 68, 72 v. b.), *Zafernâme*'de şahıs adı olarak ta raslıyoruz.

7. Metinde: ایلچیکدای = tercümede: İlçik day (s. 15). Bu adın, eski moğolcada geçen Elcigiday veya Elcigeday (bk. *Moğ. G. T.*, §§ 275, 278) ismine benzediği aşikârdır. Yalnız farsça metinde ondan farklı olarak -c- yerine -ç- kullanılmıştır.

8. Metinde: قراچار = indekste: K a r a c a r, tercümede: K a r a ç a r (s. 10) ve K a r a c â r (!) (s. 16) diye üç şekilde çevrilen bu adın, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde zikredilen H a r a ç a r veya H a l a ç a r (bk. indeks) ile aynı olduğu anlaşılıyor. Moğolcadaki H türkçede umumiyetle K olarak söylendiğine göre doğru okunuşu K a r a ç a r olmalıdır.

9. Metinde: کلای = tercümede: *kelaci* (s. 196). Taife adı diye zikredildiği halde, indekste «kişi adları» grubunda gösterilmiştir. Okunuşu *keleci* olup, moğolca *kele*, *kelen* «dil, söz, haber» kelimesinden *kele+ci* «sözcü, haberci» manasına gelir.

10. Metinde: کرایت = tercümede: K e r a y t (s. 18, 21), indekste: *K e r a y i t, K e r a y i t kabilesi» şeklinde yazılmıştır. Çok tanınmış bu kabile adının okunuş şekli *Kereyit*'tir (krş. *Moğolların Gizli Tarihi*, indeks).

11. Metinde: تیموکا = tercümede: T i m u k â (s. 24), T i m u g â (s. 27), indekste farsçası da hatalı olarak: Timügâ = تیموگا diye üç türlü imlâ ile gösterilen bu sözün doğru okunuş şekli T e m ü g e (T e m u g e) olup, aslında moğol kişi adıdır. Ç i n g g i z Hanın üçüncü kardeşi de T e m ü g e veya T e m ü g e - o t ç i g i n isminde idi (krş. *Moğolların Gizli Tarihi*, indeks).

12. Metinde: تومان = tercümede: T u m a n (s. 79, 93, 162). Türkçe ve moğolcada *tümen* olarak söylenilen, gerek askeri birlik (10000) ve gerek kişi adı olarak kullanılan bu sözü bazı türkologlar menş bakımından aslında farsça olarak mütalâa etmekte dirler (krş. A. v. G a b a i n, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941, s. 345: *tümân* = toch. *tmām*, kuç. *tumane*, *tmane*, yeni irancada *tumân* «on bin»). *Zafernâme* bir Türk devletinin tarihi olmakla beraber, o devirde farsçanın oldukça hakim bir rol oynadığı göz önünde tutulunca تومان sözünün o zamanki söyleniş hakkında (*tuman* veya *tümen*) katı bir fikir ortaya atmak zordur.

13. Metinde: يسودار = tercümede: Y e s u d a r (s. 14). Doğrusu Y e s u d e r veya daha iyisi Y e s ü d e r'dir. Moğol kişi adıdır. (Krş. *Moğolların Gizli Tarihi* § 274: Y e s ü d e r - ħ o r ç i'nin C u r c e n ve S o l a n g ħ a memleketlerine vali olarak gönderilmesi).

C) نك، ك، نك = *ng* meselesi. Gerek eski ve yeni birçok Türk lehçelerinde ve gerek moğolcada bol miktarda kullanılan bu ses, Orhon yazıtlarında bir tek işaretle, Uygur ve sonra onu takliden Arap yazısında ise *ng* (veya *nk*) şeklinde iki işaretin bir araya gelmesiyle ifade olunmuştur. Fakat Arap yazısı ile kaleme alınan bazı eski metinlerde (bu meyanda *Zafernâme*'de de) bu *ng* sesini ifade eden harflerden *g* çok defa hazfedilmiştir. Bu durumla bilhassa *ng* den sonra tekrar bir *g* (*k*) geldiği zaman karşılaşılıyor, meselâ: منك قاتان = M ü n k e K a a n (s. 14) (aslında منكك M ü n g k e'dir), چنگیز خان = Ç i n g i z H a n (s. 14) (aslında

چنگیز Çinggiz'dir), شانگوم = Şangüm (s. 29) (aslında سانگوم Sanggüm'dür, krş. *Moğolların Gizli Tarihi*, indeks) v. b. Halbuki *ng* den soara *g* den başka bir harf geldiği zaman hafzedilmiyor, meselâ: منگلی بونا = Mengli Boğa (s. 27), تىنگرى بىرمىش = Tengri Birmiş (s. 305), منغلاي = Manglay (s. 18, 19, 20 v. b.) (Bu son sözde her halde ahenk bakımından kalın olduğu için, *ç* yerine *z* kullanılmış ve tercümede yanlış olarak *monkulay* diye alınmıştır. Tafsilât aşağıdadır). Bu *nk* sesi filolojide umumiyetle *ng* ile ifade olunmaktadır. Halbuki türkçe tercümede bu cümleden bir sözün bazan Menkli Boğa (s. 27, satır 7), Menkli Hoca (s. 209, satır 4a) ve bazan da Mengli Boğa (s. 27, satır 2a) diye yazıldığını görüyoruz.

D) Moğolca sözlerin ancak bir kısmı tercüme edilmiş olup, çoğu olduğu gibi bırakılmış ve bu yüzden bazı yerlerde okuyucu tarafından anlaşılması zor, garip ifadeler meydana gelmiştir. Bu cihet için misal olarak şu iki kelimeyi alacağız:

14. Metinde: قارى (قارى = tercümede: *kaçarçı* (s. 91), *kaçârçı* (s. 140), *kaçerçi* (s. 145). Moğolca *hacar*, *ğacar* «yer, memleket» sözünden *ğacar*+*çi* «yerci, kılavuz» anlamına gelir. Türkçe tercümeyle iliştilen notların birinde bu söz doğru olarak «kılavuz» (s. 138) diye çevrildiği halde, ikinci bir yerde «kaçerçi, Çağataycada, katırcı, mekkâreci manasınadır» (s. 145) sözleriyle hataya düşülmüştür. Acaba çevirenler bu manaları nereden aldılar? Halbuki aşağıda zikredilen cümlelerde *kaçarçı* yerine «kılavuz sözünün konmasıyla pek alâ düzgün ve mantıklı mana çıkmaktadır, meselâ: (cümleler olduğu gibi alınmış ve değiştirilmesi okuyucunun arzusuna bırakılmıştır)

«T o k t a m ı ş O ğ l a n ı Kaçarçı (قارى) yaparak Hayron Kamış'e (پىران قىش) geldi» (s. 91, satır 24-25).

«... ben de Kaçarçı (قارى) olarak askerinin önünde gideyim» (s. 98, satır 27-28).

«Emir Timur askerinin kolunu uhdesine alarak Kelan Tuci (کلان توجى) yi Kaçarçı yapıp yola çıktı» (s. 140, satır 27-28).

«... bunun üzerine Şhip Kıran bir kaçerçi tutulup o ateş olan yerlerde atların ayaklarının izlerini muayene etmelerini ve göç ederek *Tohol suyu*'nu geçmelerini emretti» (s. 145, satır 8-11).

«Bu vilâyetin leşkerlerinden biri kaçıp Emir Zade Mehmet Sultan'a gelerek bu vilâyetin yollarını herkesten iyi bildiğini, eğer ferman buyurulursa *kaçarçı* olmağa hazır bulunduğunu arzetti» (s. 159, satır 5-8).

15. Metinde: منغلاي = tercümede: *monkulay* (s. 18, 19, 20, v. b.), indekste: *mongulay*. Türkçe tercümede ne transkripsiyon ve ne de manası araştırılmamıştır. Yukarda da kısaca zikrettiğimiz bu sözün doğru okunuşu *manglay* olup esas manası «alın» demektir, (türkçede: Çağatay, Şark T., Kazan; eski ve yeni moğolcada). Birçok başka eserlerde olduğu gibi burada da askeri bir tabir olarak «uç, öncü» anlamında kullanılmıştır. Aşağıdaki misaller bunu pek açık gösteriyor:

«Emir Timur onu zorla atına bindirerek Şeyh Ali Bahadır'ı ve Ak Boğa'yı altmış er ile *Monkulay* yapıp yola çıkardı» (s. 53, satır 17-19).

«E mir Timur'un ordusunun *monkulay* geldiği vakit bahadırlar ilerleyip muharebeye başladılar» (s. 63, satır 9-11).

«... ve böyle birtakım bahadırları ordusuna *monkulay* yaparak ileri sürdü ve kolda bizzat kendisi kaldı» (s. 67, satır 26-28).

«E mir z a d e E mir a n ş a h *monkulay* olarak önden gitmişti» (s. 183, satır 21-22).

«Ömer Ş e y h B a h a d ı r 'ı *monkulay* ve Celâl'i kaçarçı yaparak yola çıkardılar» (s. 138, satır 29-30).

«Ş e y h A l i B a h a d ı r 'ı *monkulay* yaparak kaçarçı'yi onunla yola koydu» (s. 159, satır 9-10) v. b.

***

Bu münasebetle şu iki noktayı tekrarlamadan geçemeyeceğim : birincisi, bilhassa metin işleminde tarih ve tarihçiler için filolojik bilgi ve metodun lüzumu ve ikincisi de, Türk-Moğol İmparatorluğu ile onu takip eden devirler için moğolca ve moğolistiğin önemidir. Bu meselelerin gerekliliğini önümüzdeki *Zafernâme* tercümesi açık bir şekilde gösteriyor. Orta Asya ile ilgilenen memleketlerde moğolistiğe bu kadar ehemiyet verildiği halde, Üniversitelerimizde bu mesele halâ ciddi olarak ele alınmamış bulunmaktadır. Moğol diline istihfafla bakınak ve bu milleti aşağı görmekle işin içinden çıkmak mümkün değildir. Belki bunlar doğrudur. Fakat, Türk ve Moğol halk ve dillerinin geniş sahalarda uzun müddet karıştığı ve kaynaştığı da bir hakikattir. Sayın bilginlerimiz pek alâ teslim ederler ki, bu iki dil arasında cereyan eden karşılıklı tesirlerin tespiti ve açıklanması, filoloji için olduğu kadar tarih için de lüzumludur.

Dr. AHMED TEMİR

Halid Ziya Uşaklıgil : *Saray ve Ötesi*. C. I-III. İstanbul; Hilmi Kitabevi, 1940 — 1942.

Şöhretini roman ve küçük hikâyeleri ile kazanan Halid Ziya Uşaklıgil, hâtırat sahasında da kıymetli eserler bırakmıştır. Oğlu Vedad'ın intiharı üzerine yazdığı *Bir Acı Hikâye*, müellifimizin hususî hayatını aydınlattığından mühimdir. Beş ciltten ibaret *Kırk Yıl* adlı hâtıralarında, kendisinin olduğu kadar, çağdaşlarının türlü karakterlerini, edebi hususiyetlerini, hangi eserlerini ne zaman ve hangi tesirlerle yazdıklarını, Abdülhamid devrindeki edebî, ictimai hayatımızı da canlandırır. *Saray ve Ötesi*'nde ise, Abdülhamid'in hal'inden sonraki saray ve muhiti hakkında canlı levhalar buluruz.

Bundan altı-yedi yıl önce basılan *Saray ve Ötesi*'nin kıymetli muhteviyatını tanıtan bir makale yazılmadığı gibi, müellifin haltercümesine yer veren kitap ve ansiklopedilerde de, eserin, mevzuu ve ehemmiyeti şöyle dursun, kaç ciltten ibaret bulunduğu bile kaydolunmamıştır. İşte bu sebepten Abdülhamid'in hal'inden sonraki saray ve muhitine âit kıymetli teferruattan örölmüş bulunan *Saray ve Ötesi*'nin muhteviyatını tanıtmayı faydalı bulduk.

**

H. Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi* ile, Abdülhamid'in hal'inden sonraki saray hayatını anlatan bir tarih eseri ortaya koyma iddiasında değildir; «Hayatımın, sarayda geçen dört seneye yakın zamanında ne kadar insan gördüm, kaç çeşit simaya mülâkî oldum, ne nevi' meşreb ve mizaç sahipleri ile temas ettim, hiçbir zaman, ömrümün hiçbir safhasında bu kadar zengin müşahede sermayesi toplamış değilim» diyen müellif, duyduklarını, okuduklarını değil, yalnız gördüklerini yazmıştır. Bazan, tarih sırasını takibe de lüzum görmez; gözlerini kapadığı zaman, uzak senelerin arasından görebildiklerini canlandırmıştır. Geçmiş zamanların hayatına âit hususiyetleri, hüyük vak'alarından ziyade canlandıran meselâ Fransa académie âzâsından G. Lenotre'un *Le Petite Histoire* serisi gibi eserlerimizin yokluğundan şikâyet eden H. Ziya Uşaklıgil, Topkapı sarayı'nın Harem-i hümayûn'unu, Hırka-i Saâdet ve Emânât-ı mübâreke dairelerini, nefis, fakat harap, eski eserlerden ibaret matbahları, Hazine-i hümayun'u bütün tarihi ile gördüklerini de ekleyerek yaşatmak istemiş, bu hususta başvuracak kaynak bulamayınca, müşahedelerini yazmakla iktifaya mecbur olmuştur.

* *

1908 meşrutiyetini müteakip saray başkâtipliğine tayin olunan H. Ziya Uşaklıgil, eserine, Dolmabahçe Sarayı'nın koltuk kapısı diye anılan medhalini, Camlıköşk'ü tasvirle, Sultan Reşad tarafından kabulünü, bu ilk mülâkatını anlatmakla başlar: «Ben hiç müsrif değilim; pek azla idare etmeğe alışık bir adam olduğum için, yine öyle devam edeceğim» diye söze başlayan Sultan Reşad Başmâbeyinci Bey'le, Hazine-i hâssa ile anlaşarak, sarayın masraflarını tahsisata göre ölçüp taminlerini, uzun yıllardır metrûk kalan sarayın, eşyasıyla birlikte harap bulunduğunu, çatıların aktığını, içerisinde barınacak bir odası bile bulunmadığını, eşyanın yağmur ve güneş altında solup çürüdüğünü, etrafındaki hakikaten lime lime sarkan ipek perdelere, sandalyaların solmuş ipek kumaşlarına gözlerinde müsterih olmadığını anlatan bir mânâ ile bakarak söylemişti. Babası Abdülmecid'in hâtıralarına bağlı ve onun izinden yürümeğe meyli olan Sultan Reşad'ın, yaptırmak istediklerinden bahsederken, onu yad etmek âdetidir. Müellif huzura kabulünü, Sultan Reşad'ın arzularını kayıttan sonra, ilk selâmlık alayını da tasvir eder.

Gelirle masrafı ayarlayabilmek için, düşünülecek şeylerin başında Matbah-ı âmire meselesi vardır. İstanbul'da Topkapı'dan başlayarak Beşiktaş'a, sonra sıçrayarak Yıldız'a geçen, orada günden güne büyüyüp yayılan bu müessesenin bozukluğu hakkında H. Ziya, daha önce de birçok şeyler duymuştu; bu Matbah-tan faydalanmak için, evini-barkını bırakıp, Beşiktaş'ta yerleşen zengin pintiler tanıyordu (C. I, s. 32). Yıldız Sarayı'nın binlerce memur ve müsdahdemi, her biri bir ünvan taşıyan kimselerden başka, kâtipler, mütercimler, yâverler, bendegân, yüzlerce casus, bekçiler, kuşçular, bahçıvanlar v.s., midelerini sarayın kazanından doyuruyordu. Abdülhamid'in hal'inden sonra bacaları tütmeyen bu matbahların müstahdemleri dağılmıştı. Sultan Reşad devrinde saray, Dolmabahçe'nin nisbeten dar bir zeminine intikal etti; bu tabla usulü kaldırıldı; yerine, sarayın bazı kısımlarında umumî sofralar vücade getirildi; table d'hôte usulü konuldu.

Abdülhamid'den söz açınca, ya *birader*, yahut o gün eğer uykusundan, kendisine vaktiyle, çektirilmiş ezâların intikamını almak isteyen bir ruh hali içinde uyanmışsa, bir küçük kahkaha arasında *Hâkan-ı mahlû* demek âdeti olan Sultan Reşad, tahta geçince, onun kendisini görmek istemeyen çocuklarını aramağı bir vazife bilmiş, bir istekleri olup olmadığını sorma işini, H. Ziya'ya havale etmiştir; bu ziyaret oturdukları semte değil, yaş sırasına göre olacaktı.

H. Ziya Uşaklıgil, bu ziyaretlerine, Abdülhamid'in büyük oğlu Selim Efendi'den başladı; bundan sonra diğer şehzâdelere, Abdülkadir, Ahmed ve Burhanüddin Efendiler'e gitti. Yıldız'daki dairelerinden çıkıp, ayrı semt ve konaklarda yerleşen bu şehzâdelere, babaları Abdülhamid'in saltanat değişmesinden zarara uğramış görünmüyorlardı. H. Ziya'nın bu mütekebbir şehzâdelerle mülâkâtı, ayak üzerinde icabeden şeyi söyleyip cevabını alacak kadar kısa sürmüş, ancak diğer kardeşlerine pek benzemeyen, Abdülhamid'in en çok sevdiği, okuyup yazan, piyano çalan, resim yapan küçük oğlu Burhanüddin Efendi, salonunda uzun uzun konuşmuştu; amcasının tekayyüdüne teşekkürle beraber, diğer kardeşleri gibi birşeye ihtiyacı olmadığını söylemişti.

Şehzâdelerden sonra H. Ziya, aynı vazife ile sultanları ziyaret etti; Kuruçeşme'de oturan Şadiye Sultan, kapı aralığında, tek bir ihtiyacından bahsetti: İsmail Paşa oğullarından olup, zâbit elbisesi içinde, bir sultanın zihnini çecelecek derecede güzel, maalesef Abdülhamid devrinde birçok gençlerin hayatını mahveden meşhur casus ve Zülüflü diye anılan namzedi ile evlenmesi kararlaştırıldığı halde hükümetçe mani olunmuştu; işte Şadiye Sultan, bu engelin kaldırılmasını istemişti.

Sultan Reşad, Abdülhamid'in çocuklarından sonra, başkâtibine kendi çocuklarını da tanıttı; Ziyaüddin, Necmüddin ve Ömer Hilmi Efendiler... Ortanca şehzâde, amcası Vahdeddin Efendi'den sakınması hususunda, H. Ziya'yı ikaz da etmişti (C. I, s. 51—65).

Saray ve Ötesi'nde, yukarıda saydığımız şehzâdelerden başka, Abdülcemid'in oğlu Süleyman Efendi'nin kızı ve hânedan kızları arasında güzelliği ile meşhur Naciye Sultan'a, Ziyaüddin Efendi'nin aşkından, Enver Paşa'nın, Naciye Sultan için izdivaç talebinden, Sultan'ın, tamamiyle inci işlemeli bir yatak örtüsü v. s. buna benzer isteklerini bildiren cihaz listesinden, evlendirilecek diğer, sultanlardan, damâd-ı şehriyarı olabilmek için gerekli şartlardan, Sultan Murad'ın kızlarından (C. I, s. 186—194; c. II, 93—104), Abdülâziz'in oğlu Yusuf İzzeddin'in vehimlerinden ve intihası mes'elesinden (C. I, s. 98; c. III, 163 v. d.), Vahdeddin'den (C. II, s. 53, 66 v. d.) de bahsedilmiştir.

Tanzimat'tanberi gelip geçen padişahların şehzâde ve sultanları hakkındaki izahlar, eserin en canlı bahisleridir. Psikolojik tahliller yapmakla meşhur olan H. Ziya, bu şahısları, yüzlerinin manasiyle, tavırlarıyla, giyiniş tarzlarıyla, türlü karakter hususiyetleriyle, hatta bazan bilgi seviyelerine de temas ederek canlandırmıştır.

**

Saray ve Ötesi'nin dikkate değer bir başka kısmı, S. Reşad'ın ittihad-ı anâsır fikrini yayma ve kuvvetlendirme maksadı ile Balkan memleketlerine seyahatidir.

Selânik'e geldikleri zaman Sultan Reşad, Başkâtibi H. Ziya'ya, «Size bir iş çıktı ; biz buraya kadar debdebe ile geldik. Burada birader, mahlû ve ihtilâttan memnû bulunuyor. Böyle Selânik'e geliş, uzun bir yolculuğa çıkış, ona karşı bir teşebbüs hâlini almamalıdır. Bize yakışan, kendisine bu seyahatin esbabını anlatarak, âdeta müsaadesini, tasvibini almaktır, İşte paşalar'la da istişare ettim; onlar da bu mütalâaya iştirak ettiler. Size bu vazifeyi veriyoruz; gidip kendisini ziyaret eder ve bu mes'eleyi anlatırsınız» demiştir. İşte Halid Ziya bu sebeple Abdülhamid'i, ikametine tahsis edilmiş olun meşhur mütevellilerden Alatinî'nin köşkünde ziyaret etmiştir. Abdülhamid, bu seyahati memnunlukla karşıladığını, muvaffakiyet temenni ettiğini söyledikten sonra, bir arzusu olup olmadığı sualine de, şu cevabı vermiştir: Kendisi ile beraber, «kuma çağına gelmiş bulunan küçük oğlu Âbid Efendi de, ihtilâttan memnûdur. Selânik'te mektebe devamı için izin verilirse, memnun olacaktır. Bir başka recası, diğer çocuklarının sarayları, konakları, köşkları vardır, Ahmed Nureddin Efendi de annesi ile beraber oturmaktadır; Yalnız Abidin Efendi yersizdir; ona Maslak köşkünün verilmesini uygun bulduğu meselesinin arzıdır. Bir de, Yıldız'dan çıkarken, kendisi ile Selânik'e gelen Kadınefendi'nin, içinde mücevherler, para ve esham bulunan, mecmu kabanık bir yekûn tutan kıymetli şeylerle dolu çantası kaybolmuştur. «O gece kargaşalık içinde arabaya binerken, Kadınefendi, bu çantayı orada hazır bulunan zevatın birine tevdi etmiş, hemen almak üzere... Fakat telâşla, çanta geri alınmadan arabalar yola düzölmüş ve çanta, o zatte kalmış...». Halid Ziya, bu zâtın kim ve çanta muhteviyatının ne olduğuna dair, o zamandan başlayarak yapılan müracaat ve teşebbüslere rağmen, bir netice alınmadığını yazar. Müellifimiz bu ziyaret dolayısıyla, Abdülhamid'in bulunduğu köşkü, karakter hususiyetlerini, hatta sesinin tonunu, hâl-ü tavrını da canlandırır (C. II, s. 148-183).

Abdülhamid devrini otuz şu kadar yıl görüp yaşayan, onun nice zulümlerini dinlemiş, bir kısmına bizzat şahit bulunmuş olan Halid Ziya tarafsız kalarak, bu vehham padişahın keskin zekâsından, nüfûz-ı nazarından, bazı meziyetlerinden de bahseder: Hal vuku bulunca Servet Kadınefendi'den intikalen Sultan Reşad'a ait mücevher ve sandıkları geri almak lâzım gelmiştir. Abdülhamid'in Yıldız'dan alınarak Paris'de sattırılmak üzere Osmanlı Bankası'na tevdi olunan mücevherleri arasında Sultan Reşad'a ait mücevherler de (üzeri yazılı bir çanta içinde) vardı. Hükümetçe edilen müracaatlar bir neticeye vasil olunca, Hazine-i hümayun'dan bir hey'et, bankadan, bunları tetkikten geçirip almış, Sultan Reşad'a teslim etmiştir. Abdülhamid, zümrütlerden, inci, yakut, firûze, pırlantalardan mürekkep ve senelere elinin altında duran bu servete ufak bir temasta bile bulunmamış, onu her türlü tecavüzden koruyacak surette saklamıştı. H. Ziya bunu Abdülhamid'in ruh zenginliğine misâl gösterir (C. II, s. 58 v.d.).

Eserde Abdülhamid'in nelere meraklı bulunduğu, başlıca zevkini marangozluk teşkil ettiği, beraberinde çalışan ustalarla pek güzel dolaplar, çekmeceler yaptığı da anlatılır. Mahirâne, san'atkârane vücud getirdiği şeyler arasında, gülağacı ile karışık ve türlü türlü çekmelerle, gözlerle hayrete değer bir san'at eseri sayılabilen bir yazıhane de vardır; bundan dört tâne yapmış ve saltanat makamına en yakın olanlara hediye etmiştir. Reşad, kendisine ithaf edileni,

Abdülhamid'den bir yadigâr saklamağı meş'um saydığından, bunu Halid Ziya'ya hediye etmiş, o da, bu masayı, Yeşilköyde'ki evinin mahviyetkâr odasında fazla bir ziynet saydığından Hünkâr'ın, cülûsundan üç sene soura ancak yazın oturduğu Yıldız sarayına, S. Reşad'ın Mâbeyn'deki hususî odasına naklettirmiştir (C. I, s. 146 v. d.).

••

Saray ve Ötesi'nde, üstünde en çok durulan, şüphesiz ki Sultan Reşad'dır. Eserin hemen her sayfasında, onun saçını boyaması, genç görünmeğe çalışması gibi hususiyetlerinden, şakayık çiçeklerine merakından, Saray bahçesinde her renk, her cins şakayık yetiştirdiğinden, eksik olan sarı şakayıkı da, bir ara Almanya'ya giden Halid Ziya'ya ısmarladığından v. s. gibi en basit meraklarına kadar, Sultan Reşad, türlü karakteri ile, san'atının en olgun cephesini esasen ruh tahlilleri teşkil eden H. Ziya'nın kalemiyle canlandırılmıştır.

••

Saray ve Ötesi'nde, tiyatro, musikî ve edebiyat tarihimiz için de, kıymetli notlar buluruz.

Abdülmeccid devrinde yapılan, Saray'daki tiyatro binası, Abdül'aziz devrinde de faaliyetine devam etmiş, fakat Abdülhamid zamanında mefrûşat idaresinin bir anbarı hâline getirilmiştir. Operalardan zevk alan Abdülhamid, daire-i hususiyesi yanında, bir sahne yaptırmıştır. Zevkten âri bu küçük binada, Beyoğlu'na uğrayan İtalyan Opera hey'etlerinin döküntülerini, muzıka-i hümayuna, dolgun maaşlarla kaydettirmiştir. Aklına esince, kadınlı, erkekli bu kıymetsiz san'atkârlara *Traviata* kabilinden kolay parçaları bu binada çalıtırmış... Muzıka-i hümayun'un birer üstadı olan kimseler, Abdülhamid'in bu opera binasına bazan, medeniyet merkezlerinin san'at âlemlerinde yugurulmuş, musikî tavsiyeleri kemâle ermiş, bazıları musikîye intisâb etmiş ececebî sefirleri, iltifat maksadı ile davetini, bu yüzden duydukları mahcupluğu unutamamışlardır (C. I., s. 66, 158 v. d.). Bu opera merakı yüzünden, tavsiyelerle Saray'a sokulan birçok san'atkâr geçinen ecebiler, Şişli'nin Etfal hastahanesi civarında mükemmel konaklar yaptırıp yerleşmişler, orada âdeta bir sömürge teşkil etmişlerdir (C. I., s. 165 v. d.). Abdülhamid ve Reşad için besteledikleri marşlar bir kıymet ifade etmeyen ve çoğu muzıka-i hümayuna mensup bu sanatkâr bozuntuları, ciddi bir merâsim esnasında, meselâ Şeyh-ül-İslâm Efendi, Sadr-ı âzam ve Nâzırlar geçerken, ya Planquette'in *Les cloches de Corneville Valsi*'ni, yahud Audrand'ın *Mascotte*'undan bir *quadrille* çalıyorlardı (C. II, s. 144 v. d.).

••

Saray ve Ötesi'nde, edebiyat tarihi sahasında çalışanlar için de, az fakat oldukça mühim kayıtlara rastlarız; bilhassa Halid Ziya'nın resmî hayatını, ah-lâkî hususiyetlerini aydınlatan bir vesika sayabileceğimiz bu eserde, Sultan Reşad'ın, Abdülhak Hâmid ve Recaizade hakkında düşüncelerine dair bazı notlar vardır. Sultan Reşad'ın, namus, şöhrat ve iktidarları ile tanınmış şahsiyetleri nâdiren Saray'a davetini kaydeden H. Ziya, bu meyanda Hâmid, R. Ekrem ve

Abdürrahman Şeref'i hatırlar. Sultan Reşad, Hâmid için, «Bu zat için çok iyi şairdir diyorlar amma, çok az konuşuyor» demiş. R. Ekrem Bey'den pek memnun kalmış, hatta benim vasıtamla ona mürassa hir saat ihsan etti, der (C. II, s. 39, 40).

Saray'da dört sene kadar süre, başkâtipliği sırasında bazan ağlayacak kadar bunalan müellifi-miz, bu arada edebî eserler de yazacak vakit bulamamıştır; bu yüzden, *Saray ve Ötesi*'nde onun edebî hayatını aydınlatan notlara rastlamayız; ancak, Vahdeddin kadar olmamakla beraber, Sultan Reşad'ın da hayvanlara, bilhassa güvercinlere merakından bahsederken, kendisinin de güvercinlere karşı duyduğu sevgiden, *Zevrak ile Ebrâ* adlı hikâyesinin, bu sevgiden mülhem olduğundan, Sultan Reşad'ın, Kuşçubaşı'na emir vererek, Nişantaşı'nda Başkâtib'e tahsis edilen konağa bir güvercinlik yaptırıp, en seçme güvercinlerden yirmi-otuz çift hediye ettiğinden bahseder (C. III, s. 31 v. d.). Bu not, Halid Ziya'nın en güzel hikâyelerinden birinin ilham kaynağını anlattığından mühimdir (Bu hikâyeye için bk. *Bir Yazın Tarihi*, Ist., Âlem Matbaası 1316, s. 131 - 141).

••

Buraya kadar *Saray ve Ötesi*'nin, kıymetli muhteviyatından ancak bir kısmını zikrederek, ehemmiyetini belirtmeğe çalıştık. Bundan altı-yedi yıl önce basılmasına rağmen, Halid Ziya hakkında yazılan eser ve makalelerde bile mahiyeti aydınlatılmayan, hatta adı *Saray Hatıraları* diye yanlış kaydedilen bu üç ciltlik hatıralar, 102 bahisten ibarettir. Bu 102 bahsin hemen her pragrafında bir başka şey üzerinde durulur. Saray'da 1908 meşrutiyetinden sonra teessüs eden âdetler, Mâliye'ye tevdi' edilen işler, Huzur dersleri, Sürre alayları, Saray Ramazanları, bazı şehzadelerin Fırat ile Meriç nerede birleşir diye sual soracak kadar cahillikleri, Yıldız evrakının yakılması, Balkan memleketlerinden Reşad'ı tebriğe gelen Bulgaristan v. s. Kiralları ve bunların vasıfları, verilen hediyeler, Sefirler, İttihad ve Terakkî Fırkası ve hizibleri, Bey, çinici v. s. gibi Saray'a ait bazı tâbirler hakkında izahlara yer verilen *Saray ve Ötesi*'nde, o devrin ricaline, meselâ Galip, Said, Hüseyin Hilmi, Hakkı, Damad Ferid, Tal'at, Salih, Nâzım, Kâmil Paşalar ve siyâsetlerine dair de malûmat vardır. Tarih sırası gözetilmeksizin yazılan bu hatıraların bir index'i yapılmış olsa idi, o zaman, sayısı kabarıklık bir yekûn tutan bu siyasi şahsiyetler hakkında bilgi edinmek isteyenler, bu eserden kolaylıkla faydalanabileceklerdi. Bu eksigine rağmen eser, faydalanılması biraz güç olmakla beraber, tarih sahasında çalışanlar için, bir ihtiyacı karşılamaktadır ve geçmiş zamanların hayatını, büyük vakalardan çok aydınlatan teferruata dayanılarak yazılmış tarihlerimizin yokluğundan şikâyet eden Halid Ziya, kıymetli teferruatla ördüğü *Saray ve Ötesi* adlı eseri ile bize, bu boşluğu dolduran bir tarih değilse de, hatıralarını bırakmış bulunuyor.

FEVZİYE ABDULLAH TANSEL

H A B E R L E R

ÜÇÜNCÜ MEVSİM KARATEPE ÇALIŞMALARI

Türk Tarih Kurumu'nun teşebbüs ve başlaması, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün ve İstanbul Üniversitesinin iştiraki ile gerçekleştirilen, Hittit hiyerogliflerinin okunmasını sağlayacak nihai anahtarını vererek Anadolu'nun, dolayısıyla Yakın-Doğunun filoloji ve arkeoloji tarihine bu üç Türk ilim müessesinin büyük yardımını kaydettirmiş bulunan Karatepe kazısının üçüncü mevsim çalışmalarını aşağıdaki satırlarda hülâsa etmeye çalışacağız.

Seyhan ilimizin Kadirli ilçesinin 20 km. kadar güney-doğusunda, Ceyhan nehrinin batı kenarında ormanlık tabii bir tepe üzerinde bulunan Karatepe harabesinde, Prof. H. Th. Bossert, Doç. Dr. Halet Çambel, Asistan Dr. Nihal Ongunsu, Mühendis Mimar İbrahim Süzen ve müellif olmak üzere kurulmuş olan bir heyetle yaptığımız ilk kazı 11 Eylül 1947'den 7 Aralık 1947'ye kadar devam etmişti¹. Bu müddet zarfında harabeyi çevreleyen sur tesbit edilmiş, biri güney-batıda (Yukarı kazı alanı), diğeri de kuzey-doğuda (Aşağı kazı alanı) olmak üzere iki giriş binası meydana çıkarılmış ve bu giriş binalarının her iki tarafında yükselen kulelerin iç duvarlarının altında kabartmalı veya yazıtlı bazalt ortostatlar sırası bulunmuştu. Hittit, Geç-Hittit, Mısır ve Mezopotamya tesirini gösteren ve M. ö. VIII. yüzyıl olarak tarihlendirilebilecek olan kabartmaların bir kısmı *itinalı*, bir kısmı da *itinasız* olmak üzere iki işçilik katagorisi² göstermelerine ve muh-

¹ İlk mevsim kazı sonuçları için bk. U. Bahadır Alkım, Karatepe Kazısı, Belleten XII, sayı 45 (Ocak 1948), s. 241-248 (Excavations at Karatepe, ayn. yr. s. 249-255); Halet Çambel, *Orientalia N. S.* 17 (1948), s. 256; H. Th. Bossert, *Orientalia N. S.* 17 (1948), s. 530-531; H. Th. Bossert, Karatepe, *Die Welt des Orients I* (1948), s. 250-251; U. Bahadır Alkım, Karatepe kazısının arkeolojik sonuçları (Milletlerarası XXI. Şarkiyatçılar Kongresine sunulan tebliğ), Belleten XII, sayı 47 (Temmuz 1948), s. 533-547.

² Karatepe skulptürlerini toplu bir şekilde inceleyen şu etüde bk. Halet Çambel, Karatepe: An archaeological introduction to a recently discovered Hittite site in southern Anatolia, *Oriens I*, sayı 2 (31 Aralık 1948), s. 147-162; H. Çambel, Karatepe heykeltaşlık eserleri hakkında bazı mülâhazalar, Belleten XIII, sayı 49 (Ocak 1949), s. 21-34 (İngilizce özet, ayn. yr., s. 35-6).

telif ustalar tarafından işlenmelerine rağmen, ihtiva ettikleri konu bakımından bilhassa dikkat çekicidirler. Birinci mevsim Karatepe kazısının en önemli buluntusunu yazıtlar teşkil eder. Bunlar iki çeşit yazı ve dil ile vücade getirilmişlerdir: Hittit hiyeroglifleri ve Fenike harfleri. Bu sahanın değerli bilginlerinden Prof. Bossert'in incelemelerine göre, elimizde bazı farklar müstesna, üç versiyonlu Fenike metni; yine aynı şekilde iki versiyonlu Hittit hiyeroglif metni bulunmaktadır. Fakat en mühim nokta, Hittit hiyeroglif metinleriyle Fenike metinlerinin bilinguis durumunu göstermeleridir³. Aynı metnin hem Hittit hiyeroglifleriyle, hem de Fenike yazısıyla vücade getirilmiş olması, diğer taraftan Fenike dilinin malûmumuz buna mukabil Hittit hiyeroglif dilinin meçhul denecek kadar az malûmumuz bulunması, bu sahanın bilginlerine mukayeseli metotlarla Hittit hiyerogliflerini okuyabilecekleri anahtarı vermiştir. İşte Karatepe adını Orientalizm âleminde ebedileştiren keyfiyet budur.

Karatepe'de ikinci mevsim çalışması, heyetimizden Dr. Halet Çambel tarafından geliştirildi. 8 Haziran 1948'den 11 Temmuz 1948 tarihine kadar devam eden bu mevsimde tamamlayıcı mimarî çalışmalar sağlandı. Yukarı Kazı alanında ilk mevsimde açılmış olan giriş binasının güney-doğusunda, surun giriş binası ile birleştiği yerde yine evvelce meydana çıkarılmış olan kulenin doğu bitişiğindeki sur dahiline raslıyan köşede ufak mikyasta bir kazı yapıldı. Bu kısımda bir birine bitişik ufak hücreler bulundu. Hücrelerde mebzul miktarda kalın ve kaba çanak-çömlek parçaları ile rekonstrüksiyonu mümkün müteaddit küplerin ve öğütme taşlarının meydana çıkarılmış olması, burasının bir muhafaza yeri veya depo olarak kullanıldığını göstermektedir. Bâkir toprağa inilemedi. Aşağı Kazı alanında ise bu tamamlayıcı mimarî çalışmaların vermiş oldukları sonuçlar şöylece sıralanabilir:

a) Giriş binasının sur ile batı yönünde ne suretle birleştiğini tespit için bir takip sondajı yapıldı ve durum açıklandı.

b) Surun yine bu giriş binası ile doğu yönündeki birleşme

³ Krş. H. Th. Bossert, Karatepe'de bulunan Fenike-Eti bilinguis'leri, Belleten XII, sayı 47 (Temmuz 1948), s. 515-522 (Die-phönizisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe, ayn. yr., s. 523-531). Aynı etüd, Belleten'de verilmemiş olan açıklama ve ilâvelerle Oriens'te de yayımlanmıştır. Bk. Oriens I, sayı 2 (1948), s. 163-197.

vaziyetini tayin için de araştırma yapıldı. İltisak şekli tespit edildi ve kazı esnasında kabartmalı ve Hitit hiyeroğlif yazıtlı müteaddit bazalt parçacıkları bulundu.

c) Giriş binası rampasının dış destek duvarının kuruluşu, yapılışı ve istikameti açıklandı.

d) Giriş binası doğu yan hücrelerinin güney-doğu dış köşesinde bâkir kayaya kadar inilen bir sondaj yapıldı ve bu arada bol miktarda, demir devrine ait Kıbrıs tesirli iç içe daire süslü iyi ve ince bir işçilik gösteren çanak-çömlek parçaları ile birlikte mahallî keramik ve kemik parçaları meydana çıkarıldı.

Üçüncü mevsim Karatepe çalışmalarımız 17 Eylül 1948'den 15 Kasım 1948'e kadar sürdü. Bu yeni faaliyetimiz esnasında, bir taraftan hem Karatepe'de, hem de Karatepe'nin hemen karşısında, Ceyhan nehrinin doğu yakasındaki Domuztepe'de kazılar, diğer taraftan Karatepe dolaylarında pek mühim sonuçlar veren geziler yaptık. Heyetimize bu sene Ankara Arkeoloji Müzesi Asistanlarından Mustafa Kalaç ile Türk Tarih Kurumu Mimar Arkeologlarından Lütfi Özin de katıldılar.

I. KAZILAR

Prof. Bossert tarafından yürütülen filolojik çalışmalardan başka Karatepe'deki kazı işlerimiz şu noktalar üzerinde toplandı :

1. *Gerek birinci ve gerek ikinci mevsim sonunda yapılmasına vakit kalmıyan tamamlayıcı mimarî çalışmalar :*

a) Bu arada sur sistemi ve kulelerin bir kısmı yer yer yapılan sondajlarla açıklandı. Harabeyi çevreleyen sur üzerinde hâlen 28 kule tesbit edilmiş bulunmaktadır.

b) Yukarı kazı alanındaki giriş binası geçidinde ince temizlik yapıldı ve döner merdiven sistemi bulundu.

2. *Yeni kazılar :*

Tepenin üç yerinde yapıldı : Zirvede, kuzey yamaçta ve batıdaki yan kapıda.

a) Zirve'de, büyük bir yapı meydana çıkardık (Açılan kısmın boyutu: 40×55 m.). Bir avlu ve etrafındaki müteaddit hücreleriyle bu yapının mühim bir daire olduğu anlaşılmaktadır. Bina içinde mahallî çanak-çömlektan maada Kıbrıs tesirinde çanak-çömlek parçaları da bulundu.

b) Kuzey yamaçta, diğer bir binanın açılmasına başlandı (açılan kısmın boyutu: 30×40 m.). Binanın pek büyük olması ve ormanın bu noktada pek kesif bulunması yüzünden bunun ancak bir kısmı açılabilirdi. Karatepe ile muasır diğer hafriyatlardan meydana çıkarılmış olan binalara nisbetle bu yapı muhtelif bakımdan özellik taşımaktadır.

c) Ekim sonuna doğru, harabenin batısında bulunan yan-kapıda yaptığımız kazıda ise, yine bir giriş binası olması çok muhtemel bir inşa bulduk. Kulelerinden ancak ikisini meydana çıkardığımız bu yapı önünde bir kabartma parçasının bulunması, burasının da ortostatlarla(?)süslü olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Gelecek mevsim burada geniş bir açma ameliyesine girişmek tasavvurundayız.

3. Domuztepe sondajları:

Karatepe ile çağdaş olan, çok tahrip görmüş bulunan ve sonraları Romalılar zamanında yeniden kullanılarak karışık bir şekle sokulan kesif ormanla kaplı Domuztepe'nin iki yerinde sondajlar yaptık: Güney-batıdaki arslanlı kapı önünde ve tepenin kuzey-doğusunda seçtiğimiz bir alanda.

a) Arslanlı-kapı sondajı bize ufak bir girişi açıkladı. Kiklopik duvarlar arasında görülen bu girişin Romalılar zamanında, inşa edildiği ve bir yanının doğrudan doğruya yontularak dikey şekilde düzletilmiş kaya tarafından, diğer yanının da eski bir (ihtimal Karatepe ile muasır) kapı-arslanı tarafından teşkil edildiği görülmüştür.

b) İkinci sondajda ise Karatepe ile muasır (takr. M. ö. VIII. yüzyıl) kabartmalı müteaddit bazalt ortostat parçaları bulduk. Bunların kiklopik Roma devri duvarları arasında bulunması, harabenin Romalılar zamanında pek karıştırılmış olduğunu göstermektedir. Mahallinde tarafımızca çekilen fotoğraflara dayanarak bilâhara İstanbul'da Prof. Bossert tarafından yapılan incelemeler ve Kazı mimarımız Lütfü Özin tarafından çizilen dikkatli desen sayesinde bu kabartma parçalarından beş tanesinin *bir* ortostata ait olduğu başarılı bir şekilde tesbit edilmiştir. Bir hayat ağacının (lotüs) iki yanında antitetik bir surette ayakta duran, başları sivri külâhlı iki erkek figürü kollarını kaldırarak bu ağacı tutmaktadırlar. Bu iki erkek figürünün başlarının üzerinde, Karatepe'de de örneğine raslanılmış olan bir kanatlı güneş kursu bulunmaktadır.

Domuztepe'nin diğ er bir önemi daha vardır ki o da, burada bir bazalt damarının bulunmuş olmasıdır. Kabartmaların yapılması için yontulup hazırlanan fakat bitirilmemiş olan bazalt bloklarının görülmesi, Domuztepe'de bir taş işleme ocağının mevcudiyetine dair işaret teşkil eder. Karatepeye bazalt bloklarının Domuztepe'den nakledildiğ i anlaşılıyor.

II. GEZİLER

Karatepe'nin güney ve kuzey ile olan muhtelif münasebetlerini inceliyebilmek, Karatepe ile muasır daha başka ören yerlerinin mevcut olup olmadığını araştırmak amacıyla iki yıldan beri yapmakta olduğumuz gezilere bu yıl da devam ettik. Prof. Bossert, Asistan Nihal Ongunsu ve Mühendis Mimar İbrahim Süzen Karatepe'nin güney dolaylarında, biz ise Öğretmen Ekrem Kuşçu⁴ ile birlikte kuzey dolaylarında dolaştık. Bu kuzey gezimiz, Anadolu'nun tariht coğrafyası için mühim yollardan birini, çeşitli devirlere ait bir çok eserleriyle bize keşif ve tesbit imkânını verdi.

Karatepe bölgesinin Orta Anadolu ile irtibatını temin eden yolların, Anti - Torosların ancak geçit verebilen yerlerinden geçebileceğini göz önünde tutarak, araştırma ve incelemelerimizi bu geçitler boyunca ve o zamanın en mühim nakil vasıtalarından biri olan atla yapmayı uygun bulduk. Öteden beri malumumuz olan Gülek geçidinden ve Kayseri'den gelerek Saimbeyli - Feke - Kozan üzerinden güneye inen iki esas yoldan başka, bu bölgede kuzey ile irtibatı sağlıyan üç geçit mevcuttur. Bunlardan birincisi, Göksun'un 20 km. kadar güneyinde ve Karatepe'nin de 80 km. kadar kuzeyindeki *Meryemçil Beli*'dir. Diğ eri ise, yine Göksun'un 28 km. güney - batısındaki *Mazgaç* ve *Mazgaç*'ın 25 km. güney - batısındaki *Bağdaş* belleridir.

Meryemçil Beli'ni aşarak Andırın üzerinden Göksun'a ulaşan yol "*Akyol*," (mahallî telâffuz ile Ağyol) adını taşır; Karatepe bu yol üzerindedir.

Bağdaş ve onu takiben Mazgaç bellerinden geçerek Göksun'a çıkan yol ise, bizim müteaddit harabe ve eserleriyle tespit ettiğ i-

⁴ Karatepe harabesinin bulunmasındaki mühim yardımı dolayısıyla Türk Tarih Kurumu tarafından maddî yardımla taltif edilen Ekrem Kuşçu'ya seyahatımıza refakatinden dolayı bu vesile ile teşekkürlerimizi sunmayı bir borç sayarız.

miz yoldur. Bu yolun incelenmesine 1947 İlkbaharında Prof. Bossert'le birlikte başlamış olduğumuzdan, evvelâ bu işi bitirmeyi, Akyol boyunu araştırmayı ise müstakbel bir geziye bırakmayı uygun bulduk.

Gerek Ceyhan ilçemizin 20 km. kadar kuzey - doğusundaki Anavarza'nın (Anazarbus) ve gerek Göksun'un (Cocussus) Romalılar devrinde mühim yol kavşaklarında olduğunu muhtelif kaynaklar kaydederler. Meselâ takriben M. s. 300 yıllarına doğru vücade getirilen ve Roma İmparatorluğundaki kara ve deniz yol şebekesini tafsilâtiyle işaretleyip —bu günkü anlamıyla— âdeta bir nevi rehber mahiyetinde olan "*Itinerarium Antoninianum* „da bu iki yerin muhtelif istikametlerden gelen yolların birleştiği noktaya rasladığı görülür. *Itinerarium Antoninianum*'dan takriben bir asır önce tertip edilmiş olan ve sonraları "*Tabula Peutingeriana* „ adı verilmiş bulunan yollar haritasında da aynı vaziyet müşahede edilir. Diğer taraftan Anadolu'nun tarihî coğrafyası ile ilgili hemen bütün haritalarda Anavarza ile Göksun arası Kozan - Feke - Saimbeyli üzerinden işaretlenmiştir. Zira ancak böyle bir dolaşma ile kuzeye geçit temin edilebilmektedir. Halbuki biz, bu yeni seyahatımızda Anavarza, Mehmetli, Çiçeklidesi üzerinden dar vadiyi geçerek, Bağdaş ve Mazgaç bellerini aşarak Göksun'a ulaşan ve daha kısa olan tariht bir yolu tesbit etmiş bulunuyoruz.

XIX. yüzyılda Anadolu'yu dolaşıp eserler yazan Batılı gezgin ve bilginlerden Barth, William Hamilton, Mordtmann, Charles Texier, E. Chantre, Hugo Grothe bizim biraz önce zikretmiş olduğumuz geçitlerden bahs etmemektedirler. Anadolu'nun tariht coğrafyası ile uğraşanlardan W. Ramsay, Kiepert Anavarza ile Göksun arasındaki yolu, yine Kozan —Feke— Saimbeyli üzerinden gösterirler. Bu havalinin ârızalı, sık ormanlık olmasının ve Cumhuriyet devrine kadar bilhassa âsayaşının iyi olmamasının, Batılı gezginlerin bu bölgeye nüfuz edememelerine âmil olan sebeplerden em mühimini teşkil ettiği kanaatındayız.

Kadirli'den Göksun'a kadar at ile iki haftada yaptığımız bu seyahatta yol boyunca : 8 Roma veya geç-antik devre ait harabe, yine bu çağa veya biraz daha muahhar devre ait oldukları anlaşılan 3 kaya yazıtı (Yunanca), Ortazamanlara ait büyük - küçük 6 kale, geç Roma devrine ait bir çok mezar yazıtları ve prehistorik bir kaya deseni bulduk. 1947'de Prof. Bossert'le bu yolun

başlangıçlarında yaptığımız gezide tespit etmiş olduğumuz 2 antik harabeyi, bir kaya kabartmasını (Roma devrine ait) ve bir kaleyi de bunlara ilâve edecek olursak çeşitli eserlerin mühim bir yekûna baliğ olduğunu görürüz.

Takriben 100 km. lik bir yol boyunca bu kadar çok eserlerin bulunması ve arazinin tabii şeklinin Bağdaş, Mazgaç belleri, sayesinde geçit vermeye müsait bir vaziyette olması, güney Kilikya ile Göksun (dolayısıyla Kapadokya) arasındaki bu geçidin muhtelif devirlerdeki revaç vaziyetine ait her halde mühim belgelerdir. Yalnız şu noktaya da temas etmek lâzımdır ki bu yol daha dar ve bir az daha sarp olduğu için ihtimal daha seyrek kullanılmış olabilir. Gerek Orta ve gerek Yeni Zamanlarda kullanılmış olan bu yol bu gün dahi Çukurova'da yaşayıp ta yazın Göksun istikametinde yaylaya çıkan yurddaşlarımız tarafından istimal edilmektedir.

Bu yol üzerinde perhistorik olması muhtemel olan kaya desenlerinin ve geç Roma devrine aidiyetini tahmin ettiğimiz kaya yazıtlarının görülmesi bilhassa dikkat çekicidir.

Kaya desenleri Kadirli'nin 30 km. kadar kuzey-batısında Kalkan adı verilen bir kelenin 250 m. kadar güneyinde büyük bir kayanın üzerine hak suretiyle resmedilmişlerdir. Ortalama olarak boyları 12 cm. ve yükseklikleri de 10 cm. olan bu tasvirlerde dağ keçisi ve geyik cinsinden hayvanlar teşhisini yapabidik. Açıkta bulduklarından dolayı hava tesiri dolayısıyla çok bozulan ve teşhisleri pek müşkül olan bu desenler kaya üzerinde oldukça geniş bir sahayı kaplamaktadırlar (takriben 2×3 m.). Üzeri mahkûk desenlerle kaplı bu kayanın 10 m. kadar batısında ve aynı istikamette başka bir kayanın üzerinde de aynı desenleri gördük; bu ikinci kaya ile birinci kaya arasında büyük bir çatlak olduğundan bunların eskiden büyük bir kaya blokuna ait olmaları, sonradan her hangi bir tesirle (meselâ yer depremi gibi) birbirinden ayrıldıkları ihtimali vârit olabilir. Kalkan petrogliflerinin kesin olarak hangi çağa ait oldukları hakkında bir hüküm vermeyi henüz erken addediyoruz. Bunlar üst paleolitikum'a mı aittirler Yoksa Bozkır veya Pirun'dakilerle çağdaş mıdırlar? Son zamanlarda Kurt Bittel, Pirun ve Bozkır kaya resimlerinin Erivan, İran, Irak ve Filistin (Megiddo)'de bulunmuş olan ve daha geç bir devre, ilk maden devrine, ait kaya ve taş resimlerine benzettiğine

göre⁵ Kalkan petroglifleri de acaba ilk maden çağı eserlerinden midir? Bu soruların tatminkâr cevabının, prehistoriyenler tarafından Kalkan kayalığında yapılacak olan teferrüatlı incelemelerden ve hattâ kazılardan sonra verilebileceğini ummaktayız. Karatepe çalışmalarımızın dördüncü mevsimi esnasında bu petroglifleri, gerekli araç ve gereçlerle mücehhez olarak desen ve estampaj halinde bilim alanına sunacağımızı ümit etmekteyiz.

Kaya yazıtlarına gelince: Bunlardan birisi yolun Kilikya bölgesine raslıyan yerinde (Kadirli'nin takr. 25 km. kuzey-batısında Diniker dağı eteklerinde Karapınar adı verilen mevkide), diğer ikisi de Kapadokya bölgesindedir (Kadirli'nin 63 km. kadar kuzey-batısında Uçuk yaylağı yakınında Kartalkaya'dadırlar). Karapınar yazıtının Kilikya sınırları içinde olduğunu, yazıt başlangıcında görülen Kilikya *era*'sından anlamaktayız. Kaya üzerinde 50 × 150 cm. lik bir dörtken şeklindeki alan içine hakkedilmiş olan bu yazıtta *Rouphainos* adlı bir şahıs tarafından Tanrı adına bir sunağın yapıldığından bahsedilmektedir. Kartalkaya yazıtları ise: bunlardan biri, "*Maxim*," suretinde kısaltılmış bir piskoposluğun sınırını işaretlemekte, hemen bunun 150 m. kadar güney-batısındaki bulunan diğeri ise ligatürle yazılmış iki kelimeden müteşekkil olup "müşterek pınar," veya "pınar müşterek(tir)," suretinde mânalandırılabilir bir pınar yazıtını ihtiva etmektedir. Filhakika bu yazıtın hemen altından suyu pek soğuk bir pınar fışkırmaktadır. Gerek kaya yazıtları ve gerek mezar yazıtları hakkında vermiş olduğu açıklamalardan dolayı kendisine pek müteşekkir olduğumuz İstanbul Üniversitesi Klâsik Filoloji bölümünden Mr. G. E. Bean bu yazıtlar hakkında ayrıca bir muhtıra vermek lütfunda bulunmuştur. Yakın bir gelecekte gezi hakkındaki yayımımız yapılırken kendisinin muhtirasını da raporumuza ekliyeceğiz.

U. BAHADIR ALKIM

⁵ Kurt Bittel, Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens, Tübingen 1945, s. 7.

THIRD SEASON'S WORK AT KARATEPE*

The first season of excavation at Karatepe¹, undertaken in the name of the Turkish Historical Society, the Department of Museums and Antiquities, and the University of Istanbul, lasted from September 11th to December 7th 1947. In this period the ring-wall surrounding the site was traced, and two entrance-buildings were cleared. Along the inner walls of the towers which stood on either side of these entrances, rows of orthostates were found, covered with reliefs² and inscriptions. These inscriptions were the outstanding discovery of the first season's work. They comprise three identical Phoenician texts and two identical Hittite hieroglyphic texts, and Prof. H. Th. Bossert has established that the Hittite and Phoenician are bilingual versions of the same text³.

Second season's work (June 8th to July 11th 1948). Mrs. Hâlet Çembel was charged with this work which consisted of

* The proofs of the English *résumé* have been read by Mr. G. E. Bean of the Classical Philology Department in Istanbul University, to whom I wish to express my gratitude.

¹ cf. U. Bahadır Alkım, Karatepe Kazısı, Belleten, vol. XII, No. 45 (January 1948), pp. 241-248 (=Excavations at Karatepe, *ibid.* pp. 249-255); Hâlet Çembel, *Orientalia N. S.* 17 (1948), p. 256; H. Th. Bossert, *Orientalia N. S.* 17 (1948), pp. 530-531; H. Th. Bossert, *Die Welt des Orients I* (1948), pp. 250-251; U. Bahadır Alkım, Karatepe Kazısının arkeolojik sonuçları (lecture delivered to the XXIst International Congress of the Orientalists) *Belleten*, vol. XII, No. 47 (July 1948), pp. 533-547.

² For a preliminary study of the Karatepe sculptures cf. Hâlet Çembel, Karatepe: An archaeological introduction to a recently discovered Hittite site in southern Anatolia, *Oriens*, vol. I, No. 2 (31st December 1948), pp. 147-162; H. Çembel, Karatepe heykeltraşlık eserleri hakkında bazı mülâhazalar, *Belleten*, vol. XIII, Nr. 49 (January 1949), pp. 21-34 (=Some observations on the Karatepe sculptures, *ibid.* pp. 35-36).

³ cf. H. Th. Bossert, Karatepe'de bulunan Fenike-Eti bilinguis'leri, *Belleten*, XII No. 47 (July 1948), pp. 515-522 (=Die phönizisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe, *ibid.* pp. 523-531). The same article is published in *Oriens* with new additions and a commentary (vol. I, No. 2 [31st December 1948], pp. 163-197).

supplementary architectural investigations. In the "lower excavation," area further tests revealed the connection between the entrance - building and the ring-wall; and a third excavation, carried down to virgin soil, to the south - east of the entrance - building, brought to light native pottery mixed with abundant Iron Age sherds of delicate workmanship under Cypriote influence, with a pattern of concentric circles. In the "upper excavation," area, tests carried out at the corner of the entrance-building, where it joins the inner side of the ring-wall, disclosed a series of small chambers side by side; inside these, fragments of *pithoi* were found in sufficient quantity to permit restoration and suggest that the chambers were used as magazines.

The third season lasted from September 17 th to November 15 th, 1948. The working-party consisted of Prof. H. Th. Bossert, Dr. Nihal Ongunsu, Mustafa Kalaç, Lütfü Özin (architect), İbrahim Süzen (architect engineer), and the present writer. The work falls under two headings, excavation and exploratory excursions.

I. EXCAVATION

1. *Architectural investigations not completed in the first two campaigns.*

a) The fortification-system, and a number of the towers, were examined by means of trial excavations at various points. So far twenty eight towers have been traced.

b) In the "upper excavation," area, the passage-way of the entrance-building was thoroughly cleared, and a spiral staircase brought to light.

2) *Fresh excavation* was undertaken on the summit of the hill, on the north slope, and at the postern gate on the west.

a) On the summit we unearthed an area 55×45 m, belonging to a large building. It contains a court surrounded by numerous chambers, and was evidently a place of importance. Inside it we found fragments of pottery, some native, others showing Cypriote influence.

b) On the north slope a portion 40 × 30 m. of another large building was excavated.

c) At the postern gate on the west of the site, excavation in

late October revealed a structure which may prove to be another entrance-building; only two of its towers have so far been uncovered. A broken relief found in front of this structure suggests that it too may have been decorated with orthostates. In the coming season we hope to clear this area thoroughly.

3. On *Domuztepe* trial excavations were made in two places:

a) On the south-east side are "Cyclopean," walls of Roman date, constructed of reused ancient blocks; at this point we found a small gateway guarded by a single lion. The lion also is ancient.

b) The second trial revealed numerous fragments of orthostates with reliefs, contemporary with those of Karatepe. (ca. 8th century B. C.). That these too were found among "Cyclopean," wall shows that the site was much disturbed in the Roman period.

Domuztepe has the further importance that a vein of basalt has been found there. Evidently the basalt used at Karatepe came from here.

II. EXPLORATORY EXCURSIONS

For the last two years we have been engaged in exploration with the object of examining the various lines of communication from Karatepe to the north and south, and of determining whether there exist other contemporary sites in the neighbourhood. These explorations were continued during the third campaign, and resulted in the discovery of a road of evident importance for the historical geography of Anatolia; the line of the road is marked by a numerous series of monuments of various ages. This journey, in the country north of Karatepe, was undertaken by the writer in company with Ekrem Kuşçu, schoolmaster at Kadirli.

The road in question runs from Anavarza (*Anazarbus*), by the village of Mehmetli, the valley of Çiçeklidere, the pass of Bağdaş, the valley of the Savrun river, the pass of Mazgaç, and the village of Taşoluk, to Gökşun (Cocussus). Along this road we found eight ruined sites, probably of late Roman date, a number of Greek funeral inscriptions of Roman date, three rock-cut inscriptions (also in Greek of Roman date), a prehistoric rock-carving, and six mediaeval fortresses of varying size, some of which are built over Roman foundations. No mention is made of this road either by ancient authorities, such as the *Antoninian itine-*

rary and the *Peutinger table* or by the travellers and scholars of the nineteenth century. It passes along a narrow valley between high, thickly wooded mountains, through very sparsely inhabited country, and the insecure conditions in the district before the time of the Turkish Republic will no doubt largely explain why European travellers failed to penetrate it.

The rock-carvings are engraved on a rock by the name of Kalkan, some 30 km. to the north-west of Kadirli (formerly Kars Zülkadriye or Kars bazar, perhaps the ancient Flaviopolis); they include mountain-goats and animals of the deer kind (average length 0.12 m., height 0.10 m.). Whether these carvings may be late paleolithic, or rather contemporary with these at Pirun and Bozkır, recently estimated by Kurt Bittel to belong to the early Bronze Age⁴, we cannot at present say; we hope in future campaigns at Karatepe to add a prehistorian to our party, and to include in our programme a thorough investigation of the carvings at Kalkan.

The rock-cut and the funerary inscriptions are also not without importance in several respects. Mr. G. E. Bean of the Classical Philology Department in İstanbul University, has kindly examined these inscriptions; his report will appear together with the detailed account of my journey shortly to be published.

U. BAHADIR ALKIM

---

⁴ Kurt Bittel, *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens*, Tübingen 1945, p. 7.

MİLLETLERARASI XXI. ŞARKIYATÇILAR KONGRESİ

Türk Tarih Kurumu Yüksek Başkanlığına

Milletlerarası XXI. Şarkiyatçılar Kongresi, İkinci Dünya Savaşı'nın araya girmesi yüzünden zarurî bir gecikmeden sonra ancak 1948 Temmuzunun son haftası içinde (23-31 Temmuz) Pariste toplandı. 130'u delege olmak üzere 600'e yakın üyenin gelmiş bulunduğu bu toplantıya Türkiye'nin oldukça kalabalık bir heyetle iştirak etmesi, bundan evvelki Şarkiyatçılar Kongrelerine memleketimizden çok defa hiç bir üyenin gitmediğini, bazen de ancak bir veya iki delegenin katıldığını hatırlıyan Kongre muhitinin bilhassa dikkatini çekmekte idi.

Bu seferki Kongre'de Hükümetimizi *UNESCO* mümessilimiz Reşat Nuri Güntekin temsil ediyordu. Ankara Üniversitesi adına Rektör Prof. E. Ziya Karal ve Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat; İstanbul Üniversitesi adına Doç. Ahmet Ateş; Türk Dil Kurumu namına Genel Sekreter Maraş Milletvekili Hasan Reşit Tankut; Türk Tarih Kurumu adına da üyelerden Doç. Dr. Osman Turan ve Bahadır Alkım delege olarak bulunuyorlardı. Aynı tarihlerde yine Paris'te toplanmış olan (28 Temmuz — 2 Ağustos 1948) Milletlerarası VI. Bizans araştırmaları Kongresi'ne T. T. K. delegesi olarak katılmış bulunan Prof. Dr. Arif Müfit Mansel de Şarkiyatçılar Kongresinin bir kısım toplantılarına iştirak etti.

Kongre çalışmalarını bir kaç madde halinde sıralayarak aşağıda yüksek başkanlığınıza sunuyorum :

A. GENEL TOPLANTILAR :

Biri açılış, biri de kapanış olmak üzere dört genel oturum yapıldı.

Fransa Cumhur Başkanı'nın yüksek himayesinde toplanan Kongre'nin "Koruyucu Komite,"si Fransa Dışişleri ve Millî Eğitim Bakanlarından, *Conseil Général de la Seine*'in Başkanından ve Paris Üniversitesi Rektöründen müteşekkildi. M. René Dussaud

ve M. Alfred Foucher Kongre'nin onursal Başkanları idiler. "Onursal Komite," 22 bilgin ve aydın zevattan mürekkep bulunuyordu. Kongre divanı ise aşağıdaki bilginlerden teşkil edilmişti:

Başkan: M. Jacques Bacot; Asbaşkanlar: M.P. Demiéville, M. P. Lacau, M. H. Massé, M. L. Massignon, M. L. Renou, M. Charles Virolleaud; Genel Sekreter: M. René Grousset; Sekreterler: M. A. Basset, M. J. Filliozat, M. R. Labat. "Kongre Konseyi," 'inde 27, "Teşkilât Komitesi," 'inde de 47 üye bulunmakta idi.

1. *Açılış*: Kongre 23 Temmuz 1948 Cuma günü saat 16.30'da *Fondation Nationale des Sciences Politiques*'in *Boutmy* Anfisinde M. J. Bacot'nun bir nutku ile açıldı. Orientalizm'in son seneler zarfındaki gelişimi üzerinde durarak Orientalist'in feragatkâr çalışmasını belirten M. J. Bacot XX. Kongre'den beri geçmiş olan on yıllık bir zaman içinde vefat etmiş bulunan muhtelif bilginlerin (başta Jean Capart ve Joseph Hackin olmak üzere) adlarını hürmetle andı ve Kongre'ye başarılar dileyerek sözlerine son verdi. Bu açılış nutkundan sonra "*Comité consultatif international*," için (Milletlerarası Danışma Komitesi) genel oya sunulan namzetlerin isimleri okundu. Yönetmelik uyarınca Kongreye iştirak etmiş olan her milletten birer üye tarafından teşkil edilmesi gereken bu Komiteye bizden Reşat Nuri Güntekin seçilmiş bulunuyordu.

Açılış günü ilk söz B. Hasan Reşit Tankut tarafından alındı; kendisi Türk Delegelerinin en kıdemlisi sıfatıyla Kongreyi selâmlıyarak ilim müesseselerimiz adına başarı temennisinde bulundu. B. H. R. Tankut'tan sonra Hindistan, Hollanda, Mısır, Avusturya, Lübnan Delegeleri söz alarak veciz sözlerle kendi ülkeleri adına Kongreyi selâmladılar. Son olarak Jean Deny konuştu ve iltmuvaffakiyet temennilerini ızhar etti.

2. *İkinci genel oturum*: 25 Temmuz Pazar günü saat 14. 45'te *Guimet Müzesi*'nde yapıldı. *L'Ecole Française de l'extrême Orient*'in ellinci sene-i devriyesi dolayısıyla konferanslar verildi ve Efganistan'daki Fransız Arkeoloji Heyetinin verimli çalışmalarını belirten musahabeler yapıldı.

3. *Üçüncü genel oturum*: 27 Temmuz 1948 Salı günü saat 16. 30'da ve Prof. William F. Albright'ın (Baltimore) başkanlığı altında *Ecole du Louvre*'un büyük salonunda toplandı. İhtiva ettikleri konu bakımından bütün Kongre üyelerini ilgilendirdiklerinden ve Orienta-

lizm için yeni birer keşif olduklarından dolayı aşağıdaki üç tebliğ bu genel toplantının gündemine alınmıştı: E. Dhorme: *Le déchiffrement des inscriptions pseudo-hiéroglyphiques de Byblos* (Biblos'ta bulunmuş olan sözde-hiyeroğlif yazıtlarının çözümlenmesi); U. Bahadır Alkım: *Les résultats archéologiques des fouilles de Karatépe* (Karatepe kazısının arkeolojik sonuçları); H. Th. Bossert: *Les problèmes historiques des textes de Karatépe* (Karatepe metinlerinden çıkan tarihî meseleler).

Prof. E. Dhorme'un Biblos sözde-hiyeroğlif yazıtlarının kendisi tarafından nasıl çözümlendiğine dair sunmuş olduğu tebliği dikkat ve ilgi ile takip edildi. Dört yıl evvel M. Dunand tarafından itinâlı bir şekilde yayım alanına konulmuş bulunan (*Byblia Grammata*, Beyrouth 1945, s. 71-138) 10 Biblos yazıtının halli hakkındaki tekliflerin değerli bilgini E. Dhorme tarafından daha 1946 yılında *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*'e sunulduğu malûmdur (2 Ağustos ve 27 Eylül 1946). Ugarit yazısının çözümleyicilerinden biri olan E. Dhorme, bu seferki Kongrede Biblos sözde-hiyeroğliflerini nasıl hallettiğini — aşağıda özetlemeye çalışacağımız şu mülâhazaları ileri sürerek — açıkladı. Değerli bilgine göre yazıtlar üzerinde 100'den fazla işaret çeşidinin bulunması ve bu işaretlerin muhtelif pasajlarda tekrür etmesi bu yazıtın bir nevi hece yazısı sisteminde olduğunu göstermektedir. Sözde hiyeroğlifler *Fenike* diline ifade vasıtahğı yapmışlardır (Esasen Biblos'ta daha önce elde edilmiş olan bütün yazıtların dili de Fenikecedir). Daha teferrüatlı incelemeler yapıldığı takdirde (meselâ "*d tabletinde*," olduğu gibi; krş. M. Dunand, ayn. esr. s. 77, res. 29) hece kıymetini gittikçe kaybetmiş olan bir nevi "*pléthorique*," (aynı heceyi ifade için bazı ahvalde müteaddit işaretlerin kullanılması keyfiyeti) alfabe durumu müşahede edilir. E. Dhorme çözümlene için hareket noktası olarak bir bronz tableti almıştır. Bu tabletin 15. satırında (krş. M. Dunand, *Byblia Grammata*, s. 75, res. 28) sağdan sola doğru bir istikamet takip edildiği takdirde son işaret grubunun üçü büyük dördü de küçük yedi dikey çizgicikten mürekkep olması, E. Dhorme'a, bu grupta bir sayı kıymetini aramayı ilham etmiştir (Eski Ön Asya yazılarında da örneklerine raslanıldığı gibi). Prof. Dhorme bunları (3+4) yahut (3+40) olarak kıymetlendirmiştir. Sayı olarak kıymetlendirilen bu gruptan evvel diğer bir şekil grubu vardır; işte bu önceki grubu, rakam ifade eden ikinci bir

grubun takip etmesi, bu iki grubun bir tarih veya sene ifadesi için kullanıldığına alâmet teşkil etmektedir. Sene ifadesi için Fenikece'de umumiyetle çoğul (pluralis) kullanıldığından, E. Dhorme birinci grubun dört işaretini sağdan sola doğru sıra ile (*b, š, n, t*) olarak kıymetlendirilmiş ve (*b-šnt = senelerde, senede*) suretinde bir açıklama yapmıştır. Elde ettiği bu dört farazı sada kıymetini sistematik bir şekilde diğer şekil gruplarına tatbik ederek (*nḥš = bakır, bronz*), (*mzbḥ = mezbah*) kelimelerini okumuş ve bu suretle çözümleme ameliyesini başarı ile yürütmüştür. Değerli bilgin "*alphabet syllabique = hece tarzındaki alfabe*," olarak isimlendirdiği Biblos sözde - hiyeroğlif yazısında 23 muhtelif sada tespit etmiş, bunlardan bazı işaretler için vermiş olduğu kıymetlerin ihtimal düzeltilmesi gerektiğini açıklamış ve bu hususta Orientalist'lerin yardımını istemiştir. Dhorme'a göre sada sistemi hakkında bir fikir edinmek için şu misali alalım: *b* sadası için kendisi dört muhtelif işaret tespit etmiş, bunların *ba* veya *ab*; *bi* veya *ib*; *bu* veya *ub* gibi sada kıymetleri verebileceğini ileri sürmüş ve bu işaretlerin muvakkaten *b, b₁, b₂, b₃* suretinde çevri - yazısını yapmıştır.

Milletlerarası XIX. Şarkiyatçılar kongresine (Roma 23 — 29 Eylül 1935) Fransız bilginlerinden M. Dunand Biblos yazıtlarından ikisini sunmuş bulunuyordu (*c ve d tabletleri*; krş. Atti del XIX Congresso Internazionale degli Orientalisti, s. 689). Aradan on üç yıllık bir zaman geçtikten sonra Biblos sözde-hiyeroğliflerinin çözümlenmesi için ciddi ve ileri bir adımın başarı ile atılmasını ve bu teklifin XXI. Şarkiyatçılar Kongresine sunulmasını takdir ile karşılamış bulunuyoruz. Yazı tarihi için mühim bir safha açmış olan Biblos yazıtları dolayısıyla meydana çıkmış bulunan teferrüatlı meselelerin halline dair Orientalist'lerin müstakbel incelemelerini dikkatle beklemekteyiz. Bu raporu kaleme aldıktan sonra E. Dhorme'un Syria'da yayımladığı bu çözümlemesinin metni elimize geçmiş bulunmaktadır. Kendisinin, 10 Byblos yazıtının da transkripsiyon ve tercümesini bilim alanına arzetmesini tebrike şayan addetmekteyiz (krş. Syria, XXV, 1946 - 1948, ayrı basım, sayı 1-2, s. 1-35).

E. Dhorme'dan sonra söz bana verildi. "Karatepe kazısının arkeolojik sonuçları," adlı tebliğimi genel kurul önünde — 25 projeksiyon göstererek— okudum (tebliğimin Türkçe metni için bk. Belleten XII, sayı 47, Temmuz 1948, s. 533-548). Türk Tarih

Kurumu'nun teşebbüs ve başlaması, Eski eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul Üniversitesi ve Kadirli halkının da iştirakiyle gerçekleştirilen Karatepe Kazısı müteaddit şkülptür eserleriyle (takr. M. ö. VIII. yüzyıl) ve bilhassa *bilinquis*'leriyle Kongre için yepyeni bir konu teşkil etti. Elde mevcut üç versiyonlu Fenike metni ile iki versiyonlu Hitit hiyeroglif metninin *bilinquis* durumunda bulunması Hitit hiyerogliflerinin okunması için yıllardanberi beklenen anahtarın keşfini Kongreye açıklamakta idi ki, bu keyfiyet *Rosetta* taşı gibi Karatepe adını da Orientalizm alanında ebedileştirmiş bulunuyordu.

Tebliğimin okunmasını bitirdikten sonra söz Prof. A. Dupont-Sommer'e verildi. Kendisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Profesörlerinden Prof. H. Th. Bossert'in Kongre'ye yollamış olduğu "Karatepe metinlerinden çıkan arkeolojik sonuçlar," adlı Almanca tebliğinin Fransızcasını okudu. Karatepe'den meydana çıkan Hitit hiyeroglif ve Fenike metinlerinin *bilinquis* vaziyetinde olduklarını ilk defa farkedenden değerli bilgin Prof. Bossert ilmi çalışmalarının ilk semeresini doğrudan doğruya *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*'e göndermiş ve kendisinin bu tebliği orada yine Prof. A. Dupont-Sommer tarafından okunmuştu (11 Haziran 1948). Bu seferki Kongre'de ise A. Dupont-Sommer, Prof. Bossert'in hem Fenike hem de Hitit hiyeroglif metninden tercüme ettiği 10'ar cümleyi bir defa daha okudu ve Prof. Bossert'in filolojik ve tariht mülâhazalarla Karatepe yazıtlarının M. ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonraki bir devre ait olacağı, bu *bilinquis*'ler sayesinde Hitit hiyeroglif dilinin pek yakın bir gelecekte kesin bir surette çözümleneceği hakkındaki tebliğini Kongreye tanıttı. Bunu müteakip te Dupont-Sommer, Karatepe heykel yazıtı üzerindeki Fenike metninin tercümesini yaptı (krş. *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes-rendus*, 1948, s. 76-83 ; ayrıca bk. *Oriens* I, sayı 2, 1948, s. 193-197).

Otuz yıla yakın bir zamandanberi Hitit hiyeroglifleri üzerinde uğraşan ve kombinatorik metodla muhtelif Tanrı, yer ve şahıs adlarının isabetli okunuşlarını başarı ile tesbit eden Prof. Bossert'in Şarkiyatçılar Kongresine gönderdiği bu tebliğinden kısa bir zaman sonra kendisinin Karatepe *bilinquis*'lerini karşılaştırarak Hitit hiyeroglif metninden bir kısmının transkripsiyon, tercüme ve izahını yaptığını takdirle görmüş bulunuyoruz (krş.

Oriens, sayı 2, 1948, s. 163-192; açıklamasız tercüme için bk. Belleten, XII, sayı 47, Temmuz 1948, s. 515-531).

4. *Dördüncü genel oturum* : Kapanış günü olan 31 Temmuz 1948 Cumartesi günü saat 15.15 te yapıldı. Gündemin en esaslı konusu üç noktada toplanmakta idi :

- a) XXII. Şarkiyatçılar Kongresinin toplanacağı yerin tesbiti,
- b) *Comité consultatif international'e* sunulan muhtelif önergelerin genel kurula arzı,
- c) Yeni dilekler.

Genel Sekreter M. R. Grousset, XXII. Kongre'nin toplanma yeri olarak muhtelif milletler tarafından yapılmış olan teklifleri okudu. Hindistan yeni kongrenin Yeni Delhi'de, İsveç Uppsala veya Stockholm'de, Mısır Kahire'de, Türk heyeti adına B. H. Reşit Tankut da İstanbul'da toplanmasını istemekte idi. Bu teklifleri inceliyen Komite'in İstanbul'u seçtiği genel Kurula bildirildi ve bu karar oy birliğiyle alkışlar arasında tasdik edildi.

Kapanış gününde müzakereye sunulan önergelerden en önemlilerini aşağıya sıralıyoruz :

— *UNESCO* ile teşrik-i mesai edecek olan Orientalist cemiyyet veya enstitülerin teşkilât ve çalışma planının gelecek Kongre'ye tehiri,

— Bütün milletlerin katışması ile bir Şarkiyat bibliyoğrafyasının yapılması (teklif sahibi : Gaudefroy-Demombynes),

— İslâm Ansiklopedisi'nin yeniden basılması ve *Comité consultatif international'in* ilk toplantısında bu hususun incelenmesi,

— Esaslı bir Pers dili lüğatının, İran Hükümetinin de himayesi altında hazırlanması ve bunun hem Farsça hem de bir Avrupa dilinde yayımlanması.

— Gelecek kongrelerde Arapçanın kongre dili olarak kabulü,

Bu arada bir Ermeni tarafından, İstanbul'da toplanmasına karar verilmiş bulunan Milletlerarası XXII. Şarkiyatçılar kongresinde Ermeni tetkikleri için özel bir seksiyon kurulmasına dair önerge Başkan tarafından genel oya sunuldu. Şarkiyatçılar Kongresi yönetmeliğinde derpiş edilen "Her kongre komitesi kongre seksiyonlarını tayin etmekte serbesttir., suretindeki ikinci maddeyi bilen üyeler bu önerge için müspet oy vermediler, ekseriyet bir an için

bu maddeyi hatırdan çıkarmış olacak ki teklif kabul edildi. Müstakil bir Ermeni tetkikleri seksiyonunun ilâvesi, Milletlerarası XXII. Şarkiyatçılar Kongresi Komitesinin kararına bağlı bir mesele olduğu âşikâr bir keyfiyettir.

B. SEKSİYON ÇALIŞMALARI

Kongrede aşağıdaki seksiyonlar mevcuttu :

- I. Ejiptoloji (43 tebliğ)
- II. Samî Tetkikleri (29 tebliğ)
- III. Assirioloji (16 tebliğ)
- IVa. İran Tetkikleri (14 tebliğ)
- IVb. Türkoloji (11 tebliğ)
- V. İndoloji (22 tebliğ)
- VI. Hindi - Çint ve Hindonezya tetkikleri (24 tebliğ)
- VII. Sinoloji (15 tebliğ)
- VIII. İslâm tetkikleri
  - a) Kur'an ve fıkıh (6 tebliğ)
  - b) Sanat ve Arkeoloji (26 tebliğ)
  - c) Kuzey Afrika dialektolojisi (9 tebliğ)
  - d) Berberî tetkikleri (13 tebliğ)
- IX. Doğu ve Batı, Hıristiyan - Doğu (24 tebliğ)
- X. Etnoloji, Prötohistorya ve Arkeoloji (15 tebliğ)

I., II., III. ve X. seksiyonlarda sahamı ilgilendiren muhtelif tebliğleri takip ettim. Bu tebliğleri "Ön Asya Kültürleri," çerçevesi içine alarak aşağıda arzettiğim şekilde sıralamaya çalışacağım.

1. Ön Asya Prehistoryası hakkında :

Kongrede Ön Asya prehistoryasına dair bir tebliğ bulunmakta idi. De Veaux (Kudüs) : *La civilisation éneolithique de Palestine* (Filistin'in eneolitik kültürü).

Son zamanlarda gerek A. Jirku'nun (Die aelteste Kupfer-Steinzeit Palestinas und der badkeramische Kurlturkreis, Berlin 1941) ve gerek Kurt Bittel'in (Ön Asyanın Tarih Öncesi: Mısır, Filistin, Suriye, İstanbul 1945, s. 62-100) Filistin prehistoryasına ait vermiş oldukları toplu bilgiye de Veaux'nunkiler de katılınca Mısır ve Suriye için bir kilit mevkiinde bulunan Filistin'nin en eski kültürlerinden bir bölüm bir az daha aydınlanarak açıklanmış bulunuyor.

2. Ön Asya Kronolojisi hakkında :

Prof. Eugène Cavaignac'ın *Introduction et conclusion d'un débat commun aux sections I, II et III sur la chronologie du Proche-Orient ancien* (Eski Yakın-Doğu'nun kronolojisi hakkında I., II. ve III. seksiyonların iştirakiyle müşterek bir tartışmaya giriş ve bu tartışmaların sonucu) adlı tebliği bugün için Ön Asya bilimlerinin en mühim konusu olan kronoloji meselesini ele almakla Ejiptoloji, Sami tetkikleri ve Assirioloji seksiyonlarının müşterek toplantısında önemli bir tartışma mevzuu oldu. Ön Asya kronolojisinin bir az daha yakına alınması hususunda yeni kanatların gerçekleşmeye başladığı sırada böyle bir tebliğin bu kongrede yer almış bulunmasını dikkat ve ilgi ile karşıladık.

3. Ön Asya bilimleri hakkında :

Eski Ön Asya konuları içinde ilgi ile karşılanan diğer bir tebliğ de Prof. R. Labat'ın *Introduction et conclusions d'un débat sur les méthodes et l'organisation de l'assyriologie* (Assirioloji'nin metod ve organizasyonu hakkında bir tartışmaya giriş ve bu tartışmanın sonucu) adlı komünikasyonu oldu. Assirioloji'nin bu günkü durumunu, pek kısa bir müddet evvel çivi yazısı epigrafyasına dair ilgi çeken bir yayım yapmış olan (Manuel d'épigraphie Akkadienne, Paris 1948) R. Labat'dan dinlemiş olmak ve bu konu üzerinde sayılı Assiriolog'ların mutalaalarını işitmek istifadeli bir toplantı sağladı.

4. Ön Asya Arkeolojisi hakkında :

Bu konu üzerindeki tebliğler oldukça kabarık bir yekûn teşkil etmekte idi. Belli başlılarını aşağıya yazıyoruz :

Zaki Yousef Saad (Kahire) : *Les fouilles royales à Héliouan, nécropole des 1re et 2e dynasties* (Helvan'da yapılan kralî kazılar : I. ve II. sülâleler nekropolü) ;

Emir M. Chéhab (Beyrouth) : *Les travaux archéologiques au Liban de 1945 à 1948* (1945'ten 1948'e kadar Lübnan'da yapılmış olan arkeolojik çalışmalar) ;

N. Glueck (Cincinnati) : *Archaeological Explorations of Transjordan* (Ürdün'deki arkeolojik araştırmalar) ;

F. Debono (Kahire) ; *Nouvelles découvertes archéologiques dans le Ouadi Hamamat, Désert Oriental* (Vâdi Hamamat'taki yeni arkeolojik keşifler) ;

Ahmed Fahri (Kahire): *The Antiquities of Yemen* (Yemen'deki eski eserler);

Ahmed Fahri (Kahire): *Recent Archaeological Discoveries in the Egyptian Desert* (Mısır çölündeki son arkeolojik keşifler).

Hemen ekserisi projeksiyonla yapılan ve Ön Asya'nın harpsonrası arkeolojik faaliyetlerini açıklayan bu komünikasyonlar da ilgi ile takip edildi.

5. Ön Asya Yazıları hakkında :

Kongrede Ön Asya yazılarını, dolayısıyla yazı tarihini alâkadar eden tebliğler arasında bilhassa aşağıdakilerini dikkat ile dinledik :

W. F. Albright (Baltimore): *Les inscriptions de Sinai et l'évolution de l'alphabet* (Sina yazıtları ve alfabenin gelişimi).

D. Diringer (Londra): *Royal Jar-Handle Stamps* (Kıralî testikulplu mühürler);

J. Leveen (Londra): *On an early Phoenician Inscription recently discovered in Anatolia* (Anadolu'da son zamanlarda keşfedilmiş olan bir Fenike yazıtına dair);

F. Béguinot (Napoli): *Inscriptions tripolitaines en caractères latins et en langage inconnu* (Latin harfleriyle yazılan fakat meçhul bir dile ait olan Trablusgarp yazıtları).

Prof. W. F. Albright'in alfabenin gelişimi hakkındaki *BASOR 110*'da açıkladığı kanaatını kongrede daha etraflı bir şekilde gördük. Değerli bilginin takdirle karşılanan tebliği tartışmalı geçti.

Karatepe heykel yazıtının tercümesini vermesinden dolayı J. Leveen komünikasyonu da ilgi çeker mahiyette idi. R. D. Barnett, C. Moss ile birlikte bu tercümeyi daha önce yapmış olan (krş. İraq X, 1948, s. 56-71) J. Leveen bu seferki tercümesinde Karatepe metninde sık sık tekerrür eden “³nk” kelimesini bir şahıs adı suretinde değil, fakat doğru olarak “ben” şeklinde (şahıs zamiri, birinci şahıs) mânalandırmıştır.

6. Ön Asya kavimlerinden Hur'lar hakkında :

Bu konuya dair Assirioloji seksiyonunda üç tebliğ yer almakta idi. R. O'Callaghan (Vatikan): *New Light on the Hurrian and Indo-Aryan Symbiosis in the Mitanni Kingdom* (Mitanni kiralığında Hur ve Hindu-Arı symbiosis'ine dair yeni belirtiler).

A. Safrastian (Londra): *The Land of Khurri in Armenian Language and Literature* (Ermeni dil ve edebiyatında Hur ülkesi).

E. Laroche (Strassburg): *Hourrites en Asie Mineure* (Küçük Asya'da Hurlar).

Prof. Albrecht Götze'nin başkanlık ettiği bir oturumda okunmuş olan bu üç tebliğden, M. Safrastian'ınki müstesna, — çünkü büyük bir kısmı ilmi olmaktan uzaktı—diğer ikisinin ciddi bir filolojik çalışma mahsulü sayesinde elde edildiği anlaşılmakta idi. Gerek R. O'Callaghan ve gerek E. Laroche'un tebliği hakkında uzun tartışmalar oldu. Umumî kanaat, kendilerinin vasıl olduğu neticelerin henüz erken addedilmesinde idi. Bu iki genç bilginin titiz filolojik çalışmaları arkeolojik neticelerle de beslendiği taktirde Hur meselesini aydınlatmak için yürüdükleri yolda daha emin ve daha kesin ışıkların belireceği kanaatindeyiz.

C. İLMİ ZİYARETLER VE RESMİ KABULLER

I. Kongre münasebetiyle tertip edilmiş olan ilmi ziyaretler pek istifadeli oldu. Bunları aşağıda sıralıyorum :

1. *Louvre Müzesinin gece ziyareti* (22 Temmuz 1948 cumartesi akşamı). Elektrik ışığı altında Louvre'deki eserlerin manzarası Orientalist'lere cidden muhteşem bir gece yaşattı.

2. *Guimet Müzesi'nin ziyareti* (25 Temmuz 1948 pazar, öğleden sonra).

3. *Bibliothèque Nationale'de tertip edilen iki serginin ziyareti* (26 Temmuz 1948 Pazartesi öğleden sonra).

a-Devirler boyunca yazı ve kitaplar sergisi,

b-*Cabinet des Médailles*'in koleksiyonlarında bulunan şarka ait muhtelif eserlerin sergisi. Maalesef Kongrenin toplandığı tarihlerde *Bibliothèque Nationale* memurlarının ekserisi grev ilân etmiş olduklarından el yazmalarının mühim bir kısmı teşhir edilememişti.

4) *Louvre Müzesi'nin gündüz ziyareti* (27 Temmuz Salı saat 14. 30 - 16).

5) *Cernuschi Müzesi'nin ziyareti* (28 Temmuz Çarşamba, öğleden sonra).

6) *Millî arşivin ziyareti* (29 Temmuz Perşembe, öğleden sonra). Bu arada üç sergi görüldü: Millî Matbaa, XVII. ve

XVIII. yüzyıllarda Çindeki Fransız tetkikleri ve Bizans tetkikleri Kongresi (27 Temmuz—2 Ağustos) sergileri.

II. Resmi kabuller :

Tanışma toplantısı : Kongrenin açılış günü öğleden evvel yapıldı.

Üyeler *Fondation Nationale des Sciences Politiques*'in salonunda toplandılar. Tanışma vesilesiyle hususî ve ilmi hasbîhaller yapıldı. Salonda, şarkiyata müteallik kitap basan veya satan muhtelif kitapçıların açtıkları sergi alâka ile görüldü. Bu sergi, harp yılları zarfındaki yayımları teşhir etmesi bakımından fayda sağladı.

2) *Hôtel de Ville'deki resmi kabul* : Hem Şarkiyatçılar kongresi üyeleri, hem de yine o tarihlerde Pariste toplanmış olan Milletlerarası VI. Lisaniyatçılar kongresi (19 - 24 Temmuz) üyeleri şerefine Paris Belediyesi tarafından bir resmi kabul tertip edildi ve bunu bir ziyafet takip etti. *Hôtel de Ville*'in muhteşem salonlarındaki bu toplantı Fransız müsafirperverliğinin bir nişanesi oldu.

3) *Fransa Dışişleri Bakanlığındaki resmi kabul* : 29 Temmuz 1948 Perşembe günü saat 18'de Fransa Dışişleri Bakanlığı, üyeler için, teşekkürle karşılanan bir resmi kabul verme cemilekârlığını gösterdi.

4) *İran Şehinşahi şerefine verilen resmi kabul* : O sıralarda Paris'te bulunan İran Şehinşahi Majeste Rıza Şah Pehlevî hazretleri şerefine yine *Hôtel de Ville*'de bir toplantı tertip edilmişti. Şarkiyatçılar Kongresi bittikten sonra henüz Paris'ten ayrılmamış olan delegeler de bu resmi kabule çağırıldılar. 2 Ağustos'ta yapılan bu toplantıda da şahsen bulundum.

Bunlardan başka muayyen sahanın mütehasısları şerefine — bizim Sefaretimiz müstesna — hemen bütün yabancı Sefarethanelerde toplantılar tertip edildi. Türk Sefarethanesinde de böyle bir toplantının yapılmasını, Kongreye gelen dünya Türkologlarının ve Türk heyetinin çağırılmasını ve kıymetli Paris Sefirimizin ilim adamları ile de yakından temas etmesini pek istedik ; fakat böyle bir toplantı temin edilemedi. Gerek Türk heyetini ve gerek Kongreye gelen bütün Türkologları, Prof. Jean Deny davet etti. Bu vesile ile Fransız misafirperverliğine bir kere daha teşekkürlerimizi sunmayı bir borç sayıyoruz.

1951 yılında İstanbul'da toplanmasına karar verilen Milletlerarası XXII. Şarkiyatçılar Kongresi için muhtelif ilim müesseselerimizin şimdiden hazırlıklara başlamasını temenni eder ve bu çok istifadeli seyahatı bana sağladığından dolayı Türk Tarih Kurumu'na derin şükranlarımı saygı ile sunarım.

İstanbul, Şubat 1949.

T. T. K. Üyesi
U. BAHADIR ALKIM

1949 YILI OCAK, ŞUBAT, MART AYLARINDA
TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHÂNESİNE
GELEN KİTAPLAR VE DERGİLER *

A

- Ahmet Emin: *Duha'l-İslâm*, Kahire: 1365 (1946) Lucnet ut-telif ve²t-Ter-cüme. 3. cilt.
- Ahmet Emin: *Fecr ül-İslâm*. Kahirc: 1364 (1945) Lucnet ut-telif ve²t-ter-cüme. 332 s.
- Ahmet Emin: *Zuhr ül-İslâm*. Kahire: 1365 (1945) Lucnet ut-telif ve²t-ter-cüme 343 s. I h.
- Ahmet Mithat: *Tarih-i Umumî, Darülfünûn dersleri ve Tarih-i Edyan*. 1040 s.
- Afrika-i Garbi işlerine dair Berlin'de mün'akit konferans mazbatalarının ter-cümesi*. 208 s.
- Albright, William Foxwell: *From the stone age to Christianity*. Bal-timore: 1946 Johns Hopkins Press. 367 s.
- Almoína, José: *La biblioteca erasmista de diego Mendez*. Trujillo: 1945 Editora Mantalvo. 149 s.
- Andrale, Manuel José: *Folklore de la republica Dominicana*. Trujillo: 1948 Universidad de Santo Domingo. 2 tomo.
- Aristoteles: *Kleine naturwissenschaftliche Schriften*. Leipzig: 1924 Felix Meiner. 158 + 32 s.
- Aster, Von: *Natur-Philosophie*. Berlin: 146 s.
- Atatürk'ün söylev ve demeçleri*. T. B. M. M. de ve C. H. P. Kurultaylarında 1919-1938. İstanbul: 1945 Maarif matbaası. 398 s.

B

- Bachelard, Gaston: *L'Expérience de l'espace*. Paris: 1932 Felix Alcan. 140 s.
- Balaban, M. Rahmi: *İlim—Ahlâk—İman*. Ankara: 1948 Ar Basımevi. 252 s.
- Baqir, Taha: *Date-Formulae and date-lists*. Sumer 5, 1 (1949), s. 34-87.
- Barnett, H. G.: *Culture element distributions: IX Gulf of Georgie Salish*. Berkeley: 1939. UCP Anthropol. Records, I, 5 s. 205-295, 1 hrt.
- Barnett, H. G.: *Culture elemet distributions: VII Oregon Coast*. Berkeley: 1937 Univer. of Calif. Press. s. 155-204, 1 hr. UCP Anthropol. Records I, 3.
- Barnett, R. D.: *Hittite hieroglyphic texts at Aleppo*. İraq 10, 2 (1948).
- Barthold, V.-V.: *La découverte de L'Asie*. Paris: 1947 Payot. 367 s.

* Önemli dergilerin makaleleri yazarlarına göre alfabetik sıraya konmuştur.

- Baruzi, Jean : *Philosophes et Savants Française du XX • siècle*. Paris : 1926 Felix Alcan. 2 tome.
- Basmachi, Faraj : *The lion hunt stela*. Sumer 5, I (1949).
- Beals, Ralph L. : *Etnology of the Nisenan*. Berkeley . 1933 Univer. Calif. Press. 335 s. 1 hr. UCP in AAE 31, 6.
- Beals, Ralph : *Ethnology of the western mixe*. Berkeley : 1945 Univer. of Califor. Press. 176 s., 2 hr. UCP AAE 42, I.
- Béguin, Albert et P. Thévenaz : *Henri Bergson*. Neuchatel: 1943 Editions de la Baconnière. 373 s.
- Bekker, Konrad : *Marx philosophische Entwicklung sein verhältnis zu Hegel*. Zürich: 1940 Oprecht. 134 s.
- Bengesco, Georges : *Essai d'une notice bibliographique sur la question d'orient*. Paris: 1897 H. de Loudier. 13+327 s.
- Berard, Jean : *La colonisation Grecque*. Paris: 1941 E. de Boccard. 52 s.
- Bergama temsilileri ve turizm işleri*. Ankara: 1945 Başbakanlık Basın ve Yayın müd. 108 s.
- Bergson, Henri : *Metière et mémoire*. Paris: 1929 Felix Alcan. 279 s.
- Bergounioux, F. — M. Gorce : *Science moderne et philosophie médiévale*. Paris: 1938 Felix Alcan. 176 s.
- Berksun, H: *Başlıca devletlerde mahallî idareler*. Ankara: 1948, Kanaat Basımevi, 191 s.
- Berlin Kongresi protokollarının tercümesi*. (1878), 307 s.
- Berlin ve Ayastefanos muahedeleri ile İngiltere ittifaknâmesi*. 19-63 s.
- Birinci idareciler kongresi*. 20 ocak 1947 - 31 ocak 1747. Ankara: 1947, Akın Matbaası, 482 s.
- Bismark: *Gedanken und Erinnerungen*. Berlin: 751 s.
- Blegen, Carl: *Excavation at Troy 1937*. Reprint. from AJA.
- Blochét, E. : *Catalogue des manuscrits Turcs*. Paris: 1932, Bibliothèque National.
- Bloom, Leonard: *A controlled attitudetension survey*. Berkeley: 1948, Univer. Calif. Press. s. 25-48. UCP in Culture and Society 1, 2.
- Bloom, Leonard-Ruth Riemer-C. Creedon *Marriages of Japanese-Americans in Los Angeles country*. Berkeley: 1945, Univer. Calif. Press. s. 1-24. UCP in Culture and Society 1, 1.
- Bois, Cora: *The 1870 Ghost dance*. Berkeley: 1929, Univer. of Calif. press. s. 1-152. UCP Anthrop. Records 3, 1.
- Bois, Cora: *Wintu Ethnography*. Berkeley: 1935, Univer. of Calif. press. s. 1-148, 1 hr. (UCP AAE 36, 1).
- Boll, Marcel: *Les certitudes du Hasard*. Paris: 1942, Presses Universitaire de France. 124 s.
- Boll, Marcel: *L'Exploitation du Hasard*. Paris: 1942 Presses Universitaire de France. 115 s.
- Boll, Marcel: *Les tendances actualles de la philosophi fraoçaise*. Paris: 1921 Etienne Chiron. 279 s.
- Bonapart: *Sen - Elene vasıl olan Bonapartın sergüzeştine şamil risalenin tercümesi*. 50 s.

- Boodberg, Peter: An interim system of transcription for Chinese. Berkeley; 1937, Univer. Calif. Press. s. 1-16. UCP in Asiatic Philology 1, 1.
- Boutaric, A.: *Les Razons*. Paris: 1942 Presses Universitaires de France. 128 s.
- Boutroux, Emile: *Etudes d'histoire de la philosophie*. Paris: 1925. Librairie Felix Alcan. 443 s.
- Boutroux, Emile: *Des vérités éternelles chez Descartes*. Paris: 1927 Félix Alcan. 39+146 s.
- Brandenstein, W.: *Frühgeschichte und Sprachwissenschaft*. Wien: 1948 Gerold and Co. 190 s.
- Brantome: *Vies des Dames Galantes*. Paris: Garnier Frères. 472 s.
- Bruno, Giordano: *Von der Ursache dem prenzip und dem einem*. Übersetzt Adolf Lasson. Leipzig: 1923 Felix Meiner. 161 s.
- Buren Douglas van: *Fish offerings in ancient Mesopotamia*. s. 101. İrq 10, 2 (1948).
- Burmov, A.: *Bulroci iz istoriyata na prabulgrite*. Sofiya: 1948 Universitetska pečatnitsa. 36 s.
- Burmov, Al.: *Kim Bulroca za proizhoda na prabulgarite*. Sofia: 1947 Peçatnitsa mladinov. 42 s.
- Burmov, Al.: *Kim Bulroca za proizhoda na prabulgarita*. Sofia: 1948 Peçatnitsa mladnov. 42 s.

C

- Calendario para el ano academica*. 1946-1947. Trujillo. 51 s.
- Capacidad de la republica dominicana para absorber refugiados*. Trujillo: 1946 Editora Montalvo. 327 s.
- Capdequi, José: *El regimen de la tierra en la America española durante periods colonial*. Trujillo: 1946 universitat de Sauto Domingi. 176 s.
- Caulley, Maurice: *Les étapes de la Biologie*. Paris: 1942. Saint-Germain. 128 s.
- Cavaillès, Jean: *Sur la logique et la thèorie de la science*. Paris: 1947 Presses universitaires de France. 78 s.
- Chaloupecky, Vaclav: *L'Université Charles a Prague de 1348 à 1409*. Prague: 1948. 169 s. 16 pl.
- Charles-Roux: *La pix des empires centraux*. 301 s.
- Chevalier, E.-J.: *Descartes*. Freiburg: 1944. 281 s.
- Classical association of new south wals proceedings* 1947.
- Clements, Forrest: *Primitive concepts of disease*. Berkeley; 1932 Univer. of Calif. press s. 185-252, 4 hr. UCP AAE 32,2.
- Clinard, Outten: *Japan's influence on American naval power 1897-1917*. Berkeley: 1947 Univer. Califor. Press. 236 s. UCP in History 36.
- Cohen; Robert: *La Grèce et l'Hellénisation du Monde antique*. Paris: 1948 Presses Universitaires de France. 695 s.

- Coins of the Roman Empire in the British Museum. IV: Mattingly, Harold: Antoninus Pius to Commodus.* London: 1940 The British Museum. 200 + 964 s. 111 pl.
- Collart, Paul: *Philippes ville de Macédoine*. Paris: 1937 E. de Boccard. 558 s. 88 pl.
- Concha, Troncosa: *La gensis dela convencion Dominica-Amaricana.* Santiago: 1946 Edisional el Diario. 151 s.
- Cordoba, Pedro: *Doctrina cristiana.* Trujillo: 1945 Universidad de Santa Domingo. 122 s.
- Courtade, P.: *La Pensée de Charles Darwin.* Greoble: Editions Française nouvelles. 95 s.
- Cresson, André: *Auguste Comte.* Paris: 1941 Presses Universitaires de France. 160 s.
- Cresson, André: *Epicure.* Paris: 1940 Presses Universitaires de France 106 s.

D

- Damiron, Rafael: *Resumen (A los enemigos de Trujillo).* Dominica: 1947 Editora Montalvo. 85 s.
- Delafosse, Lemonnier: *Ségunda compana de Santo Domingo.* Santiago: 1946 Editorial El Diario. 279 s.
- Deltheil, Robert: *Probabilités Erreurs.* Paris; 1942 Armand Colin. 197 s.
- Diehl, Charles: *L'Art Chrétien primitiv et l'art Byzantin.* Paris: 1928 Van Oest. 61 s. 63 pl.
- Digby, Adrian: *Techique and the time factor in relation to economic organisation.* (Man 49, II-25 (1949).
- Düyun-ı Umumiyye-i Devlet-i Aliyyenin suret-i tesviyesi hakkında icra-i müzakerata memur komisyonun zabıtnâmeleridir.* 167 s. cetvel.
- Driver, Harold: *Culture element distributisns VI: Southern Sierra Nevada.* Berkeley: 1937 Univer. of Calif. Press. s. 53-154 1 hr. (UCP Anthrop. Records I, 2).
- Driver, Harold: *Culture element distributions VIII: The reliability of culture element Data.* Berkeley: 1938 University of Calif. Press s. 205 219. UCP Anthrop. Records I, 4.
- Driver, Harold: *Culture element distributions X: Northwest California.* Berkeley: 1939 Univer. of Calif. Press. s. 296-433, 1 hr. UGP Anthrop. Records I, 6.
- Driver, Harold: *Culture element distributions XVI: Girls puberty wirites in western north America,* Berkeley: 1941 Univer. of Calif. Press. s. 21-90 UCP Anthrop' Recores 6, 2.
- Driver, Harold: *Wappo Ethnography.* Berkeley: 1926 Univer. of Calif. Press, s. 179-220. UCP AAE 36, 3.
- Drossinis, Georges: *Barbadimos.* Atenai, 136 s.
- Drucker, Philip: *A kamık world-reneval ceremony at panaminik.* Berkeley: 1936 Univer. of Calif. Press. s. 23-28. UCP AAE 35, 3-4-5.

- Drucker Philip: *Contributions to Alsea Ethnography*. Berkeley: 1939 Univer. of Calif. Press. s. 81-102. UCP AAE 35, 7.
- Drucker, Philip: *Culture element distributions V: Southern California* Berkeley: 1937 Univer. of Calif. hes. 52 s. 1 hr. UCP Anthrop Records 1, 1.
- Drucker, Philip: *Culture element distributions XVII: Yunan-Piman*. Berkeley: 1941 Univer. of Calif. Press. s. 91-230. UCP Anthrop. Records 6, 3
- Drucker, Philip: *Kwakiutil dancing societies*. Berkeley: 1940 Univer. of Calif. Press. s. 201-230. UCP Anthrop. Records 2, 6,
- Drucker, Philip: *The Tolowa and their southwest oregon Kin*. Berkeley: 1937 Univer. of Calif. press s. 221-300 3 hr. UCP AAE 36, 4.
- Duda, Herbert: *Balkantürkische Studien*. Wien: 1949 Rudolf M. Rohrer. 144 s. 121
- Duda, Herbert: *Vom Kalifat zur Republik. Die Türkei im 19 und 20 Jahrhundert*. Wien: 1948 Jugend und Volk. 183 s. 1 hr.
- Dumas, Maurice: *Gaston Planté et les accumulateurs*. Paris: Les publications techniques. 44 s.
- Dussaud, René: *Melgart*. Syria 25, 3 - 4 (1948)
- Duyuran, Rüstem: *Priene*: 1948 Milli Eğitim Basımevi. 51 s. 17 pl.

E

- Emre, Ahmet Cevat: *Ondördüncü asır betikleri*. Ankara: 1942 Recep Ulusoğlu basımevi. 152.
- Ergün, Süreyya: *Otelcilik ve turizm milli kredisi*. Ankara: 1944 Başvekâlet Basın ve Yayın Müd. 262 s.
- Erikson, Erik Homburger: *Observations on the Yurok: Childhood and World image*. Berkeley: 1943 Univer. of Calif. Press. s. 257 - 302 s. UCP AAE 35, 10.
- Ertuğ, Hasan Refik: *İdare hukuk dersleri I: İdarenin denetlenmesi*. Ankara 1947 Ar basımevi 101 s.
- Essene, Frank: *Culture element distributions: XXI round valley*: 1942 University of California Press. s. 1 - 98. UCP Anthrop. Records 1, 8.

F

- Faure, Elie: *Histoire de l'art. L'Art Antique*. Paris: 1939 Lib. Plon 189 s. 43 pl.
- Fayette, Mme de la: *Memoires de Mme de la Fayette*. Précédés de la princesse de Cleves. Paris: Ernest Flammarion. 372 s.
- Feyel, Michel: *Polybe et l'histoire de Béotie au III e siecle avant notre ère*. Paris: 1942 E. de Boccard. 329 s.
- Filibe taraflarında zuhûr eden ihtilâlin tahkikatı hakkında Filibe'de bulunan komisyon azasından bir zatın tanzim ile Bab-ı aliye takdim ettiği layihanın sureti*. 86 s.

- Fisher, Raymond H.: *The Russian fur trade 1550-1700*. Berkeley: 1943 Univ. Calif. Press. 275 s. UCP in History 31.
- Flacelière, Robert: *Les Aitolians a Delphes*. Paris: 19 37 E. de Boccard. 564 s.
- Florus, L. A.: *Epitome*. 2 vol. Londini: 1822.
- Foster, George M.: *A summary of Yuki culture*. Berkeley: 1944 Univer. of Calif. Press. s. 155-244. UCP Anthrop. Records 5, 3.
- Foster, George: *Sierra popoluca folklore and beliefs*. Berkeley: 1945 Univer. of Calif. Press. s. 177-250. UCP AAE 42, 2.
- Friedländer, Ludwig: *Roman life and manners under the early empire*. 2 vol. London: George Routledge and Sons.
- Frühgeschichte und Sprachwissenschaft* 1948.

G

- Gabriel-Leroux, J.: *Les premières civilisations de la Méditerranée*. Paris: 1948 Presses Universitaires de France. 127 s.
- Gadd, C. J.: *The fan of Ba-Ba* s. 93. (Iraq 10, 2 (1948).
- Galanti, Avram: *Türkçenin İspanyolca üzerine tesiri*. İstanbul: 1948 Kâğıt ve Basın işleri. 26 s.
- Gastineau, Marcel: *Bernard palissy et la céramique*. Paris: 1943 Saint-Simon. 47 s.
- Gauthier, Joseph: *Pour comprendre les styles Française*. Paris: 1928 Libraire Hachette. 317 s.
- Gayton, A. H.-Stanley Newman: *Yokuts and western Mono Myths*. Berkeley: 1940 Univer. Of Calif. Pres s. 1-110. UCP Anthrop. Records 5, 1.
- Geikie, Archibad: *Text-book of Geology*. London: 1882, Macmillan and CO, 971 s.
- Gifford, E. W.: *Californian bone artifacts*. Berkeley: 1940, Univer. of Calif. Press. s. 153-238. UCP Anthrop. Records 3, 2.
- Gifford, E. W.: *Californian shell artifacts*. Berkeley: 1947, Univer. of Calif. Press. s. 1-114. UCP Anthrop. Records 2, 1.
- Gifford, E. W.: *The cocopa*. Berkeley: 1933, Univer. of Calif. Press. s. 257-334. UCP AAE 31, 5.
- Gifford, E. W.: *Culture element distributions XII, Apache-Pueblo*. Berkeley: 1940, Univer. of Calif. Press. s. 1-20 s. UCP Anthrop. Records 4, 1.
- Gifford, E. W.: *Northeastern and western Yavapai*. Berkeley: 1936, Univer. of Calif. Press. s. 247-354, 1 hr. UCP AAE 34, 4.
- Gifford, E. W.: *The noethfork Mono*. Berkeley: 1932, Univer. of Calif. Press. s. 15-65. UCP AAE 31, 2.
- Gjerstad, E.-Lindros-Sjöqvist: *The Swedish Cyprus expedition*. Stockholm: 1934.
- Glottz, Gustave-P. Russel-Robert Cohen: *Alexandre et le démembrement de son Empire*. Paris: 1945, Presses Universitaires de France. 432 s. 2 hr. (Histoire générale, Histoire Grecque tom. IV, 1).

- Goldmann, Hetty-J. Garstang: *A conspectus of early Cilician pottery*. Reprint AJA 51, 4.
- Goldschmidt, Walter-H. E. Driver: *The Hupa White Deerskin dance*. Berkeley: 1940, Univer. of Calif. Press. s. 103-142. UCP AAE 5, 8.
- Gökçen, İbrahim: *Manisa tarihinde vakıflar ve hayırlar*. İstanbul: 1946, Marifet Basımevi. 319 s.
- Gramier, Jean: *La mesure du temps*. Paris: 1943, Presses universitaires de France. 118 s.
- Grant, Madison: *Le declin de la grande rase*. Paris: 1926 Payot. 282 s.
- Greek psinting*. The Metropolita Museum of Art 24 s. 1944.
- Greek vase painters*.
- Guillaume, Ch-Ed: *Initiation a la Mécanique*. Paris Haschette. 222 s.
- Guttridge, G. H.: *English whiggism and the American revolution*. Berkeley: 1942 Univer. of Calif. Press. 153 s. UCP in History 28.
- Güterbock, Hans Gustav: *The Hittite version of the Hurrian Kumarbi myths: Oriental forerunners of Hesiod*. 12 s. 1 Pl: Reprint. AJA 52,1 (1948).

H

- Halil Edhem Hatra kitabı*, C. 2. Ankara: 1948 T. F. K. basımevi. 120 s.
- Hamlin, Talbot: *Architecture through the ages*. New York: 1940 Putnam's sons. 680 s.
- Handbook to the Nicholson Museum 111: Greek pottery*. Sydney; 1948. 96 s.
- Harrington, John: *Culture element distributions: XIX Central California coast*. Berkeley: 1942 Univer. of Calif. Press. s. 1-46. UCP Anthrop. Records 7,1.
- Hasluck, F. W. *Christianity and Islam under the Sultans*. 2 vols. Oxford; 1629 Calerendon Press.
- Hatrat-ı seyahat (Almanya imparatorunun İstanbul seyahati)*. İstanbul: 1316 Mihran matbaası. 176 s.
- Hearn: *İzumo*. Frankfurt: 1921. 314 s.
- Hegel, G. W. F.: *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften*. Leipzig: 1930 Felix Meiner. 258 s.
- Hegel, G. W. F.: *Phänomenologie*. Leipzig: 1938 Felix Meiner. 59 s.
- Hegel, G. W. F.: *Wissenschaft der Logik*. 2 teil. Leipzig; 1932.
- Heizer, Robert: *Edwin Lemert: Observations on archeological sites in Topanga Canyon*. California. Berkeley; 1947 Univer. of Calif. Press. s. 237-258. UCP AAE 44,2.
- Heizer, Robert. *Francis drake and the California Indians 1579*. Berkeley: 1947 Univer. of Califor. Press. s. 251-302. UCP AAE 42, 3.
- Hense-Leonard: *Hellen-Lâtin Eski çağ bilgisi*. İstanbul: 1948 İbrahim Horoz basımevi. 14-283 s.
- Hermann, Ch. Frederick: *A manual of the political atiquities of Greece*. Oxford: 1836 Talboys. 423 s.

- Hobbes, Thomas: *Grundzüge der philosophie*. Leipzig: 1915 Felix Meiner 210 s.
- Hoffmann, E. T. A. *Lebensansichten des kater Murr nebst fragmentarischer biographie des kapellmeisters Johannes Kreisler in zufälligen makulaturblättern*. Berlin: 1923 Im propyläen, 469 s.
- Holt, Catharine: *Shasta Ethnography*. Berkeley: 1946 Univer. of Calif. Press. s, 299-350. UCP Anthrop. Records 3, 4.
- Homenaje a antonio caso*. Trujillo: 1946 Editora Montalvo. 38 s.
- Homenaje a Pedro Henriquez Urena*. Trujillo: 1947 135 s.
- L'Homme métaphysique et transcendance*. Neuchatel: 1943 Editions de la Bonconnière. 162 s.
- Howard, Clinton: *The British development of West Florida 1763 — 1769*. Berkeley: 1947 Univer. of Calif. Press. 166 s. UCP in History 34.
- Höfding, Harald: *Les conceptions de la vie*. Paris: 1928 Felix Alcan. 170. s.
- Huxley, Julian: *Las pages immortelles de Darwin*. Paris: Edition Cosrrea 232 s.
- Hume, David: *Menschlichen verstand*. Leipzig: 1928 Meiner 223 s.

İ

- İsmail Hakkı: *Şimalden malûmat yahut muhtasar Rus tarihi*. İstanbul 1302 Matbaay-i Ebüzziya. 192 s.
- İzbırak, Dr. Reşad: *Akdağ ile güney çevresinde jeomorfoloji gözlemleri ve bu çevrenin bayındırlaşması hakkında bazı düşünceler*. İstanbul: 1948 Pulhan matbaası.

J

- Jannet, Pierre: *Les pastorales de longus du Daphnis et Chloé*. Paris: 1926 Librairie des Bibliophiles. 174 s.
- Jimenez, Emilio: *Del lenguaje dominicano*. Trujillo: 1941 Imprenta montalvo. 180 s.
- Jimenez, Moreno: *Burbujus en el vaso de una Vida Breve*. Trujillo: Imprenta Rincon. 30 s.
- Jules de Gaultier: *La sensibilité métaphysique*. Paris: 1928 Felix Alcan. 254 s.

K

- Kansu, Prof. Ş. A.: *Discours pour l'inauguration de la première année de l'université d'Ankara 1946-1947*. Ankara: 1947.
- Kant, İmmanuel: *Logik*. Leipzig: 1920 Felix Meiner. 171 s.
- Kant, İmmanuel: *Samtliche werke*. Leipzig: 1929 Felix Meiner. 10 band.
- Katz, Richard: *Ein Bummel im die Welt*. Leipzig: 1935 Eugen Rentsch Verlag. 278 s.

- Das Kausalproblem*. Leipzig: Felix Meiner. 450 s.
- Kelly, Isabel: *Ethnography of the surprise valley paiute*. Berkeley: 1932 Univer. of Calif. Press. s. 67-210, 1 hr. UCP AAE 31, 3.
- Kelly, Isabel: *Southern paiute Shamanism*. Berkeley: 1939 Univer. of Calif. Press. s. 151-168. UCP Anthrop. Records 2, 4.
- Kent, J. Harvey: *The temple estates of Delos, Rheneia, and Mykonos*. Hesperia 17, 4 (1948).
- Kıyak, Sadi: *Dış işleri Bakanlığı mevzuatı ve basın yayın ile ilgili hükümler*. Ankara: 1947 Başbakanlık matbaası. 536 s.
- Kistner, A.; *Geschichte der physik*. Berlin; 1919 Walter Gruyter. 2 band.
- Klimek, Stanislaw; *Culture element diseributions: 1 The structure of California Indian culture*. Berkeley; 1935 Univer. of Calif. Press s. 1-70. UCP AAE 37,1.
- Klimek, S.-E. W. Gifford; *Culture element distributions: 11 Yana*. Berkeley; 1936 Univer. of Calif. Press. s. 71-100. UCP AAE 37,2.
- Kniffen, Fred; *Pomo geography*. Berkeley; 1939 Univer. of Calif. Press, s. 352-400, 3 hr. UCP AAE 36,6.
- Kocabaş, Hüseyin: *Ali Suavi vak'ası üzerine verilmiş olan fetva*. Bursa; 1949 Ant Basımevi. 5. s.
- Konopczynski, Władysław; *Chronogia sejmow Polspich 1493-1793*. Krakow; 1948 Nakletem Polskiej. 42 s.
- Korkut, Dr. Şerif; *Kayserideki devlet fabrikaları sıhht tetkikleri münasebetiyie*. 73 s.
- Kowalski, Thaddaeus; *Monumenta Poloniae historica*. Krakow; 1946 Nakletem Polskiej. 162 + 11 s. 12 pl.
- Kozłowska-Budkowa; *Dokumenty Klasztoru norbertanek w imbramowicach*. (1228-1450). Krakow; 1948 Nakletem Polskiej. 49 s.
- Kranz, Walther; *Antik felsefe metinleri ve açıklamalar*. Çeviren; Suad Y. Bavidur. İstanbul; 1948 Pulhan matbaası. 187 + 118 s.
- Kraus, F. R.; *Ein altakkadisches festungsbild*. Iraq 10,2 (1948).
- Kroeber, A. L.; *Culture element distributions: XI Tribes surveyed* Berkeley 1939 Univer. of Calif. Prss. s. 434-440. UCP Anthrop. Reooods 1,7.
- Kroeber, A. L.; *Culture element distributions: XV Salt, Dogs, Tobacco*. Berkeley; 1941 Univer. of Calif. Press. UCP Anthrop. Records, 6,1.
- Kroeber, A. L.; *Culture element distributions: 111 Area and climax*. Berkeley; 1936 Univer. of Calif. Press s. 101-116. UCP AAE 37,3.
- Kroeber, A. L.: *Korak town*. Berkeley: 1936, Univer. of Calif. Press. s. 29-38. UCP AAE 35, 3-4-5.
- Kroeber, A.-I. Waterman: *Yurok marriages*. Berkeley: Univer. of Calif. Press s. 1-14, UCP AAE 35, 1-2.
- Kunze, Emil and Hanz: *The Olympian stadium the Echo colonnade and an Archaeological Earthquake*. AJA 52, 4 (1948).

L

- Lahovay, Nicolas: *Les peuples Européens*. Neuchatel: 1946, Editions de la Baconnière.

- Lalou, René: *Défense de l'homme*. Paris: 1926, Aux édition du Sagittaire. 251 s.
- Lambert, Maurice: *Les dieux-vivants* s. 8-34 (Sumer 5, 1 1949).
- Laoust, Henri: *Le traité de droit public d'Ibn Taimiya*. Beyrouth: 1948, 223 s.
- Lapalus, Etienne: *L'Agora des Italiens*. (Délös XIX). Paris; 1939, E. de Boccard. 24 pl.
- Larsen, Karen: *A history of Norway*. New York: 1948, Princeton University Press. 591 s.
- Lauer, J.-P.: *Le problème des pyramides d'Egypte*. Paris: 1948, Payot. 292 s.
- Lecons Athéniennes*. Neuchâtel: 1943, Edition de la Baconnière. 200 s.
- Leibniz, G. W.: *Die Hauptwerke*. Leipzig: Alfred Kröner. 301-40 s.
- Leibniz, G. W.: *Neue Abhandlungen über den menschlichen Verstand*. Leipzig: 1916, Felix Meiner. 29-559 s.
- Leigh, Wood: *Notes in the somatology and pathology of ancient Egypt*. Berkeley; 1934, Univer. of Calif. Press. 1-54 UCP AAE 34, 1.
- Lemerle, P.-P. Wittek: *Recherches sur l'histoire et le statut des monastères othonites sous la domination Turque*. Wetteren: 1948, 62 s.
- Lemert, Edwin-J. Rosberg: *The administration of justice to minority groups in Los Angeles country*. Berkeley: 1948 Univer of Calif. Press. UCP in Culture and Society 2, 1.
- Lenin Vladimir Ilitch*. Moscou: 1942 Edition en langues étrangères. 363 s.
- Liebmann: *Zur analysis der wirklichkeit*. Strazburg: 1911 Karl Trübner 722 s.
- Lizarazo, Osorio: *La isla iluminada* Santiago: 1947 Edicional el diario. 65 s.
- Laverias, Federico: *Vicios de la diccion castellana*. Trujillo: 1940 imprenta listin Diario 177 s.
- Loyd, Seton: *Jausaq Al-Khaqani et Samarra*. s. 73 (Iraq 10, s (1948).
- Loeb, E. M.: *The eastern Kaksu. Kult* Berkeley: 1933 Univer. of Calif. Press. s. 139-232. UCP AAE 33, 2.
- Loeb, E. M.: *The western Kaksu cult*. Berkeley: 1932 Univer. of Calif. Press. s. 1-138. UCP AAE 33, 1.
- Loon, Hendrik: *Histoire de l'Huemanité*. Paris: 1946 Payot. 374 s.
- Lowie, Robert: *The Crow language grammatical sketch and analyzed text*. Berkeley: 1941 Univer. of Calif. Press. s. 1-43 UCP AAE 39, 1.
- Lowie, Robert: *The eastern Timbira*. Berkeley: 1946 Univer. of Calif. Press. 357 s. UCP AAE 41.
- Lowie, Robert: *Ethnographie notes on the Washo*. Berkeley: 1939 Univer. of Calif. s. 301-352. (UCP AAE 36, 5).
- Lowie, Robert: *Studies in plains Indian folklore*. Berkeley: 1942 Univer. of Calif. Press. s. 1-28. UCP AAE 40, 1.
- Lozano, L. Floren: *Bibliografia de la Bibliografia Dominikana*. Trujillo: 1948 Roques Roman. 66 s.

- Lubback, Lohn: *Pre-historic times*. London: 1865 Nillianis and Norgate. 23 × 512 s.
- Lutz, H. F.: *Afragment on ihe Anu-Enlil series*. Berkeley: 1931 Univer. of California press. s. 391-399. UCP in Semitic Philology 9, 9.
- Lutz, H. F.: *A Larsa plaque*. Berkeley: 1931 Univer. of Calif. Press. s. 401-403. UCP in Semitic Philology 9, 10.
- Lutz, H. F.: *An agreement between a Babylonian feudal Lord and his retainer in the reign of Darius II*. Berkeley: 1928 Univer. of Calif. Press. s. 269-277 1 pl. UCP in Semitic Philology 9, 3.
- Lutz, H. F.: *An old Babylonian divination text*. Berkeley: 1929 Univer. of Californian Press. s. 367-377. UCP in Semitic Philology 9, 5.
- Lutz, H. F.: *Legal and economic documents from Ashjaly*. Berkeley: 1931 Univer. of Calif. Press. s. 1-184. UCP in Semitic Philology 10, 1.
- Lutz, H. F.: *Neo-Babylonian administrative documents from Erech*. Berkeley: 1929 Univer. of Calif. Press. s. 179-265. UCP in Semitic Philology 9, 4.
- Lutz, H. F.: *Sumerian temple records of the late Ur dynasty*. Berkeley: 1928 Univer. of Calif. Press. s. 117-268. UCP in Semitic Philology 9, 2.
- Lutz, H. F.: *Two Assyrian apotropaic figurines complementing kar*. 298 rev. 4-7. Berkeley: 1930 Univer. of Calif. Press. s. 383-384. UCP in Semitic Philology 9, 7.
- Lutz, H. F.: *The verdict of a trial judge in a case of assault und battery*. Berkeley: 1930 Univer. of Calif. Press. s. 379-381. UCP in Semitic Philology 9, 6.
- Lutz, H. F.: *The Warka cylinder of Ashurbanipal*. Berkeley: 1931 Univer. of Calif. Press. s. 385-390. UCP in Semitic Philology 9, 8.

M

- Mace, Arthur: *The early dynastic cemeteries of Nagaed-der*. Leipzig: 1909 J. C. Hinrichs. 88 pl. 60 pl.
- Machiavelli, Nicollini: *Opere di Nicolo Machiavelli*. Italia: 1826. 10 volume.
- Mallon, Alexis-R. Koepfel: *Teleilat Ghassul*. Rome: 1934-1940).
- Mallowan, M. - E. L.: *Mezopotamia and Syria Sumer V*, 1 (1949), s. 1-8.
- Manita, Abelardo: *Trujillo*. Santiago Editorial el Diario 151 s.
- Mardin, Ebül'Ulâ: *Kat mülkiyeti*. İstanbul: 1948 Cumhuriyet matbaası. 209 s.
- Maritain, Jacques: *Le songe de Descartes*. Paris; 1932 Editions R. - A. Correâ 12 + 344 s.
- Martialis, Marci Valeri: *Epigrammata*, Londono: 1823.2 vol.
- Martin, Bernardo Saez: *Vaso de terra Sigillata fabricado en Espana*. Madrid: 1948 15 s. 4 pl.
- Mattingly, Harold: *The Emperor and his Clients*. Sydney: 1948 Australasian medical publishing. 27 s.

- Mattingly, Harold: *The Roman imperial coinage*. Vol IV, 2. London: 1938 Spink-son. 215 s. 13 pl.
- Mauriac, Pierre: *Claude Bernard*. Paris: 1941 Edition Bernard Grasset. 157 s.
- Maurras, Charles: *Au signe de Flore*. Paris: 1933 Edition Bernard Grasset. 22 + 304 s.
- Maximus, Val.: *Factorum dictorumane memorabilium*. Londini: 1823. 3 cilt.
- Merhard von Gero: *Zur einer Etruskischen Henkelschale*. 16 s.
- Merhard, von Gero: *Donauländische Bezirhungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens*. Sonderabdruck. 90 s.
- Metzger, Hélène: *Les concepts scientifiques*. Paris: 1926 Felix Alcan. 195 s.
- Milhaud, Gaston: *Le rationnel*. Paris: 1926 Felix Alcan. 179 s.
- Montaigne: *Essais de Montaigne*. Paris: 1625 Librairie Garnier. 4. tome.
- Moreux, L'Albé Th.: *Pour Comprendre Einstein*. Paris: 1922 Doin. 243 s.
- Mota, Fabio: *Un estadista de America*. Trujillo: 1945 Edition Montal. vo. 255 s.
- Muelle, Jorge: *Concerning the middle Chimu style*. Berkeley: 1943 Univ. of Calif. Press. s. 203-223. UCP AAE 39,3.
- Muller, Maurice: *De Descartes a Marcel Proust*. Neuchatel: 1943 Edition de la Bocannière. 161 s.
- Muller, Maurice: *Individualité causalité indéterminisme*. Paris: 1932 Félix Alcan. 204 s.

N

- Niemann, Walter: *Brahms*. Berlin: 1920, Schuster und Loeffler. 437 s.
- Nolasco, Flerida: *Existencia y vicisitudes del colegio gorjon*. Trujillo: 1947, Editora Montalvo. 25 s.
- Nomland, Gladys: *Bear river ethnography*. Berkeley: 1938, Univer. of Calif. Press. s. 91-126, 1 hr. UCP AAE Anthrop. Records 2, 2.
- Nomland, Gladys: *Sinkyone notes*. Berkeley: 1935, Univer. of Calif. Press. s. 149-178, 1 hr. UCP AAE 36, 2.
- Nomland-Kroeber: *Wiyot towns*. Berkeley: 1936, Univer. of Calif. Press. s. 39-48. UCP AAE 35, 3-4-5.
- Nüzamüddin, Şami: *Zafernâme*. Çeviren: Necati Lugal. Ankara: 1949, T. T. K. Basımevi, 26-403 s.

O

- Odlozilik, Otakar: *L'Université Charlesu IV 1348-1948*. Prague: 1948. 86 s. 8 pl.
- Olmer, J.-J.: *Les étapes de la chimie*. Paris: 1941, Presses Universitaires de France. 128 s.

- Olson, Ronald: *The social organisation of the Haisla of British Columbia*. Berkeley: 1940, Univer. of Calif. Press. s. 169-200. UCP Anthrop. Records 2, 5.
- O'Neale, Lila-B. J. Clark: *Textille periods in ancient Peru III: The Gauze weave*. Berkeley: 1948, Univer. of Calif. Press. s. 222. UCP AAE 40, 4.
- O'Neale, Lila: *Textille periods in ancient Peru II: Paroces caverns and the grand Necropolis*. Berkeley: 1942, Univer. of Calif. Press. 143-203. UCP AAE 39, 2.
- O'Neale, Lila: *Yurok-Karok basket weavers*. Berkeley: 1932, Univer. of Calif. Press. s. 1-58. UCP AAE 32, 1.
- Orr, Phil: *Appendix: Adnitional bone artifacts*. Berkeley: 1947, Univ. of Calif. Press. s. 115-132 UCP Anthrop. Records 9, 1.
- Otzet, Ramon Martorell: *Caracteristicos de la carta preliminar del territorio nacional*. Trujillo: 1947, Editore Montalvo. 52. s.
- Otzet, Ramon Martorell: *La proyeccion gnomonica sobre el horizonte de ciudad*. Trujillo. Trujillo; 1946 Universidad de Santo Domingio 131 s.

Ö

- Özgülç, Tahsin: *Typical pottery of the middle Anatolian «Copper» and «bronz» ages*. 12 s.

P

- Painter, Sidney: *Studies in the history of the English feudal Barony*. Baltimore: 1943 The Johns Hopkins 211 s.
- Parodi, D.: *En quête d'une philosophie*. Paris: 1941 Presses Universitaires de France. 160 s.
- Parrot, André: *Centenaire de la foundation bu musée Assyrien an Musée du Louvre*. Syria 25, 3-4 (1946 - 1948).
- Pascal: *Pensées* 2. vol, Paris: 1938 Editions de Cluny.
- Paterculus, Velleius: *Historia Romana*. Londini: 1822 502+90 s.
- Peker, Kemâl: *Fındık. Tarihçe, tarım, kültür, ticaret istihlak bakımlarından*. Giresun: 1948 Yeşil Giresun matbaası. 242 s.
- Pendlebury, J. D. S.: *The Archaeology of Crete*. London: 1939 Methuren. 400 s. 43 pl.
- Pérés, J.: *Les sciences exactes*. Paris: 1930 E. de Boccard. 196 s.
- Petrie, Flinders: *Egyption Architecture*. London: 1938 University College Gower. 95 s. 34 pl.
- Pettitt, George: *Pirimitive education on north America*. Berkeley: 1936 Univer. of Calif. Press. s. 1-182. UCP AAE 43, 1.
- Piccard, Auguste: *Au-Dessus des nuages*. Paris: Edition Bernard Grasset. 256+6 s.

- Platon: *Alkibiades der erste Alkibiades der zweite*. Übersetzt Otto Apelt. Leipzig: 1921 Felix Meiner. s. 133-261.
- Platon: *Apologie des Sokrates und Kriton*. Übersetzt Otto Apelt Leipzig: 1922 Felix Meiner. 108 s.
- Platon: *Opera Omnia*. Gothae: 1841 Sumptibus Friedricae Henning.
- Platon: *Parmenides*. Übersetzt Otto Apelt. Leipzig: 1922 Felix Meiner. 162 s.
- Platon: *Philebos*. Übersetzt von Otto Apelt. Leipzig: 1922 Felix Mainer. 156 + 32 s.
- Platon: *Timaos und Kritias*. Übersetzt von Otto Apelt. Leipzig: 1922 Felix Meiner. 224 s.
- Puryear, V. J.: *France and the Levant*. Berkeley: 1941 Univer. of Calif. Press.

Q

- Qu'est-cei que la science?* Paris 1926 Bloud-Gaz. 243 s.

R

- Radin, Paul: *Mexican kinship terms*. Berkeley: 1931 Univer. of Calif. Press. s. 1-14. UCP AAE 31,1.
- Ray, Verne: *Culture element distributions XXII. plateau*. Berkeley: 1942 Univer. of Calif. Press. s. 99-262. UCP Anthrop. Record 8,2.
- Recueil Edmond Pottier. Etudes d'art et d'archéologie*. Paris: 1937 E. de Coccard 718 s.
- Reichenbach, Hans: *Atom und Kosmos*. Berlin: 1930 Deutsche Buchgemeinschaft. 324.
- Rey Abel: *L'Apogée de la science technique Grecque l'essor de la mathématique*. Paris: 1948 Albin Michel. 322 s.
- Reyes, Héctor Pérez: *Aire de soledad*. Trujillo: 1948 Antillas mayores. 10 s.
- Richter, Gisela: *Etruscan terracotta warriors in the Metropolitan museum of art*. New York: 1937 Metropolitan Museum of Art. 18 s. 24 pl.
- Richter, Gisela: *Handboak of the Etruscan collection*. NewYork: 1940 Metropolitan Museum of Art. 85 s. 26 pl. 1 hr.
- Robert, Fernand: *Thymélè*. Paris: 1929 E. de Boccard. 444 s.
- Roman portraits*. London: 1945 Phaidon Press. 120 s.
- Rosenzweig, Irene. *Ritual and cults of pre-Roman Iguvium*. London: 1937 Christophers. 152 s. 1 plân.
- Rousseau, Pierre: *La Lumière*. Paris: 1942 Presses universitaire de France 125 s.
- Rufa'a: *Frengistan seyahatnâmesi*. Çeviren: Rüstem Besim. Kahire: 1255 Bulak tabî.
- Russell, Bertrand: *Introduction a la philosophie mathématique*. Paris: 1928, 244 s.

S

- Sartre, J.-P.: *L'Être et le néant*. Paris: 1943, Librairie Gallinard. 722. s.
- Sauvaget, Jean: *La mosquée Omeyyade de Médine*. Paris.
- Sauvaget, Jean: *Notes sur quelques monuments musulmans de Syrie, à propos d'une étude récente*. Syria 25, 3-4 (1946-1948).
- Sayılı, Aydın: *Higher education in medieval Islam*. Ektrait. Ankara: 1948.
- Schaeffer, C. F.-A.: *Note sur la chronologie de la période de transition du bronze moyen au bronze récent (1700-1500)*. Syria 25, 3-4 (1946-1948).
- Schaffer, C. F.-A.: *Sondages effectués par M. Mallowan dans les tells de la vallé du Balikh*. Syria 25, 3-4 (1946-1948).
- Schopenhauer: *Briefe ausseichnungen Gespräche*. Berlin: Al[st]ein. 189 s.
- Sefaretnâme-i Mehmed Efendi*. İstanbul: 1283 (1866) Matbaa-i Aliyye-i Osmaniyye. 83 s.
- Shimkin, D. B.: *Child-hood and development among the wind river shoshone*. Berkeley: 1947 Univer of Calif. Press. s. 289 326 (UCP Anthropol. Records 5,5).
- Shimkin, D. B.: *Wind river shoshone ethnogeography*. Berkeley: 1947 Univer of Calif. Press. s. 245-288. UCP Anthropol. Records, 4-5.
- Smith, R. E.: *The Aristocratic epoch in Latin Literature*. Sydney: 1947 Australasian medical publishing. 35 s.
- Soddy, Fr.: *Le radium interprétation et enseignements de la radioactivité*. Paris: 1929 Felix Alcan. 383 s.
- Spier, Leslie: *Klamath Ethnography*. Berkeley: 1930 Univer. of Calif. Press 338. s. UCP AAE 40.
- Spier, Leslie-Ed. Sapir: *Notes on the culture of the Yane*. Berkeley: 1943 Univer. of Calif. Press. s. 239-290. UCP Anthropol. Records 3,3.
- Spinoza: *Ethique*. Paris: 1934 Gernier. 2 vol.
- Spott, Robert-Kroeber: *Yurok narratives*. Berkeley: 1942 Univer. of Calif. Presa. s. 143-256 1 hr. UCP AAE 35,9).
- Stammler, Dr. Gerhard: *Berkeleys philosophie der mathematik*. Berlin: 1921 Reuther-Reichard. 72 s.
- Steele, Francis Rue: *The code of lipit-Ishtar* s. 425. AJA 52, 3 (1918).
- Steindorff, George-K. Seele: *When Egypt ruled the East*. Chicago: Univer. of Chicago Press. 284 s.
- Stendhal, M. de: *Racine et Shakspeare*. Paris: 1927. 127 s.
- Steward, Julian: *Culture element distributions: XIII Nevada Shoshone*. Berkeley: 1941 Univer. of Calif. Press. s. 209-360 UCP. Anthropol. Rscords 4,2.
- Steward, Julian: *Culture element distributions XXIII northern and Gosiute Shoshoni*. Berkeley: 1942 Univer. of Calif. Press s. 263-392 UCP Anthropol. Records 8,3.

- Steward, Julian: *Ethnography of the owens valley paiute*. Berkeley: 1933 Univer. of Calif. Press. s. 233-350. UCP AAE 33, 31.
- Steward, Julian: *Myths of the owens valley paiute*. Berkeley: 1936 Univer of Calif. Press. s. 355-440. UCP AAE 34,5.
- Steward, Julian: *Two paiute autobiographies*. Berkeley: 1934 Univer. of Calif. Press. s. 423-438. UCP AAE 33,5.
- Steward, Omer C.: *Culture element distributions; XIV Northern paiute*. Berkeley: 1941 Univer of Calif. Press. s. 361-446. UCP Anthropol. Records 4,3.
- Steward, Omer C. *The northern paiute bands*. Berkeley: 1939 Univer. of Calif. Press. s. 127-150. UCP Anthropol. Records 2, 3.
- Steward, Omer C.: *Notes on Pomo ethnogeography*. Berkeley: 1843 Univer. of Calif. Press. s. 29-62 1 hr. UCP Archeol. Ethnogr. 40,2.
- Stillwell, Richard: *Antioch on-the-Orontes III: The Excavations 1937-1939*. London: 1941 Oxford University Press. 251 s, 92 pl.
- Stoner, C. R.: *On the use of tree-Fern pith*.
- Suetonius, C.: *Opera Omnia*. Londni: 1826.
- Swift: *Voyages de Gulliver*. Paris: 419 s.
- Sylloge Nummorum Graecorum III; The Lobkett collection. Prtt I; Spain - Italy; Part II; Sicily-trace*. London: 1938-9 Humphrey Milford. 24 pl.

Ş

Şakir Şevket: *Trabzon tarihi*. 303 s.

T

- Tarlan, Ali Nihat: *Divan şiiri: Ubeydi-Aşkt-Şem'i-İşareti*. İstanbul: Üniver. yayınlarından.
- Tempest, H. G.: Bono objects from an Irish Burial Cairn, *Man* 49, 11-25 (1949).
- Tevfik, Kolağası: *1870 muharebesi ve Fransanın askeri tarihi*. İstanbul: 1288. 48 + 261 s.
- Thompson, Homer: *The excavation of the Athenian Agora*. *Hesperia* 17,3 (1948).
- Toifel, Karl: *The Türken vor Wien im jahre 1683*. Leipzig: 1883 674 s.
- Trak, Dr. Selçuk: *Dünyanın milyonluk şehirleri*. İzmir: 1948 Doğanlar basımevi. 118 s.
- Trak, Dr. Selçuk: *Ekonomi ve ticaret tarihi*. İzmir: 1947 Yenyol basımevi. 136 s.
- Trujillo, Rafeal: *Reajuste de la deuda externa*. Santiago: 1937 Editorial Diaro 329 s.
- Turizm bilgisi*. Ankara: 1939. 180.
- Turizm hakkında raporlar*. Ankara-1939.180 s.

- Tutz, H. F.: *A slave sale document on the time of Neriglissar*. Berkeley: 1931 Univer. of Calif. Press. s. 413-418 1 pl. UCP in Semitic philology 9,12.
- Türkiye Cumhuriyeti devlet yıllığı* 1945 Ankara: 1846 Başbakanlık Umum müdürlüğü 608 s.
- Unat, Faik Reşit: *İsmet İnönü*. Ankara: 1945 Maarif matbaası 63 s.
- Universitas Carolina Pragensis. Seznam prednasek. 1948-49*. Praha: 1948 155 s.

Ü

- Ünver, Dr. Süeyl: *Hattat Ahmet Karahisari*. İstanbul: 1948 Kemal matbaası 20 s.
- Ünver, Dr. Süeyl: *Turihte 50 Türk yemeği*. İstanbul: 1948 İsmail Akgün matbaası 46 s.
- Vallois, René: *L'Architecture Hellénique et hellénistique a Dêlos*. Paris: 1944, E. de Boccard. 439 s.
- Verneau, René: *İnsanlığın başlangıçları*. Çeviren: Kemal, İstanbul: Reklam matbaası, 397 s.
- Voegelin, Erminie: *Cultur element distributions: XX Northeast California*. Berkeley: 1942, Univer. of Calif. Press s. 46-252. UCP Anthrop. Records 7, 2.
- Voegelin, Erminie: *Tübatulabal ethnography*. Berkeley: 1938 Univer. of Calif. Press. s. 1-90. UCP Anthrop. Records 2, 1.
- Vojtisek, Vaclav-Dobroslav Libal: *Le Carolinum gloire de l'Université Charle*. Prague: 1948, 44 s. 1 pl.
- Vorländer, Karl: *Immanuel Kant; Kritik dèr Urteilskraft*. Leipzig: 1924, Felix Meiner. 38-394 s.
- Vorländer, Karl: *Immanuel Kants Leben*. Leipzig: 1921 Felix Meiner. 223 s.
- Voullamin, Général: *Science et philosophie*. Paris; 1945, Albin Michel. 196 s.

W

- Waterman, T. T.-A. L. Kroeber: *The Kèpel fish Dam*. Berkeley: 1938 Univer. of Calif. Press. s. 49-80. UCP AAE 35, 6.
- Weinberg, Dr. Siegfried: *Erkenntnistheorie*. Berlin: 1930 Carl Heymanns. 134 s.
- White, John W.: *The land Columbus loved*. Dominica: 1945, Editora Montalvo 43 s.
- White, John W.: *La tierra amada de Colon*. Dominica: 1945, Editora Montalvo 43 s.
- Wieckowska, Helena: *Listy Emigracyjne Joachima lelewele*. Krakow: 1948, Nakladem Polskiej. 32-411 s.
- Witteck, P.: *Note sur la Tughra Ottomane*. Bruxelles: 1948. 30 s.

- W i t t e k, P a u l : *Osmanlı imparatorluğunun doğuşu*. Çeviren: Fabriye Arık
İstanbul: 1947, Şirket-i Mürettebiye Basımevi. 128 s.
- W u i l l e m i e r, P i e r r e : *Tarente des origines a la conquete Romaine*.
Saris: 1939, E. de Boecard. 749 s. 48 pl.
- W u r n, S t e f a n : *Der Özbekische dialekt von Andidschan*. Wien : 1945 Ru-
dolf Rohrer. 152 s.

Y

- Y a l ç ı n l a r, İ s m a i l : *Eşme civarında miocene ait bir omurgalılar faunası*.
7 s. Ayırbaşım.

D E R G İ L E R

- American Journal of Archaeology 52, 3—4 (1948).
Anales de la Universidad de Santa Domingo 10, 11, 12.
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fak. Derg. 6, 3, 4 (1948).
Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Derg. 4, 1—4 (1947); 5, 1—4 (1947)
Asia Major 1, 1 (1949).
Askerî Adalet Derg. 5 (1948).
Boletim do grupo alcaides de faria 1 (1948).
Bulletin of the Institute of Historical Research 21, 64 (1948); Supp. 10 (1948).
Bulletin the Metropolitan Museum of Art 7, 4 (1948); 7, 5 (1949).
Bulletin de L'Unesco 2, 11 (1948).
The Cambridge Historical Journal 9, 2 (1948).
Cuadernos de Historia Primitiva 2 (1947).
Çığır, Milli Kültür Dergisi 192 (1948).
Dania Polyglotta 1947.
Havacılık ve Spor 395, 396, 397, 398, 399, 400 (1948).
Hesperia 17, 4 (1948).
İdare Dergisi 195 (1948).
İraq 10, 2 (1948).
İstanbul, Aylık Dergi 1, 10—11—12 (1948).
İvriz Eğitim Dergisi 2. 22 (1948).
Journal of the American Oriental Society 68, 4 (1948).
Kirjath Sepher 24, 3-4 (1938); 25, 1-2 (1948-1949).
Konya 122 (1948).
London News 5721-5730.
Man 48, 156-165 (1948); 49, 1-10; 11-25; 26-45 (1949).
Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 1, 1 (1948).
Nilüfer 44, 45, 46 (1949).
19 Mayıs 8, 98 (1948); 9, 99 (1949); 9, 100 (1949).
Oriente Moderno 28, 10-12 (1948).
Radyo 81-82, 83-84 (1949).

- Sanat Ansiklopedisi II, 10,11 (1948).
Sumer, A journal of archaeology in İraq 5, 1 (1949).
Siyasî İlimler mecmuası 212, 213 (1948).
Syria, Revue d'Art Oriental et D'Archéologie. 25, 3-4 (1946-1948).
Taşpınar 159 (1948).
Tıp Dünyası 21, 11 (1948), 21, 12 (1948); 22, 1 (1949); 22, 2 (1949).
Türkiyat Mecmuası, Cilt 6, 7-8 (1936-1942).
Unesco, Le Courrier 1, 11-12 (1948-1949).
Unesco, Bulletin for libraries, 3, 1-2 (1949).
Ülkü, 25 (1949).
Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes I, 1-2 (1943).
The Yale Review 38, 2 (1948).
Yeşilay aylık kültür ve sağlık dergisi 192, 193, 194 (1948).
Yurd Üniversiteliler Dergisi 12, 1, 2, 3, 4 (1948-1949).
-

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

I. Seri <i>(Tıpkı basımlar)</i>	Fiatı K.
1 PİRİ REİS : Amerika haritası	1400
2 PİRİ REİS : Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3 NASUH-ÜS - SİLÂHÎ : İrakayn Seferi.	
*) 4 İBN-İ BİBÎ : Selçuk tarihi.	
II. Seri <i>(Türk Tarihi'nin kaynakları)</i>	
*) 1 CÜVEYNÎ : Tarih-i Cihanküşa (3 cilt).	
*) 2 REŞİDEDDİN : Cami-üt-tevarih.	
3 Baypars Tarihi	200
4 ISFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi	300
5 a Vekayi (Babur'un Hâtıratı), I. Cilt	400
5 b Vekayi (Babur'un Hâtıratı), II. Cilt	800
6 GÜLBEDEN : Hümâyunnâme	500
7 TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Han'ın Tevarih . .	100
8 SADRÜDDİN EBÜLHASAN ALÎ : Ahbar-üd-Devlet is- Selçukıyye	250
9 KALOST ARAPYAN : Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	100
10 Abdi tarihi	150
11 Abu'l-Farac tarihi, I. cilt	450
*) 11 a Abu'l-Farac tarihi, II. cilt.	
12 NİZAMEDDİN ŞAMÎ : Zafernâme	800
13 Moğolların Gizli tarihi	600
*) 14 RAVENDÎ : Rahat-üs-Sudur.	
*) 15 ALİ FUAT TÜRKGELDİ : Görüp işittiklerim.	
16 ANTOİNE GALLAND : İstanbul'a ait günlük hâtıralar, I. cilt.	460
*) 16 b ANTOİNE GALLAND : İstanbul'a ait Günlük hâtıralar, II. cilt.	
III. Seri <i>(Türk Tarihi kaynaklarının tenkidli baskıları)</i>	
1 KERİMÜDDİN MAHMUD (Aksarayî) : Müsameret-ül-Ahbar.	600
2 a MEHMED NEŞRÎ : Kitab-ı Cihan - Nümâ I. cilt.	650
*) 2 b " " " " " " II. cilt.	
IV. Seri <i>(Türk Tarihine dair araştırmaların tercümeleri)</i>	
1 P. WITTEK : Menteşe Beyliği	300
2 B. Y. VLADİMİRTSOV : Moğolların içtimâî teşkilâtı . .	400
3 H. BALDUCCI : Rodos'ta Türk mimarîsi	300

		Fiatı K.
*) 4	B. SPULER : İran Moğolları.	
5	W. HİNZ : Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd	500
V. Seri (<i>Kazı raporları</i>)		
1	REMZİ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (Türkçe 1000 K.; Fransızca 1500 K.).	
2	HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (Türkçe 1000 K.; Almanca 1500 K.).	
3	Dr. Ş. AZİZ KANSU : Eti yokuşu hafriyatı raporu (Türk- çe ve Fransızca)	400
4	HÂMİT KOŞAY : Pazarlı hafriyatı raporu (Türkçe ve Fransızca)	400
*) 5	HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1937-39 raporu. (Türkçe ve Fransızca)	
*) 6	HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1940-41 raporu. (Türkçe ve Fransızca).	
*) 7	TAHSİN ve NİMET ÖZGÜÇ : Karahöyük kazısı raporu.	
*) 8	ARİF MÜFİD MANSEL : Perge kazısı raporu.	
*) 9	H. TH. BOSSERT, BAHADIR ALKİM, HALET ÇAM- BEL, NİHAL ONGUNSU ve İBRAHİM SÜZEN : Üçüncü mevsim Karatepe kazısı raporu.	
VI. Seri (<i>Arkeolojik monografiler</i>)		
*) 1	F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRIEL : Mimar Sinan.	
2	ARİF MÜFİD MANSEL : Trakya-Kırklareli Kubbeli Me- zarları	400
VII. Seri (<i>Monografiler, Melanjlar</i>)		
1	İbni Sina (Makaleler, etüdler mecmuası)	400
2	CEVAT ÜSTÜN : İkinci Viyana muhasarası	300
3	ULUĞ İĞDEMİR : Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma.	150
4	FEVZİ KURTOĞLU : Türk bayrağı ve ay-yıldız	400
5	Halil Edhem Hâtıra kitabı, C. I (In memoriam Halil Ed- hem, Vol. I)	600
5	Halil Edhem Hâtıra kitabı, C. II.	300
6	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa	400
7	ŞİNASİ ALTINDAĞ : Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı.	250
*) 8	FAİK REŞİD UNAT : Osmanlı Sefaretnâmeleri.	
9	W. EBERHARD : Çin'in Şimal komşuları.	200
10	ENVER ZİYA KARAL : Selim III'ün hatt-ı hümayunları	200
11	H. G. GÜTERBOCK : Kumarbi Efsanesi	150
11 ^a	H. G. GÜTERBOCK : Kumarbi Efsanesi - Etice metnin transkripsiyonu	125
12	AFİF ERZEN : İlkçağ'da Ankara	210
13	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Midhat ve Rüştu Paşaların tevkifine dair vesikalar.	250

	Fiatı K.
14 ENVER ZİYA KARAL : Selim III'ün Hatt-ı hümayunları, Nizam-ı Cedit	320
15 ÂFETİNAN: Türk ırkının vatanı Anadolu	550
16 B. LANDSBERGER: Sam'al I. (Almanca).	880
16 a B. LANDSBERGER: Sam'al I. (Türkçe).	400
17 TAHSİN ÖZGÜÇ: Ön tarihte Anadolu'nun ölü gömme âdetleri.	700
*) 18 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Midhat Paşa ve Tâif sürgünleri	

VIII. Seri (*Türk Tarihinin anahatları için hazırlanan monografiler*) :

1 YUSUF AKÇURA : Osmanlı Devletinin dağılma devri .	200
2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Anadolu Beylikleri	300
3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark, I. Elâm ve Me- zopotamya.	500
3-II ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark, II. Anadolu. .	665
3-III ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark, III. Suriye ve Filistin	850
4 YUSUF ZİYA ÖZER: Mısır tarihi	250
5 HALİS BİYİKTAY: Timuriler zamanında Hindistan-Türk imparatorluğu	100
6 AFET İNAN: Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc-Ottoman.	200
7 Dr. SÜHEYL ÜNVER: Selçuk Tababeti tarihi.	200
*) 8 FUAT KÖPRÜLÜ: Osmanlı Devletinin kuruluşu.	
9 Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkilâbı tarihi, I. cilt. . .	200
10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı İmparatorluğu teş- kilâtına medhal	400
11 ZİYA KARAMURSAL: Osmanlı Malî tarihi hakkında tetkikler.	400
12-I İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları, I. cilt. .	500
12-II İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları, II. cilt. .	400
13 Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkilâbı tarihi, II. cilt, 1. Kısım	500
14 Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkilâbı tarihi, II. cilt, 2. Kısım	500
15 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı	850
16 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye teşkilâtı	1300

IX. Seri (*Kongre yayınları*)

1 I. Türk Tarih Kongresi tebliğleri (Mevcudu kalmamıştır)	
2 II. Türk Tarih Kongresi tebliğleri	250
3 III. Türk Tarih Kongresi tebliğleri	1000
*) 4 IV. Türk Tarih Kongresi tebliğleri.	

X. Seri (Genel tarihe ait tercümeleler)	Fiatı K.
1 A. AULARD : Fransa İnkılâbının Siyasî tarihi I. cilt.	500
1 a " " " " " " II. cilt.	500
1 b " " " " " " III. cilt.	500
2 V. G. CHILDE : Doğunun prehistoryası	565
*) 3 F. ECKHART : Macaristan Tarihi.	
*) 4 G. POISSON : Avrupanın iskân tarihi.	
XI Seri (İstanbul'un 500 'üncü fetih yılına hazırlık yayınları)	
1 KEMAL EDİP ÜNSEL : Fatihin şiiirleri	180
*) 2 KÂŞİFÎ : Gazânâme-i Rûm.	
*) 3 FRANÇİS : Vekayinâme.	
XII. Seri (Bibliyografyalar)	
1 ARİF MÜFİD MANSEL : Türkiye'nin Arkeoloji, Epigrafi ve Tarihî Coğrafyası için Bibliyografya	1650
*) 2 M. E. BOSCH : Türkiyenin antik devirdeki meskûkâtına dair bibliyografya.	
*) 3 FAİK REŞİD UNAT : Atatürk ve Türk İnkılâbı tarihi bibliyografyası.	
XIII. Seri (Dünya Tarihi)	
1 a ŞEVKET AZİZ KANSU : İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler, I. cilt	350
3 W. EBERHARD : Çin Tarihi	600
4 a Y. HİKMET BAYUR : Hindistan tarihi, I. cilt (İlk çağlardan Gurkanlı Devletinin kuruluşuna kadar, 1526)	640
4 b Y. HİKMET BAYUR : Hindistan Tarihi, II. cilt (Gurkanlı devletinin büyüklük devri, 1526-1737)	850
*) 4 c Y. HİKMET BAYUR : Hindistan tarihi, III. Cilt.	
*) 6 AFET İNAN : Eski Mısır tarihi.	
8 ARİF MÜFİD MANSEL : Ege ve Yunan Tarihi	800
9 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : İran tarihi	460
*) 10 HALİL DEMİRCİOĞLU : Roma tarihi.	
16 a İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Tarihi, I. cilt (Kuruştan İstanbul'un fethine kadar).	550
16 b İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı tarihi, II. cilt.	1250
16 e ENVER ZİYA KARAL : Osmanlı tarihi, V. cilt (Nizam-ı Cedit ve Tanzimat devirleri, 1789-1856)	450
17 a AKDES NİMET KURAT : Rusya tarihi	770
*) 20 EBERHARD : Uzak Doğu tarihi.	
XIV. Seri (Arşiv vesikaları)	
*) 1 HALİL İNALCIK : Ervanya Livası Timar defteri.	

Fiati K.

BELLE TEN : Her sayısı 200

Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINEVLERİ.

ANKARA'DA : *Akba, Berkalp, ve Haşet,*

İSTANBUL'da : Ankara caddesinde *Zaman, İnkilâp,* Beyoğlu İstiklâl caddesinde *Haşet,* Bayezit Üniversite caddesinde *B. Nişan,*

BURSA'da : *Ankara* kitapevleri.

PROFESÖR, DOÇENT, ASİSTAN VE ÖĞRETMENLERLE YÜKSEK OKUL ÖĞRENCİLERİNE KURUM MERKEZİNDEN ALINMAK ŞARTIYLA ÖZEL İSKONTO YAPILIR.

---

*) Basılmakta olanlar.

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayı : 200 kuruş (Yabancı memleketler için 1 dolar)

Yıllık abonesi : 800 kuruş (Yabancı memleketler için 4 dolar)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış işleri için :

Millî Eğitim Bakanlığı YAYINEVLERİ'ne,

Ankara'da : AKBA, HAŞET ve BERKALP,

İstanbul'da : Ankara caddesinde ZAMAN; Beyoğlu, İstiklâl caddesinde, HAŞET; Beyazıtta B. NİŞAN,

Bursa'da : ANKARA Kitapevlerine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 200 piastres (pour l'Etranger 1 dollar)

L'Abonnement annuel: 800 piastres (pour l'Etranger 4 dollars)

Pour l'achat de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser :

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Education Nationale,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

İstanbul :

à ZAMAN Kitapevi, Ankara Caddesi,

aux librairies HACHETTE, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et à B. NİŞAN Kitapevi, Beyazıt, à la librairie ANKARA, à Bursa.

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	Page
ŞENYÜREK, Dr. MUZAFFER SÜLEYMAN: Taurodontisme chez les anciens habitants d'Anatolie	215
——— : Traduction anglaise de l'article ci-dessus	222
L'effritement des molaires chez les anciens habitants d'Anatolie	229
——— : Traduction anglaise de l'article ci-dessus	237
ALP, Dr. SEDAT: La classe sociale des NAM.RA et son idéogramme en hittite	245
(Le même article, en langue allemande, paraîtra incessamment dans le volume consacré à H. Th. Bossert, à l'occasion de son 60e anniversaire).	
OGAN, AZİZ, La mosquée Fethiye	271
——— : Résumé en anglais de l'article ci-dessus.	303
MIRMIROĞLU, VI., La bataille de Pelekano, livrée entre Orhan Bey et l'empereur Byzantin Andronic III.	309
 Traductions :	
BARTHOLD, W. (Traduit du russe par Abdülkadir İnan) Les pièces de monnaie d'Uluğ Bey	323
——— : (Traduit du russe par Abdülkadir İnan) Ark-Erk ارك (citadelle) en iranien	327
 Notes :	
KÖKTEN, Dr. KILIÇ: Etude ethnographique des outils et instruments employés par les hommes préhistoriques d'Anatolie, ainsi que des documents de culture matérielle	331
TUNAKAN, Dr. SENİHA: Bibliographie des recherches effectuées sur les squelettes mis au jour jusqu'à présent aux fouilles d'Alacahöyük de la Société d'Histoire Turque	339
MIRMIROĞLU, VI. La Citadelle de Studio	341
İNAN, ABDÜLKADİR, «İnk» ou «İdik»?	349
 Bibliographie :	
TEMİR, Dr. AHMED: Nizamuddin Şami, Zafernâme	351
TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH: Halid Ziya Uşaklıgil, Saray ve ötesi.	356
 Informations :	
ALKİM, U. BAHADİR: Les travaux de Karatepe; troisième saison.	363
——— : Traduction anglaise de ladite information	371
——— : Le XXI ^e Congrès international des orientalistes.	375
Livres et périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque en Janvier, Février et Mars 1949	387
 Planches	
XXVIII—M. S. Şenyürek.	
XXIX—XLV — A. Ogan.	
XLVI — XLVII — I. K. Kökten.	

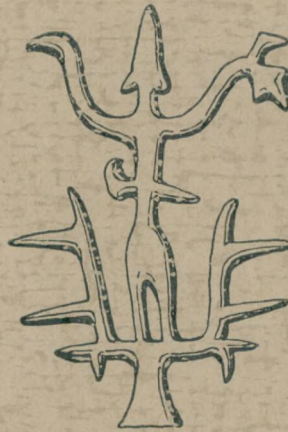
BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: XIII

No: 50

April 1949

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 9